

विज्ञान-प्रणात समाज-यना

डॉ. पु. ग. साहस्रबुद्धे

मधुवन
ग्रंथ
प्रकाशन

आमची संग्राह्य प्रकाशने

नित्योपासना - ४ रु.

मधुसूदन के. वनपाल

कथाकथन - ४० रु.

सौ. गिरिजा कीर

थरारक - ५० रु.

सुहास शिरवळकर

मायामृग - ३५ रु.

अशोक थोरे

एका डोळा आसू - २५ रु.

प्रभाकर पानट

मर्मबंधातली ठेव ही

- २० रु.

आकाशानंद

जाणीव - २५ रु.

सौ. मालती कुलकर्णी

समर्पित जीवन - २० रु.

म. दि. साखळकर

मधुवन ग्रंथ प्रकाशन

२०/४६० विजयनगर सोसायटी,

नित्यानंद मार्ग, अंधेरी (पूर्व),

मुंबई-४०००६९.

विज्ञान-प्रणीत समाजरचना.

डॉ. पु. ग. सहस्रबुद्धे

या ग्रंथाला भोर संस्थानचे 'श्रीमंत शंकराजी नारायण पारितोषिक' मिळाले. भोर येथे कॅ. डॉ. पु. ग. सहस्रबुद्धे यांचा सत्कार करून ते देण्यात आले.

मधुवन ग्रंथ प्रकाशन-मुंबई ४०० ०६९

प्रकाशन क्रमांक सात

द्वितीयावृत्ती मार्च १९८८

प्रकाशक :

मधुसूदन के. वनपाल

मधुवन ग्रंथ प्रकाशन

२०/४६० विजयनगर सोमायटी

स्वामी नित्यानंद मार्ग, अंधेरी (पूर्व)

मुंबई ४०० ०६९.

© श्री. व. ग. सहस्रबुद्धे

'बागेश्री' २१२ सदाशिव पुणे-३०

मुखपृष्ठ :

श्री. बाळ ठाकूर

मूल्य : रुपये ३५

मुद्रक :

चिंतामण वामन जोशी

तपस्या मुद्रणालय,

नागाव-हटाले,

ता. अलिबाग-जि. रायगड.

प्रस्तावना

कै. प्रा. ती. पु. ग. सहस्रबुद्धे यांचे 'विज्ञानप्रणीत समाजरचना' हे पुस्तक १९३६ मध्ये प्रसिद्ध झाले; त्याला आता पन्नास वर्षे झाली आहेत. या पुस्तकाची दुसरी आवृत्ती प्रकाशित करण्याचा योग येईल अशी कल्पना नव्हती. 'मधुवन ग्रंथ प्रकाशना'चे श्री. मधुसूदन वनपाल यांनी तशी इच्छा व्यक्त केली तेव्हा आम्हाला खूप आनंद झाला.

कै. प्रा. पु. ग. सहस्रबुद्धे विज्ञानवादी होते. हिंदू समाजाच्या उन्नतीसाठी विज्ञानाच्या आधारे नवसमाजरचना करण्याविषयी त्यांनी या पुस्तकात जे विवेचन केले आहे, ते आजही उपयुक्त ठरेल असे वाटते. मन्वादी स्मृतिकारांचे समाजशास्त्र यशस्वी ठरलेले नाही; ते आमूलाग्र बदलावयास पाहिजे असा निष्कर्ष त्यांनी काढला आहे. कोणत्या नव्या तत्त्वांच्या आधारे समाज-रचना करावी, ते या ग्रंथात सांगितले आहे. समाज रचनेत अशी क्रान्ती करण्यासाठी आपण भौतिक शास्त्रांची कास धरली पाहिजे, असे त्यांनी प्रतिपादिले आहे. त्यांची भूमिका शास्त्रशुद्ध असून त्यांनी समाजशास्त्राच्या मूलभूत तत्त्वांचा विचार आपल्या सामाजिक इतिहासाच्या आधारे केला आहे.

गेल्या वीस-पंचवीस वर्षांत विज्ञानाच्या योगाने जीवनाला नवे वळण लावण्याकडे समाजाचा कल दिसू लागला आहे. त्या संदर्भात या पुस्तकातील विचार आधारभूत ठरतील अशी अपेक्षा आहे.

श्री. मधुसूदन वनपाल यांनी हे पुस्तक प्रकाशित करण्याचे मनावर घेतले आणि ते काम पूर्ण केले, या बद्दल त्यांना मनःपूर्वक धन्यवाद !

— व. ग. सहस्रबुद्धे

अनुक्रमणिका :

विषय	पृष्ठे
१. विषयप्रवेश	१ ते ८
२. समाजरचनेत आनुवंशाचे महत्त्व	९ ते २४
३. रक्तसंकर व वृत्तिसंकर	२५ ते ४६
४. लोकसंख्येची वाढ व नियमन	४७ ते ६६
५. आधिभौतिक शास्त्रांचे अधिकार	६७ ते ८८
६. संस्कृति आणि प्रगति	८९ ते १२५
७. विवाह संस्थेचे भवितव्य	१२६ ते १४३
८. गृहसंस्थेचे नवे स्वरूप	१४४ ते १६२
९. अपत्य संगोपन व इतर काही प्रश्न	१६३ ते १७८
(१) स्त्रीचे आर्थिक स्वातंत्र्य	
(२) सगोत्र विवाह	
१०. पूर्वेचे पश्चिमीकरण	१७९ ते १९७

विज्ञान-प्रणीत समाजरचना.

विषय-प्रवेश.

समाजशास्त्र हा शब्द नवीन असला तरी ही कल्पना जुनीच आहे. हिंदुस्थान, चीन, इजिप्त वगैरे पुराण राष्ट्रांचा अतिप्राचीन इतिहास जरी पाहिला तरी, त्यातही ज्याला आपण सध्या समाजशास्त्र म्हणू, त्यासारखे विशिष्ट हेतू मनात धरून माणसांच्या वर्तनाला वळण घालणारे काही नियम केलेले आढळून येतातच; आणि हे अगदी स्वाभाविकच आहे. माणसे संघाने राहू लागली म्हणजे मग तो संघ कितीही लहान असला, तरी त्या संघातील व्यक्तींचे परस्परांशी संबंध कसे असावे, यासंबंधी काही ठरलेले धोरण असणे अत्यंत आवश्यक असते. सर्वांनी मिळून काही शिकार केली किंवा काही फळे जमविली, तर ती वाटावी कशी, ज्याला जशी भूक असेल तितकी त्याने घ्यावी की ज्याने जास्त अक्कल दाखविली असेल त्याला जास्त मिळावी यासंबंधी काही नियम हवेतच. अर्थशास्त्र येथूनच सुरू होते. आपापसात काही भांडण झाले तर कोणाचे ऐकावे, किंवा सर्व संघाचेच दुसऱ्या संघाशी भांडण झाले तर धोरण काय असावे, असले राजकारणाचे नियमही तेथे असतात. स्त्री-पुरुषसंबंधांचे नियंत्रण करणारेही नियम त्या प्राथमिक अवस्थेत आवश्यक असतात. सारांश समाजशास्त्र म्हणून ज्याला आपण म्हणू त्यासारखे काही शास्त्र अगदी ढोबळ स्वरूपाने का होईना, पण समाजाच्या प्राथमिक अवस्थेतही असणे अगदी अपरिहार्य आहे.

समाज जसजसा वाढू लागतो व सुसंस्कृत होऊ लागतो, तसतसे त्याचे समाजशास्त्रही परिणत स्वरूपाला येऊ लागते. मनुची स्मृति किंवा अँरिस्टॉटलचे पॉलिटिक्स हे ग्रंथ समाजशास्त्रावरचेच आहेत; आणि ज्या समाजात माणसांचे बहुविध क्षेत्रांतले व्यापार फारच प्रौढ दशेला गेलेले आहेत. अशा समाजासाठी ते सांगितलेले आहेत हे ते वाचताच अगदी स्पष्टपणे दिसून येते.

पण वरील दोन्ही ग्रंथापेक्षाही आजचे समाजशास्त्र फार व्यापक आणि फार निराळ्या स्वरूपाचे होऊ पहात आहे. तेव्हापेक्षा संख्येने समाज फार

वाढला आहे हे तर आहेच; पण आणखीही अनेक कारणे आहेत. माणसांच्या हालचालीची क्षेत्रे पूर्वीपेक्षा अनंत पटीनी आता वाढली आहेत. पूर्वी कधीच आला नसेल इतका दूरदूरच्या राष्ट्रांशी संबंध आता हरघडी येतो. इहलोक व परलोक यांच्या कमीअधिक महत्त्वासंबंधी लोकांचा दृष्टिकोन विज्ञानाने पार बदलून गेला आहे. मानवाचे व देवाचे नाते बदलले आहे, इतकेच नव्हे तर व्यक्तीव्यक्तीचे एकमेकाशी असलेले व शेवटी व्यक्तीचे समाजाशी असलेले नातेही आता बदलत आहे. जुने समाजशास्त्र आमूलाग्र बदलून जाण्यास आणखीही एक कारण झाले आहे. या मध्यंतरीच्या काळात व विशेषतः गेल्या एक-दोन शतकांत आधिभौतिकशास्त्रांनी मानवाच्या ज्ञानात कल्पनातीत भर टाकली आहे. आनुवंशशास्त्र, सुप्रजाशास्त्र, भूस्तरशास्त्र, मानवशास्त्र, जीवनशास्त्र, मानसशास्त्र, मनोविश्लेषणशास्त्र इत्यादि अनेक शास्त्रे व त्यांच्या अनेक शाखा-उपशाखा यांनी मानवासंबंधाची अनेक प्रकारची नवीन माहिती उपलब्ध करून दिली आहे. आणि त्यामुळे जुन्या व आता चुकीच्या ठरलेल्या माहितीच्या आधारे रचलेले नियम अर्थातच त्याज्य ठरून त्या जागी नवे नियम करणे आवश्यक होऊन बसले आहे.

समाजाचा अभ्यास करण्याच्या पद्धतीतही एक फार महत्त्वाचा फरक अलीकडे पडला आहे. बालविवाहाने जास्त मृत्यू होतात. संकराने निर्वास होतो, बुद्धिमान वर्ग किंवा श्रीमंतवर्ग लवकर नष्ट होतो; ही व यासारखी कोणतीही विधाने करावयाची असली तरी त्यासाठी त्या त्या समाजांत जाऊन तेथे झालेले परिणाम आकडेयांनी मोजून मगच निर्णय करावयाचा, अशी पद्धत अलीकडे रूढ होत चालली आहे. 'या पद्धतीला आकडेशास्त्र असे म्हणण्याची चाल पडत आहे. ते कितपत युक्त आहे, हे मला सांगता येत नाही. पण ही पद्धत समाजाच्या अभ्यासाला अत्यंत उपकारक झाली आहे, याबद्दल मात्र शंका नाही. आपल्या आसपास दृष्टी टाकून तेवढ्यावरूनच निर्णय काढण्याची माणसांना सवय झालेली असते. असले निर्णय किती भ्रामक असतात, ते आकडेशास्त्राने दाखविले आहे.

ज्ञानामध्ये भर पडली व अभ्यासाच्या नव्या आणि उत्तम पद्धती सापडल्या, यांमुळे समाजशास्त्राचा अभ्यास जास्त सूक्ष्म तऱ्हेने व जास्त निश्चितपणे करता येऊ लागला हे खरे; पण या दोन कारणांमुळेच समाज-

शास्त्राचा व्याप अलीकडे अत्यंत वाढला आहे. बुद्धिवळाच्या खेळात एकादे प्यादे जरी हलवावयाचे असले तरी त्या हलविण्याने पुढे काय काय परिणाम होतील, म्हणजे कोणाचा जोर निघून जाईल कोण मरू शकेल, नवा जोर कोणाला येईल, रिकाम्या पडलेल्या घरात प्रतिपक्षाचे कोणते मोहरे घुसू शकेल, ते काय अनर्थ करील, शह कोणाला बसतील, इत्यादि परिणाम-परंपरा ज्याच्या ध्यानात येते, त्याला ते प्यादे हलविताना फार विचार करावा लागतो. ज्याच्या या भानगडी ध्यानात येत नाहीत, तो चटकन् ते पुढे सारून मोकळा होतो. पण मग त्याचे परिणामही त्याला भोगावे लागतात. समाजशास्त्राचे काहीसे तसेच ज्ञाले आहे.

मानवीसमाज किती प्रकारांनी हलतो, मनुष्याच्या मनाला प्रेरणा देणाऱ्या किती प्रकारच्या शक्ती आहेत. यांसंबंधी आज कितीतरी व्यापक प्रमाणावर अभ्यास चालू आहे. मानवाच्या प्रत्येक हालचालीच्या बुडाशी प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रीतीने अर्थशास्त्राचा म्हणजे भाकरीचा प्रश्न असतो, असे काही लोक म्हणतात. अशोकाने अहिंसा स्वीकारली किंवा शिवाजीने स्वराज्य स्थापना केली, याला मुळात भाकरीच कारण असली पाहिजे, असे या पक्षाचे मत आहे. उलट प्रत्येक गोष्टीच्या बुडाशी कामविकार असतो असे म्हणणारा दुसरा एक पंथ आहे. आईच्या अंगावर स्तनपान करणाऱ्या बालकाच्या मनातही कामप्रेरणाच असते, म्हणजे भाकरीच्या बुडाशीही कामप्रेरणा असते, असे सांगणारे काही पंडित आहेत. अर्थात् मानवी हालचालीची जो जशी भिन्न उपपत्ती लावील, तसे त्या समाजाच्या कल्याणासाठी त्याने सांगितलेले उपायही भिन्न असणार हे उघड आहे. अर्थ व काम याप्रमाणेच आनुवंशानेच माणसाचे भवितव्य ठरत असते, असे समजणाराही एक पंडितवर्ग आहे. डार्विन हा सृष्टीशास्त्रज्ञ का झाला, पाश्चर वैद्य का झाला, याची कारणे त्यांच्या पूर्वजांच्या रक्तातच सापडतात असे त्यांना वाटते. यांचे वडील, पितामह. प्रपितामह, यापैकी कोणीतरी पूर्वज सृष्टीशास्त्रज्ञ व वैद्य असलाच पाहिजे; तो नसला तर त्यांच्या आईकडचा कोणीतरी पूर्वज तसा असला पाहिजे, असे सांगितल्यावाचून या लोकांचे समाधान होत नाही. हे जसे व्यक्तीचे तसेच समाजाचेही भवितव्य रक्तावर अवलंबून आहे. मोठ्या रक्ताच्या कुळातच मोठी माणसे होणार. यस्मिन् कुले त्वमुत्पन्नः गजस्तत्र

न हन्यते । या प्रकारचे यांचे तत्त्वज्ञान आहे. उलट विहेवियरिस्ट नावाचा एक अमेरिकेत पंथ आहे, त्याचे मत असे आहे की, आनुवंश वगैरे तर काहीच नाही; पण अमुक मुलगा बुद्धिमान, अमुक मंद यालाही काही अर्थ नाही. योग्य परिस्थितीत व योग्य संस्कार घडवले तर वाटेल त्या मुलाला वाटेल त्या उच्चनीच स्थितीला नेऊन पोचविता येईल. उत्क्रांतीवादी नावाचा आणखी एक पक्ष आहे. त्यांच्या मताप्रमाणे मानवाचा व एकंदर सर्वच गोष्टीचा हळूहळू विकास होत जाण्याची सृष्टीरचनेतच योजना आहे. म्हणजे मानवाने प्रयत्न कितीही केला, तरी उत्क्रांतीच्या त्या पायरीपर्यंत सृष्टीक्रमाने तो आला नसला तर त्याला इष्ट कार्यात कधीच यश यावयाचे नाही. झाड जसे अकाली फुलत नाही, व फळे धरीत नाही, खतपाणी घालून कितीही निगा राखली तरी आतून क्रमाने विकास होत तयारी झाली म्हणजे मगच योग्य हंगामी त्याला फळे-फुले येतात, त्याचप्रमाणे समाजाचे आहे. त्या त्या काली सर्व गोष्टी क्रमानेच घडत जातात आणि हा सृष्टीचा क्रम पाहिला तर उत्तरोत्तर मानवाची उन्नती होत जावी असा आहे असे या पंथाचे म्हणणे आहे. याशिवाय भौगोलिक परिस्थिती, परमेश्वरी कृपा, पूर्वकर्म इत्यादि माणसाची भवितव्ये ठरविणाऱ्या अनेक शक्ती आहेत असे सांगितले जाते. यात वार्डट एवढंच आहे की, प्रत्येकजण आपापली उपपत्ती पूर्णपणे खरी व इतरांची चुकोची असे समजून अगदी एकांतिकपणा करतो. आणि त्यामुळेच सर्व नुकसान होते. वस्तुस्थिती अशी आहे की, भाकरी, कामविकार, संस्कार, आनुवंश, उत्क्रांती, भौगोलिक परिस्थिती आणि यदृच्छा (म्हणजे मानवांना ज्याचे आकलन झाले नाही अशा शक्ती) या सर्वच मानवाचे भवितव्य ठरवीत असतात. आणि म्हणून समाजशास्त्रज्ञांना या सर्व शक्ती विचारात घ्याव्या लागतात. आणि एवढ्यानेच हे भागत नाही. या सर्व शक्ती निरनिराळ्या काळी निरनिराळ्या प्रमाणात मानवी मनांवर कार्य करित असल्यामुळे त्या त्या विशिष्ट काळचा अभ्यासही करावा लागतो. धर्माचा मागल्या काळी लोकांवर विलक्षण पगडा असे. मनस्मृतीमध्ये जे दंडक घालून दिले आहेत त्यासंबंधी विवेचन करताना पुष्कळ वेळा हे मोडले तर चांडाळयोनी प्राप्त होईल, नरकात जावे लागेल असे सांगितलेले आढळते. आणि माणसांना ते शोकडोशे वर्षे खरे वाटत असे; आणि अजूनही पुष्कळांना

तसे वाटते. अलिकडे विज्ञानाचा पगडा जरा जास्त होऊ लागला आहे. यावरून निरनिराळ्या काळी निरनिराळ्या शक्ती माणसाला हलवीत असतात हे उघड दिसून येईल. या सर्वांचा विचार करून समाजशास्त्रज्ञाने मानवाला त्याच्या कल्याणाचा मार्ग दाखवायचा असतो. म्हणूनच हे कार्य फार जबाबदारीचे आहे.

गेल्या शंभर दीडशे वर्षांत या क्षेत्रात युरोपमध्ये फार मोठे कार्य झाले आहे. ऑगस्टस् कोंट या फ्रेंच पंडिताने १८३८ साली प्रथम (सोशियॉलजी) समाजशास्त्र हा शब्द वापरला. हर्बर्ट स्पेन्सरने तो पूर्ण रूढ केला. लेस्टर वार्ड हा अमेरिकन पंडित आहे. न्यूटन, फ्राईड यांची आपापल्या क्षेत्रात योग्यता आहे तितकीच समाजशास्त्रात यांची आहे असं काहींचे मत आहे. समाजशास्त्राची अंगोपांगे पाहिली तर आज हजारो नाणावलेले शास्त्रज्ञ या क्षेत्रात काम करीत आहेत असे दिसून येईल.

इकडील कांही पंडितांच्या मते हिंदूंनी मागे जो समाजशास्त्राचा अभ्यास केला आहे व अनेक स्मृतीमधून व विशेषतः मनुस्मृतीत जो प्रगट झाला आहे तो अगदी पूर्ण असून जशाचा तसा आजच्या समाजाचे प्रश्न सोडविण्यास पुरेसा आहे. हे मत कसे भ्रामक आहे, हे पुढील शेदीडशे पानांच्या प्रबंधात, ठायी ठायी दाखविलेच आहे. पण त्या संबंघात एक स्पष्टपणे खुलासा करणे अवश्य वाटते, तो येथे करीत आहे.

(१) येथे असलेल्या निरनिराळ्या जाती तितक्या भिन्न गुणांसाठी टिकवून धरणे अवश्य आहे म्हणून त्यांनी आपआपसात लग्ने करू नयेत;
 (२) जितका पैसा (म्हणजे अन्न) असेल तितकीच माणसे निर्माण व्हावी व वरच्या गटांतील संख्या वाढून खालच्या गटांची संख्या कमी व्हावी, हे श्रेयस्कर असल्यामुळे या जातींनी एकमेकांचे धंदे करू नयेत, आणि
 (३) निसर्गाच्या निवडीला योग्य वाव मिळण्यासाठी शक्य तितकी जास्त प्रजा व्हावी या दृष्टीने व इतरही अनेक दृष्टीने समाजात बालविवाह व्हावेत हे हिंदूंच्या सर्व समाजशास्त्राचे तात्पर्य आहे.

आणि या नियमाअन्वये वागल्याने आज भोवतालच्या अनेक संस्कृती नाश पावल्या असताना हिंदू टिकून राहिले आहेत असे या लोकांचे म्हणणे आहे.

यांपैकी प्रत्येक विद्वानाची स्वतंत्रपणे चर्चा करून ते कसे असिद्ध आहे, ते दाखविलेच आहे. येथे पुन्हा एकदा सांगावेसे वाटते की भिन्न रक्त म्हणजे काय, व येथे असलेल्या प्रत्येक जातीचा विशिष्ट गुण कोणता हे स्पष्टपणे त्या पंथाच्या लोकांनी दाखविल्यावाचून त्यांच्या मताला म्हणजेच हिंदूंच्या जातिव्यवस्थेला काडीचाही अर्थ नाही. माझा लेख प्रसिद्ध झाल्यावर या विषयावर दोनतीन ठिकाणी वादविवाद झाला. पण या प्रश्नाचे उत्तर देण्याचे दर ठिकाणी टाळले गेले. तेव्हा वाचकांनी एवढे नेमके ध्यानात ठेविले पाहिजे की पंधराशे जातींचे पंधराशे विशिष्ट गुण स्पष्टपणे दाखविल्यावाचून जातिव्यवस्थेला काहीही अर्थ नाही. वृत्तिसंकर व बालविवाह यांचा विचार पुढे केलाच आहे. पण हिंदू जगले म्हणजे काय ? या प्रश्नाची थोडी चर्चा करणे अवश्य आहे. ' रक्त भिन्न म्हणजे काय,' या विचारात जसा घोटाळा आहे, ' तसाच जगणे म्हणजे काय ' या विचारातही घोटाळा आहे. आणि या दोन बाबतीत हेतुपुरस्सर घोटाळा करूनच त्यावर सनातनपंथाची अर्वाचीन उभारणी करण्यात आली आहे.

जगणे याचे दोन अर्थ होतात. एक स्वाभिमानाने, पूर्वजांचा लौकिक कायम ठेवून जगणे असा अर्थ होईल; आणि दुसरा फक्त टिकून राहाणे, न मरणे, पूर्वीचे सत्त्व नाहीसे झाले असूनही केवळ शरीराने जगणे असा अर्थ होईल. आणि याच अर्थाचा घोटाळा सनातनी लोक करीत असतात. आपण या दोन्ही गोष्टींचा विलगपणे विचार करू.

हिंदू आपल्या पूर्ण वैभवानिशी आतापर्यंत टिकून आहेत, असे स्पष्टपणे जुन्या पक्षालाही- काही वेडगळ लोक सोडून दिल्यास-म्हणता येणार नाही. वैभव नसताना नुमते टिकून रहाणे, हीही काही कमी महत्त्वाची गोष्ट नाही. अजिबात मरण्यापेक्षा ती चांगलीच आहे. आणि भोवतालच्या मिसरी, बाबीलोनी इत्यादि संस्कृती नष्ट झाल्या तरी हिंदू टिकून राहिले, नुसते जीव धरून का होईना- पण टिकून राहिले, यात काही तरी विशेष आहे, हे मान्य केलेच पाहिजे. पण याचा संबंध लोक जातिभेद आणि वर्णाश्रमव्यवस्था यांशी जो जोडतात, तो मात्र मान्य होणे शक्य नाही. वर्णाची व जातींची कडक व्यवस्था आज तीन हजार वर्षेच आहे. त्याच्या आधी वेदाच्या संकलनापासून जरी काळ मोजला, तरी तीन हजार वर्षे हिंदू लोक जाति-

व्यवस्थेच्या अभावी टिकून होतेच ! आणि त्यावेळेसही शक, यवन, पणी इत्यादि परकीयांच्या स्वाऱ्या या देशाकर होतच होत्या. तेव्हा जातिव्यवस्थे-नंतर जसे हिंदू टिकले, तसेच ते आधीपण टिकून राहिले होते. म्हणजे हिंदू टिकले असे म्हणावयाचे असेल, तर ते आज सहासात हजार वर्षे टिकले आहेत. पण मनुचे गोडवे गाण्याच्या भरात थापा देण्यास सोकावलेले लोक हिंदु दोनतीन हजार वर्षे टिकले आहेत, असे म्हणतात. कारण वर्णव्यवस्था नसताना हिंदू आधी टिकले होते. हे सांगणे त्यांना गैरसोयीचे असते.

दुसरे असे की इतक्या पुरातन काळापासून टिकले आहेत, असे फक्त हिंदूच आहेत असे नाही. चिनी व जपानी लोक असेच टिकून राहिले आहेत. चिन्यांचा इतिहास तर इसवीसनापूर्वी चारहजारपर्यंत मागे पोचविता येतो. ज्यू लोकांची तीच स्थिती आहे. गेल्या दोन हजार वर्षांत ज्यू लोकांचा जेवढा छळ झाला, तेवढा दुसरा कोणाचाच झाला नसेल. तरी ते टिकून आहेतच. पण या चिनी व ज्यू लोकांत वर्णव्यवस्था मुळीच नाही, तेव्हा टिकण्याचा आणि वर्णव्यवस्थेचा संबंध जोडणे केवळ हास्यापद होय. आणि केवळ टिकून राहाणे यातच पराक्रम असेल तर आफ्रिकेतल्या अनेक रानटी जाती टिकून राहिल्या नाहीत काय ? आणि इतकेच काय—जगातले सर्व लोक टिकून राहिले नाहीत काय ? हिंदू हिंदूस्थानात आले तेव्हा ही सध्याच्या हिंदूतर लोकांचे पूर्वज कोठे तरी कोणच्या तरी नामरूपाने होतेच. हिंदूंची कारकीर्द सुरू झाल्यानंतर ते माकडाच्या योनीतून मनुष्ययोनीत आले असे म्हणता यावयाचे नाहीत. त्याच्या आधीच कित्येक सहस्रके हिंदूप्रमाणेच ते मनुष्ययोनीत आलेले होतेच. आणि ते आतापर्यंत टिकूनही राहिले आहेत.

येथे काही लोक असे म्हणतील की, हिंदूंचे जगणे व इतरांचे जगणे यांत फरक आहे. कारण हिंदूंनी फार मोठी संस्कृति निर्माण केली आहे. हे उत्तर जर खरे असेल तर याचा अर्थ स्पष्टपणे असाहोतीं की केवळ जगण्याला महत्त्व नसून संस्कृतीला महत्त्व आहे. माझ्या मताने रामायण, महाभारत, यांसारखी महाकाव्य रचणे; सांख्य, योग्य वेदान्त यांसारखी दर्शने लिहून जगाच्या आदिकारणांचा ठाव पाहणे; गणित, रसायन, वैद्यक, ज्योतिष, यांसारखी शास्त्रे हस्तगत करणे, अर्जुन, समुद्रगुप्त यांनी केले तसे दिग्विजय करणे; नृत्य नाट्य, गायन, शिल्प इत्यादि कलांची जोपासना करणे; आणि

कोणापुढे मान न वाकविता स्वातंत्र्याने राहणे; ही मोठ्या संस्कृतीची मुख्य लक्षणे आहेत. आणि या दृष्टीने पाहिले आणि संबंध हिंदुस्थानचा विचार केला तर, गेल्या पाचसातशे वर्षांत आपली स्थिती फार खालावली आहे असे कोणाही समंजस माणसाला मान्य करावे लागेल. महाराष्ट्राचाच फक्त इतिहास थोडासा उज्ज्वल आहे. पण तो चातुर्वर्ण्याचे सर्व नियम झुगारून 'प्रत्येकाला वाटेल ती संधी' या तत्त्वान्वये चालल्यामुळेच उज्ज्वल झाला आहे, हे या प्रबंधात एकदोन ठिकाणी दाखविलेच आहे.

यावरून असे दिसेल की केवळ जगणे यात काही पराक्रम नाही. जगा-तले सर्व लोक तसे जगून आहेतच. संस्कृतीसह मानाने जगणे असा अलीकडच्या जगण्याचा अर्थ असेल तर ते हिंदूंना साधलेले नाही. जेव्हा साधले होते तेव्हा चातुर्वर्ण्य नव्हते. मध्यंतरी थोडेसे पुन्हा साधले तेव्हा चातुर्वर्ण्य मोडल्यामुळेच ते साधले. अर्धवट संस्कृतीने कसंबसे टिकून रहाणे असा जरी जगणे या शब्दाचा अर्थ केला तरीही चातुर्वर्ण्याचे समर्थन करता येणार नाही. कारण चिनी व ज्यू हे चातुर्वर्ण्यरहित समाज तसे टिकलेले आहेतच.

यावरून निष्कर्ष असा निघतो की मन्वादि स्मृतिकारांनी हिंदूंना सांगितलेले समाजशास्त्र हे मुळीच यशस्वी ठरलेले नसून ते आमूलाग्र बदलावयास पाहिजे. ते बदलून कोणच्या नव्या तत्वावर समाजरचना करावयास पाहिजे याचे विज्ञानाने जे उत्तर दिले आहे ते मराठीत सांगण्याचा प्रयत्न मी पुढील प्रबंधात केला आहे.

आनुवंश, रक्तसंकर, वृत्तिसंकर, लोकसंख्येचे नियमन, समाजाचे अंतिम ध्येय, राष्ट्रकल्पना, भौतिकशास्त्रे व धर्म, विवाहसंस्था, गृहसंस्था पश्चिमेच्या उत्कर्षाचे रहस्य इत्यादि अनेक प्रश्न येथे विचारासाठी घेतले आहेत. आणि अनेक युरोपीय व अमेरिकन शास्त्रज्ञांनी या बाबतीत जो अभ्यास केला आहे त्याच्या आधारे त्याचे विवेचन केले आहे. त्यांनी दिलेले अनेक निर्णय आपल्या समाजाला कसे लागू पडतात, याची चर्चाही केली आहे. त्यांच्या पुष्टीकरणार्थ आपल्या समाजाच्या इतिहासातील उदाहरणे दिली आहेत. तेवढ्यावरून वाचकांना समाजशास्त्राच्या मूलभूत तत्वांची बरीच कल्पना येईल असे वाटते.

समाज-रचनेत आनुवंशाचे महत्त्व.

आफ्रिकेतील शिद्दी, निग्रो किंवा हिंदुस्थानांतील कातकरी, बंजारी हा लेनिन्, रूसो, नेहरू, बोस यांच्या बरोबरीचा आहे व त्याची शिद्दीण, निग्रोण, कातकरीण किंवा बंजारीण ही मॅडम कुरी, ग्रेटा गावॉ, अहल्याबाई किंवा नूरजहान यांच्या बरोबरीची आहे असे जगातील एका पंथाचे मत आहे. त्या पंथाच्या प्रणेत्यांच्या डोळ्यांपुढे कदाचित् ही उदाहरणे नसतील, असती तर कदाचित् समतावाद त्यांनी सांगितला नसता. त्यांच्या अनुयायांनी त्या समतावादाची अंमलबजावणी करताना मूलतत्त्वांना काही मुरडी घातल्या असतील हे सगळे जरी खरे असले तरी त्या पंथाचे शुद्ध तत्त्वज्ञान जर घेतले तर वरील विधानाप्रत त्यांना घसरावे लागेल यात शंकाच नाही. सर्व मानव, कोणच्याही प्रांतांतला वंशातला, कुलातला, स्थितीतला कोणचाही मनुष्य म्हटला की तो येथून तेथून मूल गुणांनी सारखाच असतो. भिन्न परिस्थितीत सापडल्यानेच त्याच्यात उच्चनीचता निर्माण होते, असे या पंथाचे मत आहे. फ्रेंच राज्यक्रांतीतून हे समतेचे तत्त्व निघाले. थोड्या निराळ्या स्वरूपात अलिकडच्या काही पंडितांनी तेच सांगितले व त्या तत्त्वावर समाजरचना करण्याचा आज कोठे कोठे जारीने प्रयत्न सुरू आहे.

याच्या अगदी थेट उलट टोकाला जाणारा दुसरा एक पंथ आहे. कृष्ण मागे एकदा मोठा होऊन गेला म्हणून त्याच्या कुळांत आज कितीही श्रेष्ठपद, अजागळ मनुष्य झाला असला तरी तो श्रेष्ठ, कितीही हीन कर्म करीत असला तरी ब्राह्मण कुलात देह जन्मला म्हणूनच केवळ तो मनुष्य वंश व आपल्या पराक्रमाने श्रेष्ठपद मिळविणारे महादजी, मल्हारराव इतकेच काय पण शिवाजीसुद्धा (काहींच्या मते) हीन जातीत जन्मले म्हणून तो हीन, असे या पक्षाचे म्हणणे आहे. या तऱ्हेचे तत्त्वज्ञान आज हिंदुस्थानात जारी आहे. मोठ्या जातीत जन्मलेला तो मोठा, लहान जातीत जन्मलेला तो लहान, या तत्त्वावर ही समाजरचना आहे. या तत्त्वाचा प्रणेता मनु होय.

कोठूनही कोणचाही मनुष्य उचलून घेतला तरी त्याच्या अंगी सर्व गुण सुप्त स्थितीत खास असणारच; व संधी मिळताच तो मनुष्य कोणत्याही क्षेत्रात

चमकू शकलेच असे एका पक्षाचे म्हणणे आहे व उच्च गुण हे कुळातच सायडणार अन्यत्र सापडणारच नाहीत, असे दुसरा पक्ष म्हणतो.

Behaviourism या पुस्तकात वॅटसन म्हणतो,— 'Give me a dozen health infants, and my own specified world to bring them up in, and I will guarantee to take any one at random and train him to become any type of specialist I might select— Doctor, Lawyer, Artist, Merchant Chief and yes, even beggar-man and thief, regardless of his talents, peculiarities, abilities and race of his ancestors.' (पान ८२) हे तत्त्व गृहीत धरून समतावादी समाजरचना करू पाहतात.

कोणच्याही कुटुंबात पाहिले तरी साधारणतः वर्ण, स्वभाव, बुद्धिमत्ता यावतीत मुले आईबापांच्या सारखी असतात. सामान्य वृष्टीलासुद्धा हे साम्य पुष्कळ वेळा दिसून येते. पित्याचे गुण पुत्राच्या ठायी उतरण्याचा हा जो सृष्टीचा साधारण नियम दिसतो, त्याला आनुवंश असे म्हणतात. मनु व आपल्याकडचे इतर सर्व स्मृतिकार यांचा या आनुवंशाच्या तत्त्वावर निःसीम विश्वास असून त्या अन्वयेच त्यांनी आपली समाजरचना सांगितली आहे. रूसो, कार्ल मार्क्स वगैरे लोक या तत्त्वाला मुळीच किंमत देत नाहीत.

गेल्या पन्नाससाठ वर्षात युरोपात जीवनशास्त्राचा व तदंतर्गत आनुवंशाचाही पुष्कळच अभ्यास झाला व तेव्हापासून बायॉलजी हे शास्त्र इतर शास्त्रांच्या तोडीचे किंबहुना त्यापेक्षाही जास्त महत्त्वाचे आहे असे तिकडील पंडितांना वाटू लागले आहे. आनुवंशाच्या शास्त्राचा मानवाच्या बाबतीत अभ्यास करून त्याचे जोराने प्रवर्तन करणारा पंडित म्हणजे सर फ्रॅन्सिस गाल्टन हा होय. इंग्लंडमधील प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ, सेनापती, वगैरे निरनिराळ्या क्षेत्रातील कर्त्या, थोर पुरुषांच्या कुलांचा अभ्यास करून याने असे सांगितले की थोर व्यक्ती या अनियमितपणे वाटेले त्या कुळात उत्पन्न होत नसून त्या व्यक्तीचे जवळचे आप्तसंबंधीही—पणज्या निपणज्यापर्यंतचे आप्तसंबंधीही—मोठे पुरुष असल्याचे आढळून येते. मानवाच्या मूल कर्तृत्वात फारसा फरक नसून परिस्थितीलाच सर्व महत्त्व आहे हे जे साम्यवाद्याचे म्हणणे ते अगदी भ्रामक असून मनुष्याचे कर्तृत्व बव्हंशी तो कोणच्या कुळात

जन्मला, यावर अवलंबून असते, असे मत गाल्टनने आपल्या 'हेरिडिटरी-जीनियस' या पुस्तकात प्रतिपादिले आहे. इतके करूनच तो थांबला नाही; तर ज्या अर्थी थोर कुलांतच थोर व्यक्ती निर्माण होतात असे दिसते, त्या अर्थी त्या थोर कुलांचा हलक्या कुलांशी लग्नसंबंध होणे हे घातुक आहे असे सांगून शंभर वर्षांपूर्वीच निघालेल्या समतेच्या तत्त्वावर त्याने कुऱ्हाड घातली व समाजाच्या प्रत्येक वर्गातील थोर कुले निवडून काढून त्यांचे आपआपसांत विवाह घडवून आणावे व समाजाने त्यांच्या भरणपोषणाची काळजी इतरांपेक्षा जास्त घ्यावी, असे विचार तो पसरवू लागला. प्रथम त्याच्याकडे कोणी लक्ष दिले नाही. पण १८९० च्या सुमारास त्याला अनुयायी मिळू लागले; व आनुवंशाचा-पित्याचे गुण पुत्रांसाठी संक्रांत होतात-या सिद्धान्ताचा सर्वत्र अभ्यास सुरू झाला. याच सुमारास जननशास्त्र, वनपस्पतिशास्त्र संकर, या विषयांतले शोधही पंडितांच्या हाती आले व त्यावरून रक्ताला, आनुवंशाला सर्वस्वी नाही तरी फार मोठी किंमत आहे व हे लक्षात घेऊनच समाजरचना झाली पाहिजे, असे त्यांचे मत बनत चालले व समता, बंधुता, स्वातंत्र्य वगैरे शंभर वर्षे उराशी बाळगलेली तत्त्वे ढासळू लागून सुप्रसिद्ध 'सुप्रजाजनन-शास्त्राचा' उदय झाला.

आनुवंशाचा हा शोध आमच्याकडे मनु नावाच्या महापंडिताने फार पूर्वीच लावला होता. घराण्याच्या व रक्ताच्या शुद्धतेला फार मोठी किंमत आहे, हे त्याने ओळखले होते. ही आम्हाला फार अभिमानाची गोष्ट आहे पण त्याबरोबर दुःखाची गोष्ट अशी की गाल्टनमागून त्याचा प्रत्येक सिद्धांत तावूनसुलाखून घेऊन त्यांतल्या चुका, अतिशयोक्त्या टाकून देऊन शुद्ध शास्त्र सांगणारे अनेक पंडित त्यांच्याकडे होत आहेत. तशी परंपरा आमच्याकडे मुळीच झाली नाही. तर उलट आजही मनुवचन हे अक्षरशः शास्त्रशुद्ध व अनुकरणीय आहे, असे एकांतिक विधान करणारे रा. गो. म. जोशसारखे लेखक आमच्या समाजात निघतात.

थोर घराण्यांतच थोर व्यक्ती निर्माण होतात, इतर घराण्यांत होत नाहीत, हा सिद्धांत अत्यंत निराशजनक आहे. तो खरा असल्यास तेथे कोणाचाच इलाज नाही. पण तो तसा नाही व समाजरचनेत त्याचा हिंदूनी केलेला उपयोग फारच घातुक आहे असे दाखविणे शक्य वाटत असल्यामुळे या लेखांत

आनुवंश व त्या अन्वये केलेली समाजरचना यांचा विचार करावा असे ठरविले आहे. पण त्यापूर्वी दुसऱ्या एका महत्त्वाच्या मुद्द्याचा विचार करतो.

जन्मतः सर्व मानव सारखे नसले तरीही अनुवंशाला-घराण्याला-किंमत द्यावयास नको असे म्हणणारा एक पक्ष आहे. त्याचे म्हणणे असे की जरी जन्मतः एक श्रेष्ठ, एक कनिष्ठ, असा भेद असला तरी शिक्षण हे असे अमोघ साधन आहे की त्याच्या साहाय्याने ही मूळची विषमता आपणास सहज काढून टाकता येईल व एका पिढीत हे साधले नाही तरी अनेक पिढ्यांनी साधले जात शकतात नाही.

पण शास्त्रज्ञ या म्हणण्याचा पाठपुरावा करीत नाहीत. तर शिक्षणाने किंवा इतर संस्कारांनी पिढ्या सुधारणे शक्य नाही, असेच आजच्या जवळ-जवळ सर्व शास्त्रज्ञांचे मत आहे. एक उदाहरण घेऊन त्यांचे म्हणणे स्पष्ट करू.

समजा 'क' ही व्यक्ती गाण्याच्या घराण्यातील आहे. आनुवंशाच्या नियमाने 'क' च्या अंगी साहजिकच थोडे गाननैपुण्य येणार. आता असे समजू की 'क' ने आपल्या हयातीत अभ्यासाने गायनाखेरीज इतर काही विद्या किंवा गुण (उदा. अचूक निशाण मारणे) हस्तगत केला. शास्त्रज्ञ या दोन गुणांना दोन निरनिराळी नावे देतात. परंपरेने म्हणजे घराण्यांतूनच आलेला गाननैपुण्य हा पिण्डगत गुण होय; व तिरंदाजी हा स्वतः अभ्यासाने मिळविलेला म्हणजे संस्कारप्राप्त गुण होय. असा भेद सांगून शास्त्रज्ञ म्हणतात की 'क' हा आपल्या पुत्राच्या टायी पिण्डगत गुणच तेवढा संक्रांत करू शकतो. संस्कारप्राप्त गुणाचा त्याच्या पुत्राला लवलेशही मिळणार नाही. अभ्यासाने 'क' चा पुत्र तिरंदाजी कदाचित् साध्य करील. पण गायकाच्या बाबतीत जसे त्याला आधीचे भांडवल मिळेल, तसे तिरंदाजीच्या बाबतीत मिळणार नाही. याचा अर्थ असा की आज समाजांत खालच्या थरात असलेली जात कितीही पिढ्या उच्च शिक्षण घेत राहिली तरी सुधारणे, विशेष सुधारणे, शक्य नाही. कारण एका पिढीवर आपण कितीही संस्कार केले तरी ते पुढील पिढीवर रक्तातून संक्रांत होत नसल्यामुळे पुढल्या पिढीला पुन्हा श्रीगणेशापासूनच सुरुवात करावयास हवी.

लामार्क नावाचा पंडित संस्कारप्राप्त गुण संक्रांत होतात असे मानीत असे. डार्विनही तसे थोडेसे मानी. पण वेज्ञमानपासून ही परंपरा बदलली व

आजमितीला कॅमेरार, डरहॅम वगैरे काही अपवाद सोडून दिले तर बाकीचे सर्व शास्त्रज्ञ पिण्डगत गुणच फक्त संक्रांत होतात, संस्कारप्राप्तगुण संक्रांत होत नाहीत असेच मानतात.

कित्येक पिढ्याने का होईना पण वंश किंवा जात संस्काराने सुधारता येईल या आशेला शास्त्रज्ञ असा धक्का देत असल्यामुळे मूळच्या निराशेत अधिकच भर पडते. तेव्हा ही निराशा खरोखरीच साधार आहे की काय याचा कसोशीने विचार व्हावयास पाहिजे.

थोर घराण्यांत थोर व्यक्ती निर्माण होतात व संस्कारप्राप्त गुण संक्रांत होत नाहीत, हे दोन सिद्धांत लक्षात घेऊनच आपली चातुर्वर्ण्ययुक्त समाजरचना घडविलेली आहे, असे सांगितले जाते. म्हणून ती समाजरचना कितपत यशस्वी होईल, याचा प्रथम विचार करू.

विद्यावृद्धी, संरक्षण, वाणिज्य इत्यादी निरनिराळ्या कार्यांसाठी लागणारे निरनिराळे गुण भिन्न भिन्न मानवसमूहांत मनुला दिसून आले, ते आनुवंशिक आहेत असे त्याने पाहिले व म्हणून त्या त्या समूहावर-वर्णावर-ती ती जबाबदारी मनुने टाकली; व त्यांच्या गुणात बिघाड होऊ नये म्हणून त्यांनी आपआपसांत विवाह करू नयेत असे त्याने ठरवून दिले. त्याचप्रमाणे प्रत्येक वर्णाचे उपजीविकेचे साधनही त्याच्या कार्याला योग्य असे सांगून ते इतरांनी घेऊ नये, म्हणजेच एका वर्णाचा धंदा दुसऱ्याने करू नये, असाही निर्बंध त्याने घातला. या दोन निर्बंधांमुळे झालेली रचना तेच चातुर्वर्ण्य, अशी ही कल्पना आहे.

वरीलप्रमाणे समाजरचना करताना पुढील गोष्टी गृहीत धराव्या लागतात. आरंभी व्यवथा करताना,

१) ज्या वर्णावर त्याच्या गुणाअन्वये जी जबाबदारी टाकली असेल, ती पार पाडण्यास तो वर्ण कायम-कितीही शतके लोटली तरी तितकाच समर्थ राहील. त्याला कधीही दीर्बल्य येणार नाही.

२) एका वर्णांत मनुने जे गुण पाहिले त्या गुणांखेरीज अन्य गुण त्या वर्णांत कधीही दिसणार नाही.

३) आरंभी जो मानवसमूह हीन, नाकर्ता, शुद्ध म्हणून गणला गेला असेल त्याच्या अंगी पुढे कधीही कर्तृत्व प्रकट होणार नाही.

मानवांतील जाती निसर्गजन्यच आहेत हे रा. गो. म. जोशी यांचे मत क्षणभर खरे मानले तरीही त्या जातीची व्यवस्था मनुष्यकृत असल्यामुळे वरील तिन्ही गोष्टी गृहीत धराव्याच लागतात. ब्राह्मणाचे उद्योग दुसऱ्या कोणीही करावयाचे नाहीत, असा निर्बंध असल्यामुळे विद्यावृद्धीचे कार्य ब्राह्मण शतकानुशतके सारख्याच जोमाने व यशाने करीत राहिल असे गृहीत धरले असलेच पाहिजे. हीच स्थिती इतरांची. त्यामुळे वरील तीन गोष्टी गृहीत धरल्यावाचून चातुर्वर्ण्याची कल्पनाच अशक्य आहे.

गृहीत धरलेल्या या तीन गोष्टींपैकी प्रत्येक गोष्ट खोटी आहे.

हिंदुस्थानचाच इतिहास पाहिला, तर असे स्पष्ट दिसून येते की महाराष्ट्र, मद्रास, कर्नाट हे दोनतीन प्रांत सोडले तर इतर बहुतेक प्रांतात ब्राह्मण हा फार हीन व आपली विद्यावृद्धीची जबाबदारी पार पाडण्यास सर्वस्वी नालायक असाच झालेला आहे. महाराष्ट्र व रजपुताना यांखेरीज अन्य प्रांतातले क्षत्रिय आपली स्वसंरक्षणाची जबाबदारी गेली पाच सातशे वर्षे पार पाडू शकत नाहीत हे तितकेच स्पष्ट आहे, व या दोन प्रांतानाही पूर्ण यश आलेले नाही ते नाहीच. खुद्द महाराष्ट्रातला वणिग्वर्ग कोणच्याही कारणाने का होईना नष्ट झालेला असल्यामुळे व इतरांनी ते कार्य करावयाचे नाही, असा निर्बंध असल्यामुळे येथील लक्ष्मी धुऊन गेली आहे. यावरून असे दिसते की एखादा वर्ण शतकानुशतके एक विशिष्ट जबाबदारी पार पाडण्यास समर्थ राहिल, असे मानून त्याच्यावर ते कार्य सोपविणे समाजाला फार घातुक आहे.

चातुर्वर्ण्यरचनेतला हा दोष तत्त्वतः नव्हे तरी निदान व्यवहारापुरता तरी ओळखून महाराष्ट्रातील लोकांनी ज्याला वाटेल त्याने तलवार उचलावी व लागेल त्याने परमाथचे अध्ययन-अध्यापन करावे अशी प्रथा पाडली व त्यामुळेच सर्व जातीतील कर्त्या व्यक्तींच्या कर्तृत्वाला वाव मिळून महाराष्ट्र तरला. हीच दृष्टी वाणिज्याबद्दल ठेवून या बाबतीतही मराठ्यांनी मनुस्मृतीला जरा बाजूला ठेवली असती तर महाराष्ट्र निर्धन झाला नसता. मोठमोठे सावकार महाराष्ट्रात होऊन गेले; पण वाणिज्याच्या सर्व शाखा त्यांनी व्यापल्या नाहीत एवढे खरे.

वंशधर्म किंवा जातीधर्म शाश्वत टिकून राहातात, हे मत किती आमक

आहे हे इतिहासाकडे पाहिले तर स्पष्टपणे कळून येतेच. पण जीवनशास्त्राचेही म्हणणे तसेच आहे, असेही आपणास दाखविता येईल.

पुण्यामधले स्वयंमन्य समाजशास्त्रज्ञ रा. गो. म. जोशी हे पश्चात्य पंडितांचे नाव घेऊन, व बायॉलजीचा आधार सांगून समाजविचारांच्या या प्रांतात आज बरीच वर्षे गोंधळ घालीत आहेत. नवीन निघालेले जीवनशास्त्र आनुवंशाच्या व त्यामुळे चातुर्वर्ण्याच्या सर्वस्वी अनुकूल आहे व मनुचा प्रत्येक शब्द त्या अन्वये खरा कसा ठरतो असे दाखविण्यासाठी त्यांची बरीच सर्कस चालू आहे. तेव्हा पश्चात्य जीवन शास्त्रज्ञ या बाबतीत काय म्हणतात ते पाहणे अगत्याचे आहे.

‘Inequality of man’ या पुस्तकात प्रो. हार्लडेन म्हणतो की, Biology does not support the idea that the hereditary principle is a satisfactory method of choosing men or women to fill up a post. (पान १८) मानवावर परिस्थितीचा फार परिणाम होतो, त्याचे गुण कायम टिकत नाहीत म्हणून तो म्हणतो—

If human beings could be propagated by cutting (कलम करून) like apple trees, aristocracy would be biologically sound.

एच्. एस. जेनिंग्ज यानेही असेच मत दिले आहे.

Biological Basis of Human Nature या पुस्तकात एका प्रकरणांत बायॉलजीच्या नावावर विकणाऱ्या अनेक भ्रामक समजूतींची त्याने एक यादी दिली आहे. त्यातील दोन भ्रम असे आहेत.

(1) The fallacy that showing a characteristic to be hereditary proves that it is not alterable by environment.

(2) The fallacy that superior individuals must have come from superior parents and that it will continue to happen.

(पाने २१४ व १६.)

थोर पुरुषांचे वाडवडीलही थोर होते, असे दाखविण्याचा चरित्रलेखकाचा जो अट्टाहास असतो, त्याच्या बुडाशी हीच समजूत असते. तसे असणे पूर्णपणे शक्य आहे हे खरे; पण नसणेही तितकेच शक्य आहे हे आता लोकांनी ध्यानात घ्यावयास हरकत नाही.

एक जात किंवा एक कुल शतकानुशतके सारखे कार्यक्षम राहिल, असे मानून तिच्यावर एकादे महत्त्वाचे कार्य कायमचे सोपविणे हे इतिहास व शास्त्र या दोघांनाही कसे संमत नाही हे दाखविले. चातुर्वण्याच्या बुडाशी असलेल्या दुसऱ्या दोन्ही कल्पनाही कशा भ्रामक आहेत ते आता पाहू.

वर्णव्यवस्था कायमची करून टाकण्यात दुसरे असे गृहीत धरावे लागते की मूळ व्यवस्थेच्या वेळी ब्राह्मण हे बुद्धीसाठी व क्षत्रिय शौर्यासाठी जर निराळं केले तर त्यांच्यांत अनुक्रमे बुद्धी व शौर्य गुणांखेरीज अन्य गुण दिसणार नाही. व नियत कर्मांखेरीज अन्य कर्म त्यांस साधणार नाहीत. असे गृहीत न धरावे तर एक तर आनुवंशाला काहीच किंमत नाही असे होईल. व दुसरे असे की नियत गुणांखेरीज भिन्न गुण त्या वर्णांत उत्पन्न होऊ शकतील असे धरूनही मनूने त्यांचा विकास होऊ न देण्याची व्यवस्था केली असे म्हणावे लागेल. पण मनूवर असला आरोप करावा असे मला वाटत नाही. आनुवंशावरील असीम विश्वासामुळे एका वर्णांत अन्य गुण निर्माण होऊ शकणार नाहीत असेच त्याला वाटत असावे व म्हणूनच, त्याने कायमची व्यवस्था केली असावी. पुढील अनुभवाने ती कल्पना चूक ठरल्यामुळे ती व्यवस्था बदलणे हे पुढीलंचे कर्तव्य होय. यात मनूवर काही दोषारोग करिता येईल असे मला वाटत नाही. पण मनूवर दुष्टपणाचा आरोप करणारे जसे त्याचे शत्रू होत, तसेच आपल्या कल्पना त्याच्यावर लादून त्याचा आधार घेताना हास्यास्पद करून टाकणारे अर्वाचीन सवाजशास्त्राज्ञाही त्याचे शत्रूच आहेत असे मला वाटते.

एक वर्ण एकच गुण दाखविल, अन्य कर्म त्यास साधणार नाही ही कल्पना पहिल्या कल्पनेइतकीच खोटी आहे. महाराष्ट्रातील ब्राह्मणवर्ग पहा. कर्तृत्वाची एकही शाखा अशी नाही की ज्यात ब्राह्मण अलौकिक पदाला चढला नाही. भास्कराचार्य, ज्ञानेश्वर, रामदास, रामचंद्रपंत अमात्य, रामशास्त्री प्रभुणे, डॉ. भिसे, रें. नारळीवर, प्रि. महाजनी, डॉ. कोकटनूर, श्रीमंत कुवलयानंद, नाना फडणीस, आगरकर, डॉ. गोखले (अमेरिका), टिळक, रामडे, राजवाडे, लिमये (निघोन) हे लोक ब्राह्मणांच्या बुद्धिवैभवाची साक्ष देतील. पेशवे, प्रतिनिधि, पटवर्धन, पानसे, गोखले, मेहेंदळे, बिनिवाले, विचुरकर ही घराणी क्षात्रतेज दाखवतील. रामचंद्र नाईक परांजपे (सावकार)

बारामतीकर जोशी, गोखले, गद्रे, किलोस्कर, ओगले, टिकेकर हे लोक सरस्वतीप्रमाणेच लक्ष्मीलाही ब्राह्मण प्रसन्न करू शकेल हे सिद्ध करतील. त्रैवर्णिकांची ही त्रिविध विद्या तर ब्राह्मणात दिसतेच; पण ज्या कलांची उपासना ब्राह्मणाने मुळीच करू नये. असे मनूने सांगितले आहे, (३-६४) त्याही हस्तगत करून ब्राह्मण तेथेही शिखराला गेला आहे. शिल्पकार करमरकर, फडके; नट गणपतराव जोशी, दाते; गवई पलुस्कर, गंधर्व, बखले; नकलाकार भोंडे या मंडळीनी कलांचे क्षेत्रही व्यापले आहे. अमुक एक वर्ण अमकेच गुण दाखवितो हे समजणे किती चूक आहे व त्या अन्वये त्याला इतर कामे करण्याची मनाई करणे कसे घानुक आहे. हे सिद्ध करण्यास आणखी पुरावा पाहिजे काय ?

आणि पाहिजेच असला तर ज्यू लोकांचा इतिहास पहा. युरोपमध्ये प्रत्येक देशांत यांचा अनन्वित छळ झाला. प्रत्येक ठिकाणाहून त्यांना हाकालण्यात आले. त्यांच्या कत्तलीही झाल्या. समाज त्यांना जवळजवळ अस्पृश्य लेखी व ते अगदी अस्सल कवडीचूंबक व उलट्या काळजाचे सावकार आहेत, असे म्हणून त्यांना अगदी खायला उठे. पण त्यांचा छळ बंद झाल्याबरोबर त्यांनी एवढे अलौकिक बुद्धिवैभव प्रगट केले की, आज जगातल्या प्रत्येक सुशिक्षिताचा श्वासोच्छ्वास ज्यूंनी चालविला आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही. रिलेटिव्हिटीचा सिद्धांत सांगणारा जगन्मान्य गणिती आइन्स्टाइन, अंतर्मन-बहिर्मन ही उपपत्ति बसविणारा मानसशास्त्रज्ञ फ्रॉइड, एलान-व्हाइटल हे तत्त्व सांगणारा तत्त्ववेत्ता बर्गसन्, व ज्याचे अर्थशास्त्र जग आक्रांत पिऊन राहिले आहे, तो कम्युनिझमचा प्रणेता कार्ल मार्क्स हे सर्व ज्यू आहेत. डिझरायलीसारखे राजकारणी यांच्यात होतात. युरोप-अमेरिकेची कित्येक न्यायासने यांनी मंडित केली आहेत. फ्रेड्रिक एन्जल्स, त्रात्स्की हेही ज्यूच आहेत. राशेल, बर्नहार्ट यांसारख्या नट्यांनी रंगभूमीवरही अलौकिक यश मिळविले आहे. एकीकडे युरोपात ज्यू असे वैभवाला चढत असताना इकडे कोकणात कुलाबा जिल्ह्यांतील आवास गावी त्यांचेच पुष्कळ जातभाई लंगोट्या नेसून तेलाचा धंदा करीत आहेत.

मूळ विभागणीच्य वेळी जे गुण ज्या वर्णात दिसतात, ते त्यात कायम टिकत नाहीत व त्याशिवाय अन्य गुणांची निपज त्यात होते, या दोन गोष्टी-

मुळे तर कायमची वर्णव्यवस्था घातुक आहेच; पण या व्यवस्थेवर याहीपेक्षा बलवत्तर आक्षेप येतो तो असा की, त्या विभागणीच्या वेळी ज्या जाती हीन, नाकर्त्या शूद्र असतील त्या पुढे वाटेल तितक्या पराक्रमी होऊ शकतात, ही इतिहाससिद्ध गोष्ट त्या व्यवस्थेत दृष्टीआड केली जाते.

शतकानुशतके हीन स्थितीत असलेल्या जाती एकदम कसा अतुल पराक्रम करू शकतात, याची उदाहरणे इतिहासात थोडी नाहीत. मोगल व तार्तर लोक कित्येक शतके धनगराचा पेशा पाळून होते; पण त्यांनी एके काळी तलवार उचलून सर्व जगाला त्राहि भगवान् करून सोडले. आरबांचे उदाहरण याहीपेक्षा निर्णायक आहे. तेही असेच धनगर होते. पण महंमद.ने त्यांच्यात जी काही अद्भुत जीवनशक्ती भरली, तिच्या प्रभावाने त्यांनी त्रिखंड जिंकले, एवढेच नव्हे तर आर्य ब्राह्मणांच्या तोडीची विद्वत्ताही प्रगट केली. महंमद बिन जबीर, अरकाझेल्, चंद्राच्या विषमगतीचा शोध लावणारा महंमद अबूल फीझल, हे ज्योतिर्विद, दृक्शास्त्रवेत्ता अल्हाझेन, रसायनशास्त्री गीबर, कायदेपंडित शफी व मलिक हे सर्व पंडित आरब होते. सुप्रसिद्ध हरूण अल् रशीद हा राजा त्यांचाच व जगाला दिव्य मोहिनीने भारणारे अरेबियन नाईटस् त्यांचेच. अरबस्तानात किंवा तुर्कस्तानात मनुस्मृति असती व त्यांनी ती पाळली असती तर या जातीचा उदयच झाला नसता. असे अनेक वेळा मनात येते की, ज्यांना आम्ही निकृष्ट वर्ग म्हणून ठरवून टाकले आहेत. त्यांच्यातूनही, येथे मनुस्मृतीचे आंधळे अनुयायी नसते तर, आरबांसारखेच पराक्रमी लोक निर्माण झाले असते. बाजीरावाने संधी दिल्याबरोबर धनगरांनी महाररावासारखा वीरमणी निर्माण केलाच ना?

वंशाचे, वर्णाचे, जातीचे गुण शतकानुशतके कायम टिकतात असे म्हणणारे, वंशधर्म शाश्वत व न बदलणारे आहेत असे मानणारे युरोपांतही काही पंडित आहेत व ते नाचलेले पाहून आपणही नाचणारे रा. गो. म. जोश्यांसारखे आमच्याकडेही लोक आहेत. वंशधर्मामध्ये फरक पडला तर फक्त संकरानेच पडेल असे हे लोक म्हणतात. त्यांना एवढेच सांगावयाचे की, त्यांनी हिंदुस्थानातील नाकरत्या झालेल्या ब्राह्मणजातीत, भिन्न गुण दाखविणाऱ्या कोकणस्थ, देशस्थ वर्गरे महाराष्ट्रातील ब्राह्मणात, ज्यू लोकांत, शूद्रत्वातून क्षत्रियत्वास चढणाऱ्या मोगल व तार्तर लोकांत व ब्राह्मणत्वास

येणाऱ्या आरब लोकांत संकर झाला आहे असे प्रथम सिद्ध करावे व नंतर संकराने इतक्या उत्कृष्ट प्रजेची निर्मिती होत असल्यास संकराचा निषेध ते का करतात त्याचा खुलासा करावा.

चातुर्वर्ण्याच्या बुडाशी असलेल्या पहिल्या गृहीत गोष्टीप्रमाणेच दुसऱ्या व तिसऱ्या गोष्टीही इतिहासविद्द आहेत असे दिसून आले. आता शास्त्र त्या बाबतीत काय म्हणते ते पाहू.

एका घराण्यात किंवा जातीत अमुक एकच विशिष्ट गुण वाढेल, अन्य वाढणार नाही असे धरून त्या लोकांना अन्य कर्मे करण्याची बंदी करणे हे इतिहासाप्रमाणेच जीवनशास्त्रालाही नामंजूर आहे. जेनिंग्ज म्हणतो—

Each individual has the possibility of many diverse careers.

आरंभीच दिलेला वॅटसनचा उतारा देऊन त्यावर टीका करताना तो म्हणतो की (भिन्न वंशासंबंधी हे म्हणणं खरे नसले तरी)

Such a population identical as to genesis in all its components would realize the situation postulated by Watson.'

म्हणजे एकाच रक्ताची दहा मले घेतली तर त्यातल्या वाढेल त्याला वकील, डॉक्टर, व्यापारी, शास्ता, भिकारी किंवा चोरसुद्धा करण्याची करामत शक्य आहे.

गाल्टनने असेच मत दिले आहे. 'Moreover as statistics have shown that the best qualities are largely co-related, the youths who become judges, bishops, statesmen and leaders of progrees could have furnished, formidable athletic teams in their times (Life and letters of Sir Fransis Galton by Karl Pearson Vol. III PP. 273.)

एकाच कुलांत धर्म, न्याय, राजकारण, शिल्प, वगैरे अनेक कार्याला लागणारे गुण निर्माण होणे शक्य असतांना त्या कुलावर तुम्ही अमुकच काम करा व इतर गुण वाया घालवा, फार तर आपत्प्रसंगीच वापरा, असा निर्बंध घालणे म्हणजे त्या गुणांचा जाणूनबुजून नाश करण्यासारखे आहे.

अनेक पिढ्या असे करीत राहिले तर एकच निवडलेला गुण शुद्ध होत जाऊन जास्त प्रबळ होत जाईल असे म्हणणे असेल तर तेही खरे नाही सर्वसामान्य कर्तृत्व वाढत जाईल; पण अमुकच एक गुण वाढत जाईल, हे इतिहासावरून दिसत नाही. ब्राह्मणांच्या कर्तृत्वासंबंधी वर सांगितलेच आहे. अनेक शतकांच्या शुद्धतेने बुद्धी हा एकच गुण शुद्ध झाला असे नसून सर्व कर्तृत्वच वाढले असे दिसते. यावरून वर्णाप्रमाणे श्रमविभाग करणे अत्यंत चुकीचे असून प्रत्येकाला सर्व क्षेत्रे मोकळी ठेवली पाहिजेत, या विधानाबद्दल शंका राहिलेसे वाटत नाही.

एका वेळेला ज्यांच्यात मुळीच गुण दिसत नाहीत, जे आरब, तार्तार, धनगर यांच्यासारखे अगदी हीन असतात, त्यांच्यात पुढे कधीही उत्तम गुणांची पैदास होणार नाही, ते उच्च पदाला चढू शकणार नाहीत, म्हणून त्यांना संधी देण्याचे मुळीच कारण नाही, ही जी चातुर्वर्ण्याच्या बुडाशी असलेली तिसरी कल्पना ती इतिहासाला संमत नाही, हे वर आपण पाहिलेच आहे. आतां थोडे बायॉलजीत शिरू.

पित्याप्रमाणेच पुत्र होतो हे जरी सामान्यतः खरे असले तरी पिता-पुत्रांत, किंवा एकाच पित्याच्या अनेक पुत्रांत जमीनअस्मानाचे अंतर असू शकते, हेही खरे आहे. हे अंतर—हा फरक कां पडत जातो, याचा विचार करून शास्त्रज्ञांनी त्याची अनेक कारणे दिली आहेत.

(१) परिस्थिति—दोन सख्खे भाऊ, इतकेच नव्हे तर जुळे भाऊही जर भिन्न परिस्थितीत वाढले तर त्यांच्यांत वाटेल तितका फरक पडू शकतो, हे म्यूलर, न्यूमन, वगैरे 'जुळ्यांच्या' अभ्यासकांनी सांगितले आहे. (२) संकराने फरक पडतो हे सर्वमान्य आहे. (३) ज्या जीवन गोलकापासून एका पुत्राचा जन्म झाला, त्या जीवन गोलकाच्या रचनेतच एकाद वेळी फरक होऊन दुसऱ्या पुत्राचे गुणधर्म बदलतात. अशी ही तीन कारणे झाली. याहून निराळे व चौथे कारणही शास्त्रज्ञांनी मान्य केले आहे. व ते (४) म्हणजे जीवन-गोलकांतच अजिबात फरक पडणे हे होय. काहीएक ज्ञात कारण नसताना असे फरक पडतात असे शास्त्रज्ञांचे म्हणणे आहे. फरकांचे वरील तिन्ही प्रकार सांगून Gene Mutation नांवाचा चौथा प्रकार सांगताना सिनॉट अँड इन् आपल्या Principles of Genetics या पुस्तकांत म्हणतात—

A gene mutation is a sudden change in a restricted region of a chromosome, resulting in the appearance of a new gene while other germinal variations may be due to changes in numbers, arrangement or balance of chromosomes. (आवृत्ति सन १९३५ पान ३२३)

Evolution of living organism या पुस्तकांत (सन १९१२ पान ४८) E. S Goodrich F. R. S. हा म्हणतो की,— At some period in evolution new factors must have been introduced into the inheritance and the process is presumably still going on.

ज्यूलियन हक्सले व एच्. जी. वेल्स यांनी आपल्या Science of Life या ग्रंथांत (१९३० पान ३६०) या फरकांचा विचार केला आहे. कांही विशिष्ट प्रकारच्या प्रकाशकिरणांनी प्रण्यांच्या जीवनगोलकांत फरक पाडता येतो, असे सिद्ध झाले आहे, असे सांगून ही प्रक्रिया सृष्टीतही चालू असावी असे त्यांनी आपले मत दिले आहे. व हीच उपपत्ती एच्. एस्. जेनिंग्ज यांने आपल्या The Biological Basis of Human Nature या पुस्तकांत मान्य केली आहे. तो म्हणतो—

There is no reason for doubting that gene mutations occur in man as they do in other organisations. A race of men will in the course of time become heterogenous through occurrence of mutations, quite without mixture with another race. Doubtless much of the variety in human population is due to this cause.

नसलेले गुण निर्माण होतात असे फार तर म्हणू नये, पण हजारो वर्षे ज्ञात नसलेले गुण एकदम दिसू लागून वंशाचे गुणधर्म बदलतात असे शास्त्रज्ञ स्पष्ट म्हणत आहेत. आणि हजारो वर्षे जे गुण दिसले नाहीत, ते नव्हते असे म्हणण्यास तरी अडचण कोणची. संकर न होता एका शुद्ध वंशात फरक पडत जाईल हे जेनिंग्जूचे वचन अगदी निःसंदेह आहे. तरी 'आपोआप फरक पडत नाहीत, नसलेले गुण निर्माण होत नाहीत,' अशी वर सांगितलेल्या गो. म. जोशांची भुणभुण चालूच आहे. (हि. स. शास्त्र पाने ४०३-४) वर सांगितलेला फरक हा एका पिढीपुरता नसून आनुवंशिक होत जातो,

असे या सर्व शास्त्रज्ञांनी सांगितले आहे. (जेनिंग्ज पान ३०१-३०२).

वंशाच्या गुणधर्मात कधीच फरक पडत नाहीत हा सिद्धांत हीन जातींना अत्यंत निराश करणारा आहे. व त्यामुळे देवाला हात लावण्यापलीकडे त्यांना काहीच करता येण्यासारखे नाही असा समज पसरण्याचा संभव आहे. आणि याला जीवनशास्त्राचा आधार आहे, असे काही वेडगळ लोक सांगत फिरू लागल्याने समाजाचे मोठे नुकसान होईल असे वाटते. याबद्दल जेनिंग्ज म्हणतो-

The fallacy appears popularly in the notion of inevitableness, the fatality of what is heredity.

पण हा निराशाजनक विचार अगदी निराधार आहे असे त्याने स्पष्ट सांगितले आहे.

वर्णाच्या बाबतीत जे दिसले तेच कुलांच्याही बाबतीत दिसून येईल. थोर कुलांतच थोर व्यक्ती निर्माण होतात असे नाही आणि थोर कुलात थोर व्यक्ती निर्माण होतातच असेही नाही. पिलिग्रिम्स प्रोग्रेसचा कर्ता बन्न्यन हा कल्हईवाल्याचा मुलगा, कोलंबस कोष्ट्याचा, क्रॉमवेल कलालाचा, डेफो खाटकाचा, डेमाँस्थेनीस शिकलगाराचा, होमर शेतकऱ्याचा, शेक्सपीयर विणकऱ्याचा, वूल्से खाटकाचा, साक्रेटीस पाथरवटाचा, वॉशिंग्टन शेतकऱ्याचा मल्हारराव धनगराचा, राणोजी स्वतः पैजार उचलणारा, ही 'अस्पृष्टांच्या प्रश्नांत' माटे यांनी दिलेली यादी पाहिली व त्यांत कोळ्याचा वाल्मिकी, लोहाराचा मुसोलिनी, चांभाराचा स्टॅलिन्, सुताराचा धंदा स्वतः करणारा हिटलर, पाकिटावर पत्ते लिहून पोट भरणारा मॅकडोनाॅल्ड, प्रथम हुजऱ्या असून पुढे फील्ड मार्शल झालेला राबर्टसन यांची भर घातली म्हणजे 'यस्मिन् कुले त्वमुत्पन्नः गजस्तत्र न हन्यते' हा पशूंचा सिद्धान्त माणसांना लावणे कसे चूक आहे ते ध्यानात येईल. व आनुवंशाचा सिद्धांत काही एका मर्यादिबाहेर खेचणे किती हास्यास्पद आहे ते कळून येईल.

कॅटेल नावाच्या अभ्यासकाने हेच मत दिले आहे. तो म्हणतो :-

थोर घराण्यांतच थोर व्यक्ती निर्माण होतात हे खरे असले तर एक उच्च वर्ग समाजात कायमचा निराळा ठेवण्यास ते पुरेसे कारण आहे. आई-बापांच्या पिण्डगत गुणावरून ती व्यक्ती पुढे कशी होईल हे निश्चित ठरवता

येईल तर सर्वांना सारखी संधी (Equality of opportunity), शिक्षण, सामाजिक सुधारणा यातल्या कशालाच अर्थ नाही. पण हे एकांतिक मत टिकणे शक्य नाही. उलट वाटेल त्या मुलाला शिक्षण व संस्कार या साधनांनी वाटेल त्या पदाला चढवता येईल, हेही मत तितकेच एकांतिक आहे (Study of America's one thousand leading Scientists' families; Popular Science monthly 1915)

कोणाही समंजस व अनाग्रही माणसाला हे म्हणणे पटेल असे वाटते. आनुवंशाला मुळीच किंमत नाही असे मी म्हणत नाही. त्यामुळे उच्च कुलांना जपू नये असेही नाही. उच्च कुलांना जपणे, त्यांच्या रक्तांत हीन रक्ताची मिसळ न होऊ देणे याबद्दल समाजाने फार खबरदारी घ्यावयास पाहिजे यांत शंकाच नाही; पण एकदा ज्यांना उच्च म्हटले ती कायम उच्च व हीन ही कायम हीन राहतात हा समज चुकीचा आहे. त्यामुळे चातुर्वर्ण्य ही समाजव्यवस्था चुकीची व घातुक ठरते.

हिंदुस्थानचा जो अधःपात झालेला दिसतो त्याला चातुर्वर्ण्य व जाति-भेद सर्वस्वो जबाबदार आहेत, असेही मला म्हणावयाचे नाही. पण अनेक कारणांपैकी ते एक आहे यात शंकाच नाही. सर्वांच्या गुणविकासाला येथे संधीच न मिळाल्यामुळे येथे गुणांची पैदास फारच थोडी होऊ लागली. ब्राह्मणादि जातीत जास्त कर्तें पुरुष निर्माण होतात हे जरा खरे असले तरी इतरांना ब्रह्मक्षत्रांची कर्मे करू देण्यास काहीच हरकत नाही. ब्रह्मक्षत्रांनी इतके गुण निर्माण केले की आता जास्त पराक्रम झाला तर तोटा होईल, अशी स्थिती खास आलेली नाही. त्यामुळे प्रत्येकास वाटेल त्या क्षेत्रात कर्तृत्व दाखविण्यास मोकळीक असणे व जे धरणे काही पिढ्या तसे दाखवील त्याला श्रेष्ठ समजून त्याला जपणे हे समाजरचनेत आद्य तत्त्व असावयास पाहिजे.

हॉलडेनने आपल्या Inequality of Man या निबंधाच्या शेवटी हेच सांगितले आहे. 'विषमता दिसून आल्याने 'सर्वांना सारखी संधी' हे तत्त्व कमी तर नव्हेच पण जास्तच जोराने प्रतिपादावयास पाहिजे' असे तो म्हणतो.

आपला समाज चातुर्वर्ण्य पूर्णपणे पाळण्याइतका वेडगळ कधी होता का नाही ते नक्की सांगता येत नाही. पण महाराष्ट्रांत गेल्या एक हजार वर्षांत तरी ते बहुतेक सर्व वर्णांनी व्यवहारांत तरी मोडले आहे.

तत्त्वतः मोडण्याइतकी बुद्धीची रंग आगरकरापर्यंत कोणीच दाखविली नाही ही फारच दुर्दैवाची गोष्ट आहे. पण हे दुर्दैव येथेच संपत नाही. व्यवहारांत ते कोणीच पाळीत नसताना व पाळणे शक्य नाही, वेडेपणाचे आहे, हे स्पष्ट दिसत असताना बहुतेक सर्व सुशिक्षित-अशिक्षित हिंदूमध्ये चातुर्वर्ण्याचा अभिमान मात्र ओतप्रोत भरलेला आहे. वर्णाश्रमस्वराज्यसंघ ही एक विलक्षण चीज आहे. साठी उलटून गेल्यावरही सावकारी किंवा व्यापार करणारे ब्राह्मण, क्षत्रिय, चातुर्वर्ण्याचा अभिमान सांगताना पाहिले म्हणजे ती चीज खरोखर पहावीशी वाटते. वर्ण व आश्रम या दोहोची कल्पना यांना नसली पाहिजे किंवा हे लोक ढोंगी, लुच्चे असले पाहिजेत, असे प्रथम मनात येते. पण आपली मते पारखून घेऊन ती आपल्या आचरणाशी विसंगत नाहीतना, हे पाहणे हजारांत एकही मनुष्य करीत नसतो, हे ध्यानात आले म्हणजे तो विचार मागे पडतो.

पण चातुर्वर्ण्याचा हा भ्रम जितक्या लवकर जाईल, तितके समाजाच्या हिताचे आहे. प्रत्येकाच्या गुणविकासाला पूर्ण संधी मिळून कुजत पडलेल्या व पाडलेल्या अनेक जातीचे कर्तृत्व वाढीस लागेल व या मृतप्राय झालेल्या सनातन पुरुषाच्या अंगी थोडे तरी चैतन्य त्यामुळे खेळू लागेल.

रक्तसंकर व वृत्तिसंकर

फार पुगaten काळापासून आपल्याकडे संकर हा अत्यंत निघ मानला आहे. एकाद्या समाजाला फार भयंकर भीती घालावयाची असली तर वर्ण-संकर होईल असे म्हटले की झाले. पुराण कालांत संकर मान्य होता, पण त्याचे दुष्परिणाम दिसल्यामुळे स्मृतिकांरांनी तो निषिद्ध ठरविला व याज्ञ-वल्क्याच्या काळापर्यंत अनुलोम, प्रतिलोम वगैरे सर्व प्रकारचे विवाह बंद झाले. दोन रक्ताच्या मिश्रणासंबंधी आजही जवळजवळ तीच भावना आपल्याकडे कायम आहे. मिश्रविवाहाची चळवळ चालू असली तरी दोन पोटजातीत विवाह होण्यास हरकत नाही, असे काही सुशिक्षितांचे मत व त्याहूनही थोड्यांची कृती यापलीकडे मजल गेलेली नाही. यावरून आपल्या समाजाला मिश्रविवाहाची अजून भीती वाटते असे दिसते.

आपल्या पूर्वजाप्रमाणे आज जर्मन लोकांनीही रक्तशुद्धीची चळवळ सुरू केली आहे. जाती, पोटजाती, उपपोटजाती पाडण्याचा हिटलरचा विचार आहे की नाही, ते अजून कळले नाही. पण आर्यन् रक्त सोवळे ठेवण्याचे त्यांचे प्रयत्न आहेत एवढे खास. पण त्या आर्यन् रक्तांत हिंदूंची तो गणना करीत नाही; एवढेच नव्हे तर फ्रेंच किंवा इंग्रज हेही त्यांत तो घरीत नाही.

‘ रायव्हलस ऑफ व्हाईट मॅन ’ या निबंधांत डीन इंग याने म्हटले आहे की, ‘ सर्व समाज एका पातळीवर आणून पाहणाऱ्या साम्यवादापेक्षा किंवा लोकशाहीपेक्षा युरोपात परवापर्यंत असलेली जातिसंस्थाच समाजाचे तारण करू शकेल, असे वाटते. मात्र ती जातिसंस्था हिंदुस्थानांतल्याप्रमाणे कडक असावी असे मला वाटत नाही. (ओटस्पोकन एसेज पान २३०) या लेख-काने आपल्या या मताची चर्चा कोठेच केलेली नाही. वर सर्व निबंधात जातिसंस्थेचा कोठे उल्लेखही नाही. पुढील निबंधात रक्तसंकर हितावह आहे असे यानेच सांगितले आहे. तरी पण ‘ A modified caste system may have a greater survival value than either democracy or socialism ’ असे त्याने म्हटले आहे हे खरे.

बट्रीड रसेल याने आपल्या सायंटिफिक औटलुक या ग्रंथात असेच म्हटले आहे, असे रा. गो. म. जोशी यांचे म्हणणे आहे व स्वतः जोशी यांनी आपल्या हिंदूसमाजरचनाशास्त्रांत तर देशस्थ, कोकणस्थ या पोटजातीत सुद्धा विवाह होणे अनिष्ट आहे, असे जोराने प्रतिपादले आहे (पान २३१)

येणेप्रमाणे या पंडितांनी निघ, निषिद्ध व भयावह मानलेला जो रक्त-संकर त्याबद्दल म्हणजे तो घडवून आणणे हितावह आहे की विनाशक आहे, याबद्दल या निबंधांत विचार करावयाचा आहे.

संकराचा विचार करू लागताच संकर म्हणजे काय असा प्रश्न पुढे येतो. दोन भिन्न रक्तांच्या घराण्यांतील स्त्रीपुरुषांचा विवाह असे उत्तर चटकन् देता येईल. पण भिन्न रक्त म्हणजे काय हाच तर महत्त्वाचा प्रश्न आहे. भिन्न रक्त दाखवावयाचे म्हणजे ज्या दोन जाती किंवा वंश यांच्याबद्दल आपण बोलत असू, त्यांच्यामध्ये शरीराची ठेवण, मनाचे कल व बुद्धीची ऐपत ही एकमेकांहून फार निराळी आहे, असे दाखविले पाहिजे व असे दाखविता आले तरी, पुढे त्या दोन रक्तांचे मिश्रण झाले तर पुढील संतती हीन प्रकारची होईल हे सिद्ध करता आले पाहिजे. नाहीतर वरील तिन्ही गोष्टी दाखविता आल्या तरी त्यावरून त्या दोन जातींमध्ये रक्तसंकर अनिष्टच आहे असे निश्चयाने म्हणता यावयाचे नाही.

काही रक्ते म्हणजे काही वंश परस्परांपासून अगदी भिन्न आहेत, हे साध्या डोळ्यालाही दिसते. इंग्रज व शिद्दी यांच्यामध्ये शरीर, मन व बुद्धी यांत कोणच्याही प्रकारचे साम्य नाही व त्या दोघांमध्ये मिश्रण व्हावे, असे कोणीही मनुष्य म्हणत नाही. इंग्रज व निग्रो किंवा आफ्रिकेतल्या इतर जाती, किंवा स्पॅनिश व दक्षिण अमेरिकेतल्या जाती, किंवा ब्राह्मण व हिंदुस्थानांतल्या अस्पृष्ट जाती, यांच्यामध्ये विवाह घडवून आणावे की काय, असा प्रश्न आज कोणी नेटाने उपस्थित करित नाही. त्याचाही विचार करावयाचा आहेच. पण तो प्रश्न जरा गौण आहे. या प्रश्नाला फार महत्त्व येते ते इंग्रज, फ्रेंच, जर्मन ग्रीक, इटालियन वगैरे युरोपांतले गट किंवा देशस्थ, कोंकणस्थ, कऱ्हाडे, सारस्वत, प्रभू, क्षत्रिय, मराठे हे महाराष्ट्रीय गट यांच्यामध्येही रक्तमिश्रण होऊ नये असे सांगतात त्यावेळी. संस्कृति, रूप, गुण, परंपरा या बाबतीत या दोन संघांतील गटांमध्ये बरेच साम्य आहे. यांचे मिश्रविवाह निषिद्ध म्हणून

सांगितले म्हणजे यांचीही रक्ते भिन्न आहेत काय व असल्यास ती कशावरून असा प्रश्न निर्माण होतो.

हिंदुस्थानात रक्ते भिन्न आहेत याचा एक ढोबळ अर्थ तरी सांगता येईल. येथे ज्या दोनचार हजार जाती आहेत, त्यांच्यामध्ये आज दोन अब्दीच हजार वर्षे लग्ने होत नाहीत. आणि म्हणूनच त्यांची रक्ते भिन्न आहेत असे म्हणावे असे कोणी म्हणतात. एकाच रक्ताच्या लोकांचे दोन गट केले व एकमेकांत लग्ने न करता ते गट बरीच वर्षे राहिले तर त्यांच्यात काही वैशिष्ट्य निर्माण होते, त्यांच्या रक्तांत भिन्नगणा येतो, असे गेट्सने म्हटले आहे. (हेरीटिटी व युजेनिक्स) व त्यांच्याच आधारेने गो. म. जोशी यांनी पण म्हटले आहे. पण गेट्सने याचा अर्थ कोठेच स्पष्ट केलेला नाही. व जोशांनी फक्त करता येईल असे म्हटले आहे. (पान ८९) एके ठिकाणी (पान २३१) त्यांनी कोकणस्थ व देशस्थ यांच्यातील वैशिष्ट्ये दाखवावयाचा प्रयत्न केला आहे. तो क्षणभर खरा मानला तरी दोन हजार जातींपैकी निदान सातआठशे जातीची तरी वैशिष्ट्ये म्हणजे इतरात नाहीत. असे त्यांच्या ठायी स्पष्टपणे आढळून येणारे गुण दाखविल्यावाचून ही इतकी रक्ते भिन्न आहेत असे म्हणता येणार नाही.

निसर्गातच रक्ते भिन्न करण्याची प्रवृत्ति आहे. असे जोशांनी आपल्या पुस्तकांत म्हटले आहे. गेट्सच्या पुस्तकांतून त्यांनी एक उदाहरण घेतले आहे. सेवल बेटांत प्रोर्तुगिजांनी काही घोडे नेले. तेथे ते जंगलांत वाढले. पुढे तीनशे वर्षांनी गिल्पिन नावाचा प्रवासी तेथे गेला. त्याला असे आढळले की त्या घोड्यांची संतति सदा भिन्न गटात राहते. व त्यांना एकत्र हाकून आणले तरी ते घोडे फिरून सहा ठिकाणी विभक्त होतात. इतके सांगून जोशांनी मुळांत नसतांना 'ते घोडे सहभोजन व सहविवाह करण्यास तयार नव्हते' असे खोटेच वाक्य अवतरण चिन्ह देऊन त्यांच्या तोंडी घातले आहे. गिल्पिन किंवा गेट्स कोणीही तसे म्हणत नाही. मुळांत नसतांना अवतरणांत वाक्य घालणे हे चूक आहे व गणितागत पद्धतीच्या चाहत्यांनी एकाच उदाहरणावरून स्वतंत्रपणे आपणच अनुमान काढणे अशास्त्रीय आहे.

निसर्गातच रक्त भिन्न करण्याची योजना आहे, म्हणजे एकदा एक असलेली रक्ते भिन्न करण्याची योजना आहे असे कोणी सिद्ध केलेले नाही

व हिंदुस्थानांत बेटीबंद जातिभेद असला तरी त्या जातीची रक्ते भिन्न म्हणजे काय, हेही कोणी सांगितले नाही. पण वर सांगितल्याप्रमाणे हिंदुस्थानांत रक्ते भिन्न आहेत, या बोलण्याला, भाषेच्या सोयीपुरता तरी अर्थ आहे. युरोपांत तर यापेक्षाही गोंधळ आहे. युरोपांत नॉर्डिक, मेडिटरेनियन, डिनॅरिक, अल्पाइन व ईस्ट वाल्टिक असे पांच भिन्न वंश आहेत असे म्हणतात त्या सर्वांचे भिन्न गुणही, म्हणजे गुणही म्हणजे तोंडवळा, केस, उंची, स्वभाव, बृद्धी हे गुणही गंधुर याने रेशल एलेमेंटस् इन युरोपियन हिस्टरी या पुस्तकात दिले आहेत.

रक्ताचे हे विशिष्ट गुणधर्म सांगून त्यानेच पुढे म्हटले आहे की, इतिहासपूर्वकालापासून या सर्वांचे सारखे मिश्रण होत आहे. तरी पण मीज अशी की, युरोपांत कोणच्या देशात कोणचे रक्त प्रबळ आहे हे सांगण्याची त्याला हास आहेच. डीन इंग, मॅक डगल, गेट्स वगैरे आणखी अनेक पंडितांनी याचा विचार केला आहे. मिश्रण सारखे अगदी अनिर्बंध चालू आहे याबद्दल फारसा कोणाचा वाद नाही; पण तरीसुद्धा आमच्या देशात अमूक रक्त प्रबळ आहे हे सांगण्यासाठी त्यांचा अट्टाहास आहे आणि आश्चर्याची गोष्ट अशी की, त्यांच्यात मुळीच एकवाक्यता नाही. ब्रह्म मुळीच दिसत नसल्यामुळे ते त्रिकोणी, चौकोनी की वाटोळे याबद्दल वाद होणे साहजिक आहे. पण मोजमापे, फोटो, कर्तृत्वाचा इतिहास इतकी सामुग्री पुढे घेऊन बसल्यानंतर ज्याला एक नॉर्डिक म्हणतो, त्यालाच जर दुसरा अल्पाइन म्हणू लागला तर त्या फरक सांगण्यात काही जीव नाही हे उघड आहे. नॉर्डिक हा वंश या पांचांमध्ये श्रेष्ठ आहे, याबद्दल सर्वांचे एक मत आहे. जगात जथे कोठे पराक्रम झाला असेल तेथले लोक मुळांत नॉर्डिकच असले पाहिजेत, हा गंधुरच सिद्धान्तच आहे. हिंदु हे मुळांत नॉर्डिकच होते, असे तो म्हणतो आणि असा हा प्रभावशाली नॉर्डिक वंश त्याच्या मते आज मुख्यत्वेकरून जर्मनीत आहे. तो अगदी शुद्ध आहे असे नव्हे. पण जर्मन रक्तांत मोठे प्रमाण नॉर्डिक रक्ताचे एवढे खास. डीन. इंगच्या मते इंग्लंडमध्ये नॉर्डिक रक्ताचे प्रमाण फारच मोठे आहे. व वाटोळ्या डोक्याची अगदी कनिष्ठ जात जी अल्पाइन त्या जातीचे जर्मन लोक आहेत, याबद्दल त्याला संदेहच नाही. (औट स्पोकन एसेज पान ८३) मॅक डगलच्या मताने इंग्रजांत शे. ७० नॉर्डिक व ३० मेडिटरेनियन

रक्त आहे. फ्रेंचात नार्डिक २५ अल्पाइन ४० व मेडिटरेनियन ३५ असे प्रमाण आहे. व जर्मन लोक अगदी अल्पाइन (नॅशनल वेलफेअर अँड डिके पान १५१) अल्पाइन लोकांत विभत्तोपूजा फार, ते लोकशाहीला नालायक असे मॅक डुगल म्हणतो; व कॅसर आणि हिटलर यांच्या सत्तेची उदाहरण देतो. पण इंग्लंडांत मॅक्सन लोक जर्मनीतूनच आले असल्यामुळे त्या दोघांच्या म्हणजे इंग्रज व जर्मन, यांच्या प्रवृत्तासारख्या आहेत असे इतर कांही जणांचे म्हणणे आहे. ज्या नॉर्मन लोकांचा प्रभाव इंग्लंडमध्ये फार आहे, असे म्हणतात, ते नॉर्मनच मुळात मिश्र रक्ताचे होते व त्यांचा बुद्धिमत् हा अकुलीन बाईचा मुलगा होता असे हॅवेलॉक एलिसने सांगितले आहे. या सर्व माहितीवरून रक्ते भिन्न आहेत व अमक्या रक्ताचे अमके वैशिष्ट्य हे कितपत निश्चयाने सांगता येईल, याचा वाचकांनीच विचार करावा. युजेनिक्स रिव्ह्यू या मासिकाच्या १९३५ च्या जानेवारीच्या अंकात या वादावर एकाने फार सुंदर टीका केली आहे. तो म्हणतो, ऑस्ट्रियामध्ये गुंथरने शं. ३५-३५ नार्डिक रक्त आहे असे मागे लिहिले होते; पण तेव्हा जर्मनी व ऑस्ट्रिया यांचे भांडण झाले नव्हते. आता बहुतेक हे प्रमाण कमी होईल.

वर सांगितलेच की युरोपात रक्ताचे मिश्रण चालू आहे, याबद्दल वाद मुळीच नाही. तरी पण प्रत्येक जातीचे वैशिष्ट्य टिकून आहे असे सगळे म्हणतात. काही शतके गट निराळे राहिले तर वैशिष्ट्य वाढत जाते, असे म्हणणाऱ्या गेटसलाही मिश्रविवाहाने वैशिष्ट्य नाहीसे होते असे वाटत नाही. तो म्हणतो आज एक हजार वर्षे सारखे रक्तमिश्रण चालू असूनही इंग्रजात भिन्नभिन्न वांशिक गुण अजूनही दिसून येतात. (हेरिटिटी व युजेनिक्स पान २३२)

या सर्व विवेचनावरून निघणारा निर्णय, मला वाटते, अगदी स्पष्ट आहे. युरोपात पांची वंशांचे मिश्रण सारखे चालू आहे. अमुक एक वंश अमक्या ठिकाणी जास्त प्रमाणात आहे, असे निश्चयाने सांगता येत नाही. अमक्या वंशाचा अमुक गुण याबद्दलही एकमत नाही. आणि इंग्रज, फ्रेंच, जर्मन, इटालियन यांच्यात स्वभावाचे भिन्न कल असले तरी रक्तमिश्रणाचा व त्याचा काही एक संबंध नाही. रक्ते मिसळली तरी विशिष्ट गुण टिकून राहू शकतात. भिन्न गुण असलेच तर परिस्थितीमुळे असतील, परंपरेमुळे,

किंवा संस्कारामुळे असतील ते रक्तामुळे आहेत. या म्हणण्याला पुरावा नाही. मिश्रविवाह झाल्यास वाईट असे म्हणण्याला तर अगदीच नाही. म्हणूनच इंग्रज, फ्रेंच वगैरे लोकात आपापसात विवाह करू नये असे कोणचाही पंडित किंवा शास्त्रज्ञ सांगत नाही. रक्तशुद्धीची चळवळ आज युरोपात जोराने सुरू झाली आहे हे खरे; पण ती रक्तशुद्धी वरील प्रकारची नाही. ती फक्त कुळापुरती आहे. अमक्या जातीत किंवा वर्गात लग्न करणे निषिद्ध आहे, असे जर्मन लोकांखेरीज कोणी म्हणत नाही; त्याचे विवेचन पुढे येणारच आहे.

आतापर्यंत असे दिसले की, आर्य, मंगोल, शिद्दी वगैरे अगदी साध्या डोळ्याला स्पष्टपणे भिन्न दिसणारे वंश घेतले तर त्यांच्यापुरते रक्त भिन्न म्हणजे काय हे सांगता येते. पण इंग्रज-फ्रेंचादी किंवा कोकणस्थ-देश-स्थादी जवळजवळचे समूह घेतले तर, म्हणजे बाह्यतः संस्कृतीने व रूपगुणांनी साधारण सारखे दिसणारे समूह जर घेतले तर त्यांच्यामध्ये रक्ते भिन्न आहेत म्हणजे काय, हे निश्चयाने सांगता येत नाही.

पण हे जरी सांगता येत नसले तरी कोणच्याही कारणामुळे का होईना, जे समूह निरनिराळे वर्ग म्हणून किंवा जाती म्हणून किंवा वंश म्हणून आज मानले गेले आहेत, त्यांच्यामध्ये रक्तसंकर होणे कितपत इष्टानिष्ट आहे याचा आपण विचार करू. प्रथमतः डोळ्यांना स्पष्टपणे दिसत असल्यामुळे जे वंश अगदी भिन्न मानले गेले आहेत त्यांचा संकर झाला तर काय होईल ते पाहू.

संकर वाईट असे म्हणणारे असे सांगतात की १ संकराने निर्वंश होतो. २ संकरज प्रजा नाकर्ती होते. ३ व संकरप्रजेच्या अंगी विशिष्ट तऱ्हेचे दुर्गुण निर्माण होतात. अत्यंत भिन्न वंशात संकर झाला तर वरील वरील अनिष्ट परिणाम घडून येतात की काय, हे त्या क्षेत्रातल्या अभ्यासकांच्या म्हणण्यावरून ठरवू.

ए. डी. काट्री फेजेस याने ह्यूमन स्पेसीज (सन १८७९) या पुस्तकात मेक्सिको, पेरू, आफ्रिकेतले प्रांत या ठिकाणी कित्येक वर्षे राहून आलेल्या प्रवाशांचे अनुभव दिले आहेत. यावरून या प्रश्नावर बराच प्रकाश पडेल. वेस्ट इंडीज, मेक्सिको व पेरू या देशांत आज ३०० वर्षे युरोपीय व तद्देशीय यांच्यामध्ये संकर चालू आहे. तरी १८७९ साली तेथील प्रजा एक कोटी ऐशी

लक्ष होती (पान २६१) केप कॉलनीमध्ये डच व हाटेटाट यांच्यात व मॅनिला येथे चिनी व स्पॅनिश यांच्यात संकर चालू आहे. प्रजा कमी नाही. ली व्हॅलियंट या प्रवाशाच्या तपासाअन्वये हाटेटाट व युरोपी यांच्या संकरापासून मूळ हाटेटाट व हाटेटाट यांच्यातल्या विवाहापेक्षा जास्तच सतति होते. हॅबोर्नने ब्राझीलबद्दल असेच सांगितले आहे. वार्ट रोग, मुद्दाम केलेला संहार या आपत्ती नसतील तर जगांतला कोणचाही संकर निष्प्रज होत नाही असे कॅसलने म्हटले आहे. (जेनेटिक्स व युजेनिक्स सन १९२७ पान ३३) वर्क, वेल्थ व हॅपिनेस या पुस्तकात एच. जी. वेल्सनेही हेच मत प्रकट केले आहे. म्हणजे असे दिसते की, संकराने निर्वंश होतो असे कोणीच म्हणत नाही.

अमक्या अमक्याच्या संकरापासून अमुक एक गुणाची प्रजा निर्माण होते, असे सांगण्याचा मनुष्याचा प्रयत्न आहे व तो बरोबर आहे असे जोशी म्हणतात. व बुगलचा आधार घेतात. ब्राझीलमध्ये संकरापासून झालेले लोक कोणी चित्रकार, कोणी बजवय्ये, कोणी वैद्य असे होतात असे बुगलने सांगितले आहे. अमक्या अमक्यापासून झाला तर तो चित्रकार, दुसऱ्या अमक्या दोघांमध्ये संकर झाला तर तो वैद्य अशी विभागणी बुगल करित नाही. आणि कोणीच करित नाही. 'गायनेझेस लोक व पोर्तुगीज यांचा ब्राझीलमध्ये संकर होतो. व ती संकरप्रजा सर्व बौद्धिक व नैतिक क्षेत्रांत पुष्कळच उन्नतीला गेलेली दिसते. कलेप्रमाणेच राजकारण व शास्त्र या क्षेत्रातही त्या लोकांची प्रगती झालेली दिसते. असे लॅंगस या प्रवाशाचे मत ह्यूमन स्पेसीज या पुस्तकांत लेखकाने उद्धृत केले आहे. पण याहूनही स्पष्ट मुद्दा असा की वैद्यकी, चित्रकला, गायनवादन, वक्तृत्व हे गुण असंकरज प्रजेमध्ये सुद्धा दिसतात. तेव्हा ते संकरज प्रजेचे वैशिष्ट्ये असे सांगण्यांत काय अर्थ आहे? जातिधर्म याचा पिडगत गुण असा अर्थ मनुष्या मनात असेलच तर. अमक्या संकर जातीचा अमका नैसर्गिक गुण हे त्याचे विवेचन सर्वस्वी चूक आहे असे दिसते.

अत्यंत भिन्न वंशातील संकराची प्रजा नाकर्ती होते की काय याबद्दल फारसा वाद नाही. वरील प्रवाशांची वचने पाहिली तर ती तशी होत नाही असे त्यांचे मत आहे, असे दिसते. पण या बाबतीत बहुतेक सर्व पंडित असा संकर होऊ नये असे म्हणणारे आहेत. स्पॅनिश × चिनी, फ्रेंच × तांबडे इंडियन,

नारडिक x मंगोल हे संकर अगदी अनिष्ट असे गेटसने सांगितले आहे. स्पॅनिश लोकाचा अग्रपात अशाच संकरामुळे झाला असे हेर्केपट म्हणतो. मॅकडुगलने व इतर अनेक पंडितांनी शुद्ध युरोपी प्रजा व युरोपी x निग्रो यांची प्रजा यात तुलना करून संकरज लोक फार हीन प्रतीचे असतात, असे दाखविले आहे. कॅसल व डीन इंग यांनीही फार मित्र वंशांत संकर होऊ नये असेच सांगितले आहे. एवंच संकर प्रजेचा निर्वंश होतो किंवा तिच्यात विशिष्ट गुणधर्म येतात हे जरी कोणास मान्य नसले तरी अत्यंत भिन्न वंशातले संकर हीन प्रतीचे होतात व त्यामुळे ते अगदी अनिष्ट आहेत, असे सर्वांचे मत आहे.

या ठिकाणी विचारासाठी एक मुद्दा सुचवावासा वाटतो. भिन्न वंशांतील संकर प्रजा नाकर्ती होते असे जे या पंडितांनी अनुमान काढले ते काढतांना त्यांनी अवलोकनासाठी जे वंश घेतले होते ते परस्परांपासून अत्यंत भिन्न होते हे खरे, पण जसे ते रक्ताने भिन्न होते तसेच संस्कृतीने व दर्जांही अत्यंत भिन्न होते. युरोपी हा संस्कृतीच्या व कर्तृत्वाच्या शिखरावर पोचलेला मनुष्य व अमेरिका आणि आफ्रिका येथील मूळचे लोक पायथ्यापर्यंतही न आलेले. यामुळे संकरप्रजा हीन व्हावी हे ठीकच आहे. पण जेथे संस्कृतीने व पराक्रमाने दोन्ही वंश सारखे, पण रक्ताने मात्र अत्यंत भिन्न अशा वंशांत जर संकर झाला तर त्यांची प्रजा निश्चयाने हीन होईलच, असे म्हणण्याइतका पुरेसा पुरावा पुढे आला आहे असे वाटत नाही. हिंदुस्थानच्या इतिहासात जो थोडासा पुरावा मिळतो तो या संकराला अनुकूलच आहे. आपल्याकडे तुर्क, अफगाण, व मोगल यांचे रक्त रजपूत रक्ताशी वारंवार मिसळलेले आहे व त्याचे परिणाम वाईट तर नाहीच, पण बहु अंशी चांगलेच दिसून आलेले आहेत. अकबर, सेलीम, शहाजहान व अवरंगजेब या चारी मोगलांच्या स्त्रिया रजपूत होत्या. व सेलीम, खुश्रू कामबक्ष यांच्यासारखे त्यांचे मुलगे पराक्रमी होते. यूसफ आदिलशाहाची बायको मुकुंदराव म्हणून त्याचा मंत्री होता त्याची बहिण. त्यांचा मुलगा इस्माइल हा न्यायी, दूरदर्शी, रसिक व विद्वान होता असे इतिहासांत आहे. लोदी बहुलोल याची बायको एका सोनाराची मुलगी होती त्यांचाही मुलगा असाच होता. येथे अफगाण व मराठी रक्ताचे मिश्रण आहे. काश्मीरचे राज्य व राणी बळकावणारा शम्सुद्दिन व ती राणी कवलदेवी, यांचे पांजी पुत्र पराक्रमी होते.

संबंध तुच्छख वंश हा तर तुर्क व रजपूत यांच्या मिश्रणानेच झाला होता. बाबर हा तुर्क व मोगल यांच्या संकरापासून झालेल्या वंशांत जन्मला होता. बाजोराव-मस्तानी यांचा मुलगा समशेर बहादूर व त्याचा मुलगा अलिझा-बहादूर हेही पराक्रमी होते. समुद्रगुप्त हा चंद्रगुप्त व शूद्रकुळांतली लिच्छवी घराण्यांतली कुमारदेवी यांचा मुलगा. सर्वांत महत्त्वाचे उदाहरण म्हणजे व्यासांचे. सर्व जगाला वंश झालेला हा पुरुष ब्राह्मण पिता व कोळीण माता यांच्यापासून झालेला आहे. या थोड्याशा उदाहरणावरून अगदी निर्णायक असे जरी काही सांगता येत नसले तरी संस्कृति व कर्तृत्व सारखे असताना अत्यंत भिन्न वंशातला संकर वाईट आहेच, असे म्हणण्यापूर्वी बराच विचार करावा लागेल एवढे तरी निदान वाटते. जेनिंग्ज ने म्हटले आहे की संकर निघ समजला गेल्यामुळे संकरज मुलाला वाईट वागविण्यात येते व त्यामुळे तो हीन ठरतो. त्याला जर चांगली संधी मिळाली तर तोही मोठ्या पदाला जाणे शक्य आहे. (बायॉलॉजिकल बेसीस ऑफ ह्यूमन नेचर; पान २८७)

हा विचार अत्यंत भिन्न रक्तासंबंधी झाला. त्यांचा संकर तज्ज्ञांना अमान्य आहे असे धरून आता जवळच्या रक्तामध्ये व जास्त निश्चित बोलावयाचे म्हणजे कोकणस्थ, देशस्थ, कऱ्हाडे, सारस्वत, प्रभु, क्षत्रिय, मराठे, इतर प्रांतातले ब्राह्मण, क्षत्रिय यांच्यामध्ये विवाह होण्यास या शास्त्रज्ञांची काही हरकत आहे काय ते पाहू.

या विषयाचा विचार गाल्टन, एलिस, फ्रीमन, मॅकडुगल, इंग, कॅसल, डेव्हनपोर्ट या अनेक शास्त्रज्ञांनी केला आहे व जवळजवळच्या रक्तामध्ये संकर होणे अनिष्ट तर नाहीच पण ते समाजाला अत्यंत हितावह व आवश्यक आहे असे यांनी प्रतिपादले आहे. जेव्हा जेव्हा हे रक्तशुद्धीबद्दल बोलतात तेव्हा ते फक्त कुलाबद्दल बोलत असतात. म्हणजे एकदा फार भिन्न वंश सोडून दिले म्हणजे मग जात, वर्ग वगैरे विभाग ते मुळीच करीत नाहीत. फक्त ज्या कुलांतली मुलगी तुम्ही करीत असाल किंवा जेथे देत असाल, त्या कुलांत आनुवंशिक रोग मनोदौर्बल्य, वेडेपणा, काही दुष्ट प्रवृत्ती या नाहीत ना एवढे पहा, असे त्यांना सांगायचे आहे. अशी कुले चांगल्या कुलांचा नाश करतात. म्हणून जो चांगली कुले असतील त्यांनी विवाह करताना अत्यंत कळजी घेतली पाहिजे. पण हा उपदेश ते लोक कोकणस्थ किंवा देशस्थ,

यांचे आपआपल्या जातीत जरी विवाह चालले असले तरी त्यांना सुद्धा करतील. त्यांचा कटाक्ष कुलापुरता आहे. समान संस्कृती, समान रूपगुण, समान कर्तृत्व असे दिसले व कुळांमध्ये इतर काही दोष नसेल तर कोणाच्याही दोन कुलांनी जात किंवा वर्ग यांचा विचार न करता आपापसांत विवाह करण्यास हरकत नाही, असे त्यांचे मत आहे.

(१) अँट स्पोकन एसेज (पान १६१), यामध्ये डीन इंगने असेच मत दिले आहे. Continued inbreeding in a small society is certainly prejudicial. Probably alternate periods of fusion with immigrants and stabilising the results, give a nation the best chance of producing a fine type of men and women (कायम आपल्या जातीत विवाह करणे हा दुराग्रह आहे. मधून मधून बाह्यांशी विवाह करावे, ते रक्त चांगले मिसळू द्यावे व मग पुन्हा मिश्रण करावे. अशाने देशांत तेजस्वी स्त्री-पुरुष निर्माण होण्याचा जास्त संभव आहे);

(२) कॅसलने हेच मत जेनेटिक्स व युजेनिक्स या ग्रंथात दिले आहे. (पान २७२). The mixtur of elements not, too dissimilar provided the social heritage is not unduly disturbed, is on the whole beneficial. It results in the increase of vigour and energy in the offspring. सामाजिक पोठिका मोडत असल्या तर विवाह करू नये हा मुद्दा कॅसलने चांगला सांगितला आहे पण हा सोईचा प्रश्न आहे. एरवी असल्या संकराने पुढील प्रजा जास्त कर्ती व तेजस्वी होते असेच तो म्हणतो

(३) आपल्या देशांत (अमेरिकेत) हीन प्रतीचे लोक येऊ देऊ नये, हे सांगून कोणाला बंदी करावी हे सांगतांना डेव्हन पोर्टे म्हणतो. In fact no race is dangerous and none undesirable; but only those individuals whose germinal determiners are, from the stand point of life, bad. In other words immigrants are desirable who are of good blood and undesirable who are of bad blood. (हेरिडिटी इन् रिलेशन् टु युजेनिक्स पान २११) येथे डेव्हन पोर्टेने अमुक व्यक्ती त्याज्य असे म्हटले आहे. जात त्याज्य असे सांगितले नाही, हे ध्यानात ठेवले पाहिजे. रक्तशुद्धी त्यास हवी आहे; पण त्यासाठी कुले तपा-

सावी, अमेरिकेत युरोपात एजंट नेमावे व जे कोणी अमेरिकेत येण्यासाठी अर्ज करतील, त्यांच्या कुलांचे इतिहास तपासावे व चांगले असल्यास मगच त्यांना प्रवेश द्यावा असे त्यांचे म्हणणे आहे. (पान २२४.)

(४) गट बेटीबंद राहिले तर त्याच्यांत विशिष्ट गुणांची वाढ होते असे सांगणारा गेट्स सुद्धा मिश्रविवाहाला अनुकूलच आहे. Intermarriage of diverse strains is important, both from point of view mentioned above, and on account of the increased vigour resulting from the heterozygous condition, but there are important limitations to the width of crosses which are desirable. (हेरिडिटी व युजेनिक्स पान २२२) रक्ताच्या भिन्नतेला मर्यादा असाव्या हा गेट्सचा इशारा आहे; पण त्या मर्यादा पाळल्यानंतर भिन्न जातीत किंवा वर्गात मिश्रविवाह अगदी इष्ट आहे असेच त्याचे मत आहे.

मॅक डुगल, गाल्टन, फ्रीमन या सर्वांचे मत हेच आहे. सम संस्कृतीच्या व सारख्या रूपगुणांच्या कुलांत विवाह अवश्य घडवून आणले पाहिजेत, असे त्यांचे म्हणणे आहे. त्यांच्या मतांनी समाजात जाती दोनच एक कर्त्या कुळाची व एक नाकत्यांची; व त्यासुद्धा कायम नाहीत. परीक्षण सदोदित चालू ठेवावयाचे व वरच्यापैकी कोणी हीन प्रवृत्ति दाखवू लागले तर त्यांना बाहेर घालवून खालच्यापैकी कोणी कर्तृत्व दाखविले तर त्यांना वर घ्यावयाचे. अशी त्यांच्या मते समाजरचना असावी. हा क्रम कायमचा चालू ठेवावयाचा असल्यामुळे समाजात कायमच्या जाती राहाणारच नाहीत.

[५] समाज जगण्यासाठी त्यांत संघ व उपसंघ असलेच पाहिजेत ही जोशांची कल्पना या शास्त्रज्ञांना मान्य नाही. वर सांगितलेली कल्पना मॅक डुगलने एथिक्स आणि सम वर्ल्ड प्रॉब्लेम्स या पुस्तकात सांगितली आहे. नॅशनल वेलफेअर आणि डिग्रे या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत संवादरूपाने हाच विचार त्याने मांडला आहे उत्कृष्टांची जी जात तयार करावयाची तीत नवी माणसे घेताना त्यांचा कुलेतिहास पहिला जाईल. एकदा निवडलेल्या घराण्यातील मुलेसुद्धा परीक्षेवाचून श्रेष्ठ वर्गात घेतली जाणार नाहीत. जास्त संघी त्यांना मिळेल यांत शंकाच नाही. पण सर्व कसोट्या उतरल्यानंतर जगातल्या कोणच्याही व्यक्तीला त्यांत मज्जाव नाही. (Admitting new members

selected from the whole world) असे त्यांचे म्हणणे अगदी निःसंदेह आहे.

[६] समाजांतील प्रत्येक थरांतून चांगली माणसे निवडून काढावी व त्यांची आपापसात लग्ने घडवून आणून त्यांची एक जात तयार करावी अशी स्वप्ने गाल्टनला नेहमी पडत, असे त्याच्या चरित्रांत पिरसनने म्हटले आहे. [विभाग २ पान १२१, विभाग ३ पान २३४]

हेरिडिटरी जीनियस या पुस्तकांत गाल्टनने एके ठिकाणी ३१ न्यायाधीशांच्या घराण्यांची माहिती दिली आहे. लक्षाधिकांच्या एकुलत्या एक मुलींशी यांतील पुष्कळांनी लग्ने केल्यामुळे व काही अविवाहित राहिल्यामुळे या घराण्यांचा नाश झाला असे सांगितले आहे. या नाशाची मीमांसा करतांना तो म्हणतो श्रीमंत एकुलत्या एक मुलींशी विवाह केल्यामुळे ही घराणी नाश पावली. आईच्या व मुलीच्या प्रसव-शक्तींत आनुवंशिक संबंध असतो. आईला मुलगा नाही म्हणून मुलीलाही झाला नाही. या विवेचनांत जातीचा, वर्गाचा किंवा भिन्न रक्तांचा मुळीच संबंध नसतांना जोशांनी नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे गाल्टनच्या तोंडी अवतरणे देऊन ' अशा तऱ्हेने असवर्ण विवाह हे निर्वशाला म्हणजे नाशाला कारण झाले.' असे खोटेच वाक्य घातले आहे. गाल्टनचे तसे मत मुळीच नाही. आणि जी मीमांसा त्याने दिली आहे, व जी दुसऱ्या एका ठिकाणी याच पुस्तकात जोशांनी पत्करली आहे, तीही चूक आहे. असे कार्ल पिरसनने मत आहे. आईच्या व मुलीच्या प्रसवशक्तीत आनुवंशिक संबंध नाही असे सांगून नैतिक दुराचरणामुळे असल्या घराण्यांचा नाश होतो, हे इरॅसमस डार्विनचे मत त्याने मान्य केले आहे.

[७] हॅवेलॉक एलिसची जोशांनी गाल्टनप्रमाणेच मीज केली आहे. ए स्टडी ऑफ ब्रिटिश जीनियस या पुस्तकात त्याने हजार कर्त्या पुरुषांच्या घराण्यांचा अभ्यास केला आहे. त्यात आयरिश × इंग्लिश व वेल्श × इंग्लिश या दोन संकरांपासून ज्या प्रमाणात कर्ते पुरुष निर्माण झाले त्या प्रमाणात स्काॅच हे जवळचे असूनही त्यांच्या व इंग्रजांच्या संकरांतून झाले नाहीत असे त्याला दिसले म्हणून तो म्हणाला की, ' The Irish and the welsh are much better adopted for crossing with the English than the more closely related scotch ' (२३) संकर प्रजा नाकर्ती होते

असे त्याने मुळीच अनुमान काढलेले नाही. जोशांनी ते खोटे लिहिले आहे.
(हिंदू स. शास्त्र पान २२५)

[८] समाजाच्या सर्व थरांतून चांगली कुले निवडून काढून त्याची एक जात करावी व तिच्यात सारखी भर घालीत जावे, याचा विचारी इंग्रज लोकांना ध्यासच लागलेला दिसतो. गाल्टन, मॅकडुगल यांचे विचार वर सांगितलेच आहेत. ऑस्टिन फ्रीमनचीही तशीच कल्पना आहे. मात्र ती जी एक जात होणार तिच्यात एक राष्ट्रीयत्व राहण्यासाठी इंग्रजाखेरीज बाहेरचा कोणी घेऊ नये, असे त्याने सांगितले आहे. पण एकदा या मर्यादा पाळल्यानंतर बाकी विचार फक्त कुलशुद्धाचा ' No restrictions in respect of class or caste would be entertained ' (सोशल डिफे आणि रिजनरेशन पान ३१८) वर्ग किंवा जात यांची बंधने मुळीच पाळावयास नको, वाटेल त्या वर्गातील घराणे चालेल.

सम संस्कृतीच्या दोन समूहांमध्ये मिश्रविवाह निषिद्ध तर नाहीच पण अतिशय इष्ट आहे. पुढील पिढीचा जोम व कर्तृत्व त्यामुळे वाढते असे या पंडितांचे स्पष्ट मत असल्याबद्दल वरील उतारे वाचल्यानंतर, कोणासही संशय राहिल असे वाटत नाही. गेट्सने एक पाऊल पुढे जाऊन या मर्यादित संकराचा आणखी एक फायदा सांगितला आहे. पर्ल व लिट्ल या दोघांनी केलेल्या अभ्यासाच्या आधाराने त्याने असे सांगितले आहे की इंग्रज, आयरिश, रशियन, इटालियन, जर्मन, ग्रीक यांचे मिश्रविवाह पाहिले तर त्यांच्यात निदान पहिल्या पिढीला तरी पुत्रसंततीचे प्रमाण पुष्कळच वाढलेले दिसते. शुद्ध संतती व मिश्र संतती यांतील मुली व मुलगे यांचे प्रमाण पुढीलप्रमाणे आहे शुद्ध:-मुली १०० मुलगे १०६. २७. मिश्र:-मुली १०० मुलगे १२१.५६ In crosses between European races there is a higher ratio of male births at least in first generation (हेरिडिटी व युजेनिक्स पान २३०) संकराचा हा फारच मोठा फायदा आहे हे सनातन्यांनी तरी मान्य केले पाहिजे.

संकराने प्रजा नाकर्ती होत नाही, तिचा नाश होत नाही व तिच्यात दुर्गुणही येत नाहीत. इतकेच नव्हे तर संकर हा समाजाला अत्यंत हितावह असून त्याने कर्तृत्व व जोम ही वाढून शिवाय पुत्रसंततीचे प्रमाणही वाढते.

असे आपण पाहिले. संकरविरोधी लोक आणखी एक मुद्दा पुढे आणीत असतात. त्यांचे मत असे की 'क' या समूहात एकादा विशिष्ट गुण वास करीत असला व त्याच्या रक्ताशी 'ख' या समूहाच्या रक्ताचे मिश्रण झाले तर त्याचा तो विशिष्ट गुण नाहीसा होईल. व 'क' ला जर आपला विशिष्ट गुण राखून ठेवावयाचा असेल तर त्याने आपल्या समूहांतलीच मुलगी केली पाहिजे.

आनुवंशासंबंधीच्या चुकीच्या कल्पनांनी हे वरच्यासारखे समज निर्माण होत असतात. एक विशिष्ट कर्तृत्वशाली मानवसमूह घेतला तर त्याची पुढली पिढी किती कर्ती होईल एवढेच सांगता येईल. अमक्याच तऱ्हेने तिचे कर्तृत्व प्रगट होईल, असे सांगता येणार नाही. पिढ्यान्पिढ्या एकाद्या समूहात एकाच प्रकारचे कर्तृत्व राहाणार नाही असे नाही. पण परंपरेमुळे व परिस्थितीमुळे राहते. पारशांचे तसे उदाहरण आहे. पण ब्राह्मण, आरब, ज्यू यांची उदाहरणे अगदी निराळी आहेत. परिस्थिती बदलली की, निरनिराळ्या प्रकारचे कर्तृत्व तोच समाज दाखवू शकतो. आणि तरच त्याला पराक्रमी म्हणता येईल. म्हणजे एकाच समूहात मूलतःच अनेक प्रकारचे कर्तृत्व असते. म्हणून दुसऱ्या समूहाशी त्याचा संकर झाला तर त्याला आपले विशिष्ट कर्तृत्व जाईल ही भीती बाळगण्याचे मुळीच कारण नाही. कुलांच्या बाबतीत असेच आहे. एका कुलांत अनेक प्रकारचे कर्तृत्व असू शकते. म्हणून त्यांतील लोकांनी कोणच्याही क्षेत्रांतल्या पण वरच्या दर्जाच्या कुळांशी विवाहसंबंध घडवून आणले म्हणजे झाले. अर्थात् रूपगुणसंस्कृती ही बंधने आहेतच हे केव्हाही विसरून चालणार नाही. व्यक्तीच्या बाबतीत या बाबतीतल्या मर्यादा आकुंचित होतात हे खरे. म्हणजे पुष्कळ वेळा गवयाचा मुलगा उत्तम गवई होतो. पण तो नियमाने होतोच असे नसल्यामुळे त्यांची जात करण्याइतके महत्त्व या विचाराला मुळीच नाही. म्हणून शरीर, मन व बुद्धि या दृष्टीने सुदृढ कुलाशी संबंध करावयाचा एवढी सावधगिरी बाळगली की, मग कोणच्याही कुळांत लग्न केले तरी गुणांचा लोप होईल ही भीती बाळगण्याचे कारण नाही.

रक्तसंकराचा असा विचार झाला. आता वृत्ति संकराचाही थोडक्यात विचार करू. तोही रक्तसंकराप्रमाणेच हितावह आहे असे दाखवून देऊ. म्हणजे चातुर्वर्ण्याच्या बुडाशी असलेल्या दोन्ही कल्पना कशा फोल आहेत ते

दिसेल एका जातीने दुसऱ्या जातीचा धंदा करणे याचे नांव वृत्तिसंकर. रक्तसंकराइतकी याची कोणी निंदा करीत नसले तरी वृत्तिसंकर अगदी निषिद्ध मानला आहे ह्यांत शंका नाही.

ब्राह्मणांनी वैद्यविद्या, शिल्प, व्याजबट्टा, पशुविक्रय व राजसेवा ही करू नये असे मनूने एके ठिकाणी सांगितले आहे. (३-६४, ६५) गायन वादन करू नये असेही सांगितले आहे. (४-१५) व्यापार करावा; पण तीन वर्षांचा घान्याचा पुरवठा करण्या इतकाच करावा (४-६) अशी परवानगी दिली आहे. राजसेवा करू नये असे वर म्हटले आहे. पण उलट राजाचा मंत्री ब्राह्मण असावा. (७-५८-५९) न्यायाधीश ब्राह्मण असावा (८-११) असेही मनूने सांगितले आहे.

मनुस्मृतीत असे परस्परविरोध पुष्कळच आहेत. मला वाटते मनूचा आनुवंशाचा शोध हा मनुस्मृतीतला अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे. ते तत्त्व व्यवहारात आणताना मनु किंवा बहुशः मनूचे शिष्य अगदी एकांतिक झाले आहेत कोणत्याही नवीन तत्त्वाचा उत्पादक एकांतिकच असतो असे आपणांस कार्ल मार्क्स, रूसो यांच्या उदाहरणांवरून दिसते. आनुवंशाचा इंग्रज प्रणेता सर फ्रॅन्सिस गाल्टन हाही असाच होता याची पुष्कळशी मते अगदी न पटणारी आहेत. त्याच्या ग्रंथाबद्दल कार्ल पिअरसनने जे म्हटले आहे तेच आपणांस मनुस्मृती बद्दल म्हणता येईल Hereditary Genius is one of the greatest books of the world, not so much by what it proves but by what it suggests. हेरिडिटरी जोनियस हा जगातला एक फार मोठा ग्रंथ आहे. त्यांतला प्रत्येक सिद्धांत खरा आहे म्हणून त्याला महत्त्व आले असे नसून त्याने सुचविलेल्या तत्त्वाला सर्व महत्त्व आहे.

पण हा सुविचार देऊन वृत्तिसंकर हा अत्यंत निंद्य होय, याने कुलांचा समूळ नाश होतो. वगैरे जे मनूचे म्हणणे आहे ते अगदी अक्षरशः खरे आहे असे कांही लोक सांगत सुटले आहेत. त्याचा आता विचार करावयाचा आहे.

वृत्तिसंकर केला म्हणजे एका जातीने दुसऱ्या जातीचा धंदा केला तर त्या लोकांचा निर्वंश होतो असे गो. म. जोशी सांगतात. पेशव्यांनी ब्राह्मण सोडले व क्षात्रवृत्ती घरली. त्यामुळे त्यांचे कुल पांचव्याच पिढीला नष्ट झाले, हे उदाहरण त्यांनी घेतले आहे. (पान १६१) व असा कुलाचा नाश

होतो म्हणून ब्राह्मणांनी समाजसुधारणा, राजकारण, वगैरे करू नये (पृ. २३६) त्यांनी क्षत्रियाचा धंदा करू नये (पृ. २५१) इ. उपदेश केला आहे.

रा गो. म. जोशींच्या वेडगळ बडबडीचा एरवी कोणी विचारही यांच्या केला नसता पण युरोपी पंडितांचा आपल्या सांगण्याला आधार आहे, असे ते भासवीत असल्यामुळे व त्या पंडितांच्या शब्दाला वजन असल्यामुळे आपल्या लोकांची दिशाभूल होऊ नये म्हणून, जोशांच्या लिखाणाचा विचार करण्याचे मी योजिले आहे

आज युरोपीय समाजावर एक मोठे संकट येऊ पहात आहे. उच्च राहणीचे मान फार वाढल्यामुळे महत्वाकांक्षी कर्त्या पुरुषांना लवकर लभने करता येत नाहीत. व उशीरा केल्यानंतरही राहाणी हीन होईल, या भीतीने त्यांना अपत्यांच्या संख्येवर नियमन ठेवावे लागते. उलट गरिबांना मदत करणाऱ्या नाना प्रकारच्या संस्था, इस्पितळे ही परोपकारबद्धीने समाजाने चालविली असल्यामुळे दीन-दुबळ्यांना चांगला आश्रय मिळतो व त्याची प्रजा भराभर वाढत जाते. अशा रीतीने कर्त्या माणसांना प्रजा कमी व दुबळ्यांना जास्त असा विपरीत प्रकार सुरू होऊन आज त्यांच्या समाजात कर्त्या पुरुषांचे प्रमाण घटत चालले आहे. या संकटाचा विचार आज जवळ जवळ प्रत्येक विद्वान् मनुष्य करीत आहे. हॅव्लॉक एलिस व मॅक् डुगल हे त्यांच्यापैकी पुष्कळ श्रेष्ठ दर्जाचे पंडित आहेत. त्यांनी अनुक्रमे 'टास्क ऑफ सोशल हायजीन,' व 'नॅशनल वेलफेअर अँड डिके' या प्रश्नाचा पुष्कळ विचार केला आहे.

मॅक् डुगलने म्हटले आहे की, खालच्या वर्गातील पुरुष महत्त्वाकांक्षी होतो. वर चढतो, तेथे तो कर्तृत्व दाखविता; पण तेथे त्यांच्या फार पिढ्या टिकत नाहीत लवकरच त्याचा निर्वंश होतो या विधानावर जोशीबुवांनी उडी मारली व त्यांनी सांगितले की, पहा. वर्णांतर, वर्गांतर, जात्यंतर हे हानिकारक आहे असे इंग्रज पंडितही म्हणतात; पण खालच्या वर्गातला मनुष्य वरच्या वर्गात गेला म्हणून त्याचा नाश झाला असे मॅक् डुगलला मुळीच म्हणावयाचे नाही. आपल्या समाजात कर्त्या महत्त्वाकांक्षी पुरुषांचाच नेमका कसा वंश-नाश होतो ते त्याला दाखवावयाचे आहे. वरच्या थरांतल्या कर्त्या पुरुषांचा वंश-नाश तर चालूच आहे. त्याबरोबर खालच्या थरातले

लोक वर आले व कर्तृत्व दाखवू लागले म्हणजे त्यांचाही नाश होतो, असे त्याला सांगावयाचे आहे. जात्यंतर, वर्णांतर, वृत्तिसंकर याचा येथे काही एक संबंध नाही. तर उच्च पदाला जो जातो तो—मग तो कोणच्याही थरातला असो—नाश पावतो, त्याच्या फार पिढ्या टिकत नाहीत असे हे मत आहे. त्यांतही महत्त्वाकांक्षेमुळे व मोठेपणामुळे वंशनाश असा कार्यकारणसंबंध नाही तर महत्त्वाकांक्षेमुळे उशीरा विवाह, उशीरा विवाहामुळे कमी संतती व कमी संततीमुळे पुढे वंशनाश असा हा परिस्थितीमुळे, व आर्थिक अडचणीमुळे निर्माण झालेला संबंध आहे (पान १५५). येथे आनुवंशाचा संबंध नाही. वर्णांतराचा नाही. तसा असता तर खालच्यांना वर चढू देऊ नये असे त्याने सांगितले असते. पण तो तर उलट खालच्यांना वर चढविण्याची ही सोपानपरंपरा (Social ladder) समाजाच्या प्रगतीला फार आवश्यक आहे असे सांगतो. संस्कृती कशी नाश पावते हे सांगतांना कोणच्या क्रमाने नाश होतो, एवढेच फक्त त्याने सांगितले, त्यात वरील वाक्य आले. व प्रथम वरच्या थरांतले व मग खालच्याही थरांतले कर्तृत्व एकच कारणामुळे नाश पावते असे त्यांचे विधान आहे. आणि त्या नाशाचे कारण आर्थिक आहे, जीवनशास्त्रीय नाही.

हॅवेलॉक एलिसचे हेच म्हणणे आहे. त्याची कारणमीमांसा मात्र जरा निगळी आहे. तो म्हणतो समाजांत जी जबाबदारीची फार मोठी कामे आहेत, ती कोणीही, कोणच्याही वर्गातल्या माणसाने केली तरी त्याच्या घराण्याचा लवकरच केवळ जास्त दगदगगीमुळे नाश होतो. 'As a family attains highest culture and refinement which civilization can yield that family tends to die out at all events in the male line.' येथे घराणे असे त्याने म्हटले आहे. अमुक जातीतील घराणे असे नाही. व ते नाश पावते ते दगदगीमुळे अती ताण पडल्यामुळे. (Increased work for nervous system) वर्णांतरामुळे नव्हे, जो कोणी हे दगदगीचे काम करील तो ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र कोणीही असो, तो नाश पावेल, म्हणजे त्यांचे घराणें लवकर निपुत्रिक होईल असे तो म्हणतो; पण म्हणून वरच्या वर्गाचे काम खालच्या वर्गातील घराण्यांनी करू नये, असे तो कोठेच सांगत नाही. उलट शेक्सपीयरगटे यांच्यासारखे होऊन तीन पिढ्यांत नष्ट झालेले पुरवले,

पण सालमन मासा होऊन युगानुयुगे जगणे नको असेच तो सांगतो. (पान २०) प्रत्येक वर्गाला त्याचे एक विशिष्ट गुरुत्व असते व त्यातच तो जगू शकतो असे त्याने म्हटले आहे खरे पण मला त्याचा नेमका बोध झाला नाही. त्यानेही ते कोठे स्पष्ट केले नाही. जोशांनी अर्थातच धंदा बदलणे म्हणजे विशिष्ट गुरुत्व घालविणे असा अर्थ केला आहे तसेच एकदा खालच्या वर्गातला मनुष्य वरच्या वर्गात चढतो तेथे तो लग्न करतो. त्याची भरभराटही होते, पण दोन तीन पिढ्यांतच त्याचे घराणे नाश पावते असेही त्याच पानावर टीपेत त्याने म्हटले आहे. पण असे कधी कधी घडते असे त्याने सांगितले आहे. म्हणून त्याचा विचार करण्याचे कारण नाही. जोशांनी मात्र Occasionally it happens याचे 'कित्येक वेळा असे घडते की' असे खोटे भाषांतर करून तो आधार जुळतासा करून घेतला आहे.

इतिहासकार सरदेसाई यानी 'मराठे शाहीत एकंदरीत पाहता ब्राह्मणांचा नाश फार झाला' असे म्हटले आहे. पण तेथेही ब्राह्मणांची कामे ज्यांनी सोडली त्यांचा झाला. व मनुस्मृतीत जी ब्राह्मणांची कामे म्हणून सांगितली आहेत ती ज्यांनी सोडली नाही त्यांचा झाला नाही असे काही एक सांगितलेले नाही. अर्थात वर्गांतराशी त्याचा काही एक संबंध नाही. पण जोशी हाही आधार आपल्या बाजूला घेत असतात.

सायंटिफिक औट लुक म्हणून बर्ट्रांड रसेलचे एक पुस्तक आहे. त्यांत एक ध्येय डोळ्यापुढे ठेवून ते साधण्याच्या घोरणाने ज्याची रचना केली असेल, तो शास्त्रशुद्ध समाज (सायंटिफिक सोसायटी) अशी त्याने व्याख्या केली आहे; त्या समाजाचे वर्णन त्याने एकंदर सहा प्रकरणांत केले आहे. त्यांत जाती असाव्या, प्रत्येकाला आपल्या सुषोप्रमाणे धंदा करता येणार नाही, उच्च वर्गाने ज्ञान गुप्त ठेवावे, खालच्या वर्गाला बोलण्याचा हक्क नसावा, अशी जोशांनी उद्धृत केलेली वाक्ये आहेत. पण त्याच्या पुढच्याच प्रकरणांत त्याने सांगितले आहे की, सायन्स सायन्स करून हृदय व भावना यांना विसरून जाणाऱ्या लोकांच्या समाजांचे कसे विकृत स्वरूप होईल ते मी मागल्या प्रकरणांत दाखविले आहे. ते कोणीही परमाथनि मानू नये. समाजाची ती काळी बाजू आहे. पण पुढची ही सूचना गाळून टाकून जोशांनी मधलीच

वाक्ये रसेलची मते म्हणून उचलून घेऊन मनुस्मृतीला आधार घेतला आहे.

हे युरोपांतले झाले. आपल्याकडे अगदी बेटीबंद जाती आहेत. आपल्याकडे कदाचित मनुचे म्हणणे खरे असेल असे पुष्कळांना वाटण्याचा संभव आहे. यांच्यासाठी पुढील विवेचन केले आहे. मनुप्रणीत धंदे कायम ठेवले तरी ज्यांचे वंश टिकले नाहीत व मनुप्रणीत धंदे सोडले तरी ज्यांचे वंश ह्यात आहेत, अशा सुमारे तीस घराण्यांचे इतिहास एका कोष्टकांत मी बसविले आहेत. ते कोष्टक जरा बोधप्रद होईल. कोष्टकांत जेथे अमुक पिढ्या जगल्या असे म्हटले आहे तेथे दत्तक न घेता जगल्या असा अर्थ आहे. दत्तक घेऊन जगलेली घराणी जमैस धरली नाहीत.

घराणे किती पिढ्या जगले म्हणजे ते जगले म्हणावयाचे, वर्षांतर केल्यानंतर किती पिढ्यांनी नाश झाला तर तो वर्षांतर झाला, असे मानावयाचे याचा खुलासा जोशीबुवांनी केलेला नाही. एके ठिकाणां 'जातीय संकराने समाजाचा नाश, हा जो सृष्टीचा नियम तो काही प्रभावी झाल्यावाचून राहणार नाही. मग तो होण्याला किती पिढ्या लागतील त्या लागोत (पान १७७) असे एक वेडगळ वाक्य त्यांनी लिहून ठेवले आहे. त्यांनी नक्की सांगितले असते तर. त्याच्या उलट उदाहरणे वाटेल तितकी देतां आली असती.

ज्यांनी मनुप्रणीत धंदे कायम ठेवले तरी घराण्याचा नाश झाला, त्यांची यादी पुढे दिली आहे. घराण्याच्या नावांपुढे दिलेले धंदे मनुप्रणीत आहेत.

(पुढील माहिती परांजपे, बरवे, गोखले वगैरे घराण्यांचे इतिहास, सरदारांच्या कैफियती वंशावळी, पेशवे दप्तर, रिसायती यांवरून घेतली आहे.)

	घराण्याचे नाव व जात.	धंदा	किती पिढ्याटिकल्या
१	त्रिबकराव दाभाडे मंराठा क्षत्रिय	सेनापती	मुलगा नाही, पिढी १
२	नाना फडणीस ब्राह्मण	मंत्री	मुलगा नाही १
३	भास्कराचार्य ब्राह्मण	शास्रज्ञ	मुलगा नाही १
४	बापूभट परांजपे ब्राह्मण	वैदिक व याज्ञिक	नातू नाही २
५	जयपूरचे घराणे क्षत्रिय	राजे	नातू नाही २
६	हरी धोंडदेव परांजपे ब्राह्मण	दशग्रंथी	नातू नाही २
७	कागलकर घाटगे क्षत्रिय	योद्धे, कारभारी	३ पिढ्या
८	बाळकृष्ण नारायण दीक्षित पाटणकर ब्राह्मण	अग्निहोत्री	आज वंश नाही
९	न्या. रानडे ब्राह्मण	न्यायाधीश	मुलगा नाही १
१०	रामशास्त्री प्रमुख ब्राह्मण	"	आज वंश नाही
११	रामचंद्रपंत आम्रात्य ब्राह्मण	मंत्री	६ पिढ्या आज दत्तक
१२	साळुंखे पाटणकर क्षत्रिय	लढवय्ये सरदार	६ पिढ्यानंतर एक शाखा सोडून सर्व निर्वेश
१३	डफळे सटवाजीराव क्षत्रिय	लढवय्ये सरदार	नातू नाही २ पिढ्या
१४	गायकवाड क्षत्रिय	राजे	५ पिढ्या आज दत्तक
१५	मोरया गोसावी ब्राह्मण	संत	८ पिढ्या

ज्यांनी आपले मनुप्रणीत धंदे सोडले तरी त्यांचा वंश टिकला अशांची उदाहरणे पुढे दिली आहेत. यांतल्या प्रत्येक घराण्यांतले वंशज आज आहेत.

X टीप—यांचे बंधुयांनी ब्राह्मण्य सोडून सरदेशमुखी घेतली. त्यांचा वंश आहे.

	घराण्याचे नाव व ज्ञात	घंदा हे मनुप्रणित घडे नाहीत	किती पिढ्या टिकल्या
१	बाळाजी आबाजी चिटणीस क्षत्रिय	लेखणी	९ पिढ्या
२	बारामतीकर जोशी ब्राह्मण	सावकार	१० पिढ्या
३	मेहेंदळे ब्राह्मण	सरदारकी	सुमारे ८ पिढ्या
४	पटवर्धन ब्राह्मण	"	सुमारे १० पिढ्या
५	खांडेकर ब्राह्मण	ओरिसाचे सुभेदार	७ पिढ्या
६	रामचंद्र गणेश कानडे ब्राह्मण	लढवय्ये [सरदार	७ पिढ्या
७	रामचंद्र नाईक परांजपे	सावकार	७ पिढ्या
८	केशव भास्कर परांजपे "	कापडाचा व्यापार	११ पिढ्या
९	परांजपे कुलांतील १५ वे घराणे "	सावकार [देशमुख	१० पिढ्या
१०	बाळाजी महादेव परांजपे "	वसईच्या किल्यावर	७ पिढ्या
११	गोखले "	आदिलशाहीपासून सावकारी पुढे पेश- वाईत सरदारकी	सुमारे २० पिढ्या
१२	बरवे घराणे "	सरदारकी व सावकारी	पुष्कळ शाखा ९ पिढ्या
१३	पानसे "	शिवाजीच्या	सुमारे १२ पिढ्या
१४	पुंडे "	वेळेपासून सरदार [सावकारी	वंश चालू आहे [चालू ३३ पिढ्या
१५	मावळकर सरदेसाई "	सरदेशमुख	अनेक शाखा

वरील कोष्टक पाहून असे ध्यानात येईल की, वृत्तिसंकर व वंशनाश यांचा काहीएक संबंध नाही.

[येथे गणितागत पद्धतीबद्दल थोडासा खुलासा केला पाहिजे. मला ती मुळीच घेत नाही. पण ज्यांनी त्या पद्धतीने अभ्यास केला आहे, त्यांचेच आधार मी घेतले आहेत. आपल्याकडे 'हा शब्द गो. म. जोशी बराच वेळ म्हणतात. त्यांना त्यांत काही समजते असा पुरावा अजून कोठेच उपलब्ध नाही. त्यांच्या ग्रंथांत 'शक्य तर हा हिशेब परिशिष्टांत देऊ' असे अनेक वेळा त्यांनी नुसतेच म्हटले आहे. दिला नाही. व्याख्यानांतही ग्राफ, कोइफिशंट वगैरे शब्द सांगण्यापलीकडे त्यांनी अजून जास्त पुरावा दिलेला नाही. वर दिलेल्या कोष्टकावरून एकदम काही निर्णय करावा असे माझे मुळीच म्हणणे नाही. पण गणितागत पद्धतीच्या नुसत्या बडबडीपेक्षा हा पुरावा जास्त निर्णायक आहे यांत शंकाच नाही शिवाय मी घेतलेला प्रत्येक आधार गणितागत पद्धती-अभ्यास करणाऱ्या पंडिताचाच घेतला आहे हे वर सांगितलेच आहे.]

वाटेल त्याने वाटेल तो धंदा करावा, व आपले कर्तृत्व दाखवून मोठ्या पदाला चढण्यास समाजाने त्याला अवश्य संधी द्यावी, यामुळेच समाजाची उन्नति होईल. त्याचप्रमाणे समसंस्कृति व कर्तृत्व पाहून वाटेल त्या सुद्ध कुळांशी विवादसंबंध करावे. त्यायोगाहे समाजाची पुढील पिढी जास्त तेजस्वी होईल असा या दोन बाबतीत आपल्याला वरील विवेचनावरून निर्णय करावयास हरकत नाही; रक्तशुद्धि व वृत्तिशुद्धि आजपर्यंत आपण पुष्कळ केली. पण हिंदूंचे साम्राज्य बाह्य प्रदेशावर तर नाहीच पण त्यांच्या देशावरही अविच्छिन्न असे गेल्या दीड हजार वर्षांत नाही. महाराष्ट्रापुरतेच बोलावयाचे तर कोकणस्थ, देशस्थ, कऱ्हाडे, सारस्वत, प्रभू, मराठे वगैरे जाती जर रक्ताने एक झाल्या, तर साठ सत्तर लाख लोकांचा एक बलवान समूह या देशांत तयार होईल, व मग आज जो अनेक कारणांनी सामर्थ्याचा व्यय होत आहे तो थांबून या देशाचा भाग्योदय होईल असे वाटते.

[या प्रकरणांत train, Germinal determiners यांसारखे काही पारिभाषिक शब्द आलेले आहेत. त्यांचा अर्थ अगदी नेमका निश्चित करणे कठीण असते. माझा अर्थ कोठे चुकला आहे असे मला आढळलेले नाही. पण क्वचित् तसे होणे शक्य आहे. पण तेवढ्यावरून सर्व प्रतिपादन लटके पडेल असे नाही. तसे म्हणण्याचा एकाने प्रयत्न केल्याचे मला आढळले आहे. म्हणून खुलासा करून ठेवला आहे.]

लोकसंख्येची वाढ व नियमन.

सन १७९८ मध्ये माल्थस नावाच्या पंडिताने लोकसंख्येवरील आपला ग्रंथ प्रसिद्ध केला. व त्याने विचारी लोकांना लोकसंख्येसंबंधीच्या एका भयानक प्रश्नाची जाणीव करून दिली. त्याने सांगितले की जमिनीतून उत्पन्न होणाऱ्या अन्नवस्त्राला मर्यादा आहे. दहाच्या ऐवजी वीस माणसे तेवढ्याच जमिनीत खपली, व त्यांनी साधनसामुग्री दुप्पट वाढविली, तर पूर्वीच्या दुप्पट अन्नवस्त्र निर्माण होते, हे खरे; पण विसाच्या ऐवजी तीस खपली तर तिप्पट उत्पन्न होईल हे खरे नाही. कोठे तरी याला मर्यादा पडतेच. व मग जास्त श्रम किंवा खते यांचा उपयोग होत नाही. जमिनीच्या या स्वभावामुळे नवीन जन्माला आलेला मनुष्य आपल्यापुरते अन्नवस्त्र निर्माण करू शकणार नाही. व अशा रीतीने अन्नाचा तुटवडा पडत जाईल. ज्या मानाने प्रजेची वाढ होते, त्या मानाने अन्नवस्त्राची वाढ कधीच होणे शक्य नाही. प्रजा भूमितीश्रेढीने वाढते, तर अन्न, गणितश्रेढीने वाढते. तेव्हा लवकरच आता अशी वेळ येईल की माणसांना खावयास अन्न नाही. ही आपत्ती टाळण्यासाठी लोकसंख्येचे नियमन करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

मागल्या काळी रोगराई, दुष्काळ इत्यादी आपत्तीमुळे लोकसंख्येवर नियंत्रण पडे. व शिवाय अनेक देशांतील लोकांत बालहत्येची चाल अगदी सर्रास चालू होती हल्ली विज्ञानाने माणसांना पहिल्या दोन आपत्तींपासून बचावले आहे. व बालहत्येची चाल तर कायद्यानेच बंद केली आहे. त्यामुळे व गेल्या शतकांत उत्पादनाची यांत्रिक साधने वाढल्यामुळे प्रजावाढीस मर्यादा राहिली नाही. व काही देशांतील संख्या पाच पाच पटीने वाढली. १८०१ साली इंग्लंडची संख्या सुमारे ९० लक्ष होती ती १९२१ साली तीन कोटी अठ्याहत्तर लक्ष झाली. विचारी लोकांचे याकडे पन्नाससाठ वर्षांपूर्वीपासून लक्ष गेलेले आहे. व संततिनियमनाची चांगली साधनेही अलीकडे सापडली आहेत. त्यामुळे पूर्वीची नियमने जरी बंद झाली तरी या नव्या उपायांनी लोकसंख्येच्या वाढीस आळा बसू लागला

पण या नवीन पद्धतीमध्ये एक फारच मोठा दोष लोकांना दिसू लागला.

नवी साधने घेण्याला मन अनुकूल होणे, पैसे देऊन ती घेणे व वापरणे हे समाजातल्या शिकलेल्या लोकांनाच तेवढे आरंभी शक्य होते. अडाण्यांना ते पटतही नसे व त्यांना ते शक्यही नव्हते. पण यामुळे समाजावर एक भलतीच आपत्ती आली. शिकणाऱ्या, महत्त्वाकांक्षी व संस्कृत लोकांचीच प्रजा तेवढी कमी होऊ लागली. अडाणी, मंद लोकांची प्रजा पूर्वीच्याच भरमसाट गतीने वाढत होती. त्यामुळे समाजांत नाकर्या लोकांचे प्रमाण वाढून तो अधोगतीला चालल्याची स्पष्ट लक्षणे दिसू लागली. तेव्हा संततीच्या बाबतीत मानवाने हात घालणे चूक आहे, असे काही लोक म्हणू लागले. रोगराई, दुष्काळ ही निसर्गाची नियमने योग्य आहेत. रोग हटवणे, पीडितांना मदत करणे इत्यादी जे उपाय मानव करीत आला आहे, त्याने समाजाची हानी होत आहे, असे या पक्षाचे मत आहे.

आज या विषयावर अनेक विचार आपणास ऐकावयास सापडतात. माल्थसने दाखविलेले वाढीचे प्रमाण तेथल्या विशिष्ट परिस्थितीत व त्या काळातच फक्त होते. ते नेहमींचे नाही तेव्हा त्याला भिण्याचे कारण नाही, असे काही म्हणाले. काही शास्त्रज्ञ म्हणाले की, जमिनीतून अन्न किती निघेल याला सांगितलेल्या मागल्या मर्यादा शास्त्राच्या साहाय्याने खूपच वाढविता येतील. कोणी अर्थशास्त्री म्हणतात की, आज अन्न कमी असे वाटते ते खरे नाही. अन्न वाटेल तितके आहे. त्याची वाटणी योग्य होत नाही, म्हणून हे सर्व दुःख आहे. संततिनियमन एकदा मान्य केले तर लोक त्यापासून कधीच परावृत्त होणार नाहीत व मग तो देशच अजिबात नाहीसा होईल अशीही भीती काहीनी व्यक्त केली. आपण संख्या कमी केली तरी आपल्या शेजारचे राष्ट्र तसे करणार नाही व मग लढाईच्या वेळी आपला पराजय होईल, असे राजकीय प्रश्नही यांत उपस्थित झाले. लोकसंख्येवर नियंत्रण आवश्यक असल तरी ते मानवाने घालणे हे हानिकारक असून तो प्रश्न निसर्गावर सोपविणे योग्य आहे असेही एक मत असल्याचे वर सांगितलेच आहे. धर्मदृष्ट्या हे पापकृत्य आहे असे धार्मिक लोकांनी सांगितले. आपली प्रजा पोसण्याचे सामर्थ्य नश्वणे म्हणजे नामदर्पणा आहे, असा धिःकारही कोणी केला. अशा तऱ्हेने धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र, जीवनशास्त्र, राजकारण इत्यादी अनेक शास्त्रांतून या नियमनासंबंधी अनुकूल-प्रतिकूल चर्चा सुरू झाली. त्यांपैकी जीवनशास्त्र व

राजकारण यांचे आक्षेप फार महत्त्वाचे आहेत. म्हणून त्यांचा या लेखात प्रामुख्याने विचार करावयाचा आहे.

आज लोकसंख्येच्या बाबतीत समाजापुढे दोन प्रश्न आहेत. अन्न कमी पडेल, इतकी लोकसंख्या न वाढू देणे हा एक, व ती न वाढू देण्यासाठी अशी नियमने शोधून काढावयाची की त्यामुळे उत्कृष्टांची प्रजा वाढून निकृष्टांची कमी होईल, हा दुसरा.

नैसर्गिक निवड.

या दोहीला नैसर्गिक निवड (Natural Selection) हा एकच उपाय आहे असे काही पंडितांचे मत आहे. हे क्रॅप्ट हा त्यांत विशेष प्रमुख आहे. डार्विनियझम व रेस-प्रोग्रेस या आपल्या पुस्तकांत ह्याने आपले विचार अगदी निर्भयपणे मांडले आहेत. रोगराई, दुष्काळ, थडी, वारा हे समाजाचे शत्रू नसून मित्र आहेत. योग्य ती माणसे जगवून बाकीची मारून टाकणे हे काम निसर्ग रोगजंतूच्या सहाय्याने चांगले करू शकतो. आपण वैद्यकी ज्ञानाने रोगजंतू मारीत आणल्यामुळे समाजाची हानि होत आहे, असे त्याचे मत आहे. तो म्हणतो, बॅसिलस ट्युबरक्युलोसिस हा क्षयजंतु मानवाचा मित्र आहे. कारण तो दुर्बल लोकांनाच ग्रासतो. समर्थाना काही करू शकत नाही. (पान ५७) त्याचप्रमाणे महारोग. Hideous as are its aspects, it must be looked upon as a friend of humanity; for the microbe of leprosy feeds upon those who are debilitated from conditions under which wealthy and strong racial development is impossible. (दुर्बळांचा तेवढा नाश करीत असल्यामुळे क्षयाप्रमाणेच महारोगही मानवाचा मित्र आहे. (पान ५१) त्याच्या मते दारू ही पण समाजाची मैत्रीण आहे. चंचल, अस्थिर प्रकृतीच्या लोकांना व गुन्हेगार प्रवृत्तीच्या लोकांनाच ती प्यावीशी वाटते. ती जर बंद केली तर हे लोक मरण्याचे साधनच नाहीसे केल्यासारखे होईल. (पान ७५) रा. गो. म. जोशी यांनी याच तऱ्हेची मते आपल्या हिंदूचे समाजरचनाशास्त्र या ग्रंथात प्रगट केली आहेत. बालमृत्यू पुष्कळ होणे हे समाजाला हितप्रद आहे असे ते

म्हणतात, (पान ३३३). आहे ती लोकसंख्या टिकविण्यास प्रत्येक जोडप्यास दोन तरी मुले झाली पाहिजेत. त्यांना तेवढीच मुले झाली तर ती दुर्बल व हीन प्रतीची असली तरी दोन्ही जगविणे त्यांना प्राप्तच आहे. त्यांत निसर्गाला निवड करल्यास वाव नाही. त्यांना जर पाच सहा मुले झाली तर त्यांतली दुर्बल, नालायक तेवढी निसर्ग मारून टाकून सबल तेवढी ठेवील व त्यामुळे समाजांत कर्त्या पुरुषांचे प्रमाण वाढेल. अशी ही विचारसरणी आहे. तेव्हा प्रत्येकाने शक्य तेवढी प्रजा निर्मून निसर्गाच्या निवडीला वाव देणे हे त्यांचे कर्तव्य आहे हे ओघानेच आले. जीवांचे कृत्रिम तऱ्हेने रक्षण करणे जोशांना मान्य नाही. अनाथविद्यार्थीगृहासारख्या संस्थांना त्यांचा विरोध आहे. शाळेतल्या सर्व विद्यार्थींना दूध मिळण्याची व्यवस्था करून काही एक उपयोग नाही असं त्यांना वाटते. नैसर्गिक निवडीचा पूर्ण अंमल होऊ दिल्यास 'अशा समाजांतील स्त्रीपुरुष काटक, बलवान्, शूर, उद्योगी, साहसप्रिय असेच निर्माण होतील' असे ते म्हणतात (पान १२०).

जोशांच्या बाबतीत एक गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे. ते अमुक म्हणतात असे बोलण्याची सोयच त्यांनी ठेवली नाही. गीतेप्रमाणेच आपल्याही ग्रंथांतून वाटेल ती मते निघावी अशी त्यांची महत्त्वाकांक्षा दिसते. तुम्ही नैसर्गिक निवडीवर सर्व भर देता असे कोणी म्हटल्यास, रॅशनल म्हणजे मानवकृत निवडही मला मान्य आहे, असे म्हणून त्यालाही ते आधार काढून देतील. तरी पण अनाथ विद्यार्थीगृहाच्या व एकंदर कृत्रिम तऱ्हेने पिण्ड जगवण्याच्या आपण का विरुद्ध आहो, हे ते मुळीच सांगणार नाहीत. दोन चार मुले झाल्यावर मग संततिनियमन करू असे कोणी म्हणतील, तर संततीपैकी पहिल्या दोन तीन मुलात वेड लागणे, गुन्हेगारी, क्षयरोग, मनोवैकल्य ही जास्त प्रमाणात असतात असे हे सांगतील. (पान ३३१) पण पुढे बालविवाहाचे फायदे सांगताना चटकन् मोहरा फिरवून असेही सांगतील. की, 'कोणाही मनुष्याची जी काही संतती शिल्लक राहते, त्यामध्ये आधी झालेल्यांची जीवनशक्ती पुढे झालेल्या मुलांच्या जीवनशक्तीपेक्षा जास्त असते. आणि आधी झालेल्या संततीची संततीही पुढे झालेल्या संततीच्या संततीपेक्षा जास्त सुदृढ असते.' (पान ३६५)

असो. तर नैसर्गिक निवड व्हावी, अशा मताच्या लोकांचे म्हणणे काय

आहे, हे वरील विवेचनावरू ध्यानांत घेईल. क्षय, महारोग, दारू हे समाजाचे मित्र आहेत. बालमृत्यु पुष्कळ असणे चांगले आणि लोकांना दुधासारखे सकस अन्न पुरवून किंवा अनाथ विद्यार्थीगृहासारख्या संस्था चालवून जीवांचे कृत्रिम रीतीने रक्षण करणे हे समाजाला घातुक आहे. कारण त्यामुळे निसर्गाच्या निवडीला वाव मिळत नाही, अशा मताचा हा पक्ष आहे.

मला वाटते नैसर्गिक निवड या तत्त्वाचा अर्थ नीट न समजल्यामुळे वरच्यासारखी विपर्यस्त विधाने लोक करू शकतात. हे तत्त्व प्रथम डार्विनने सांगितले. एका जीवकोटीपासूनच अनेक जीवकोटी झाल्या, मत्स्यकच्छादि जीवकोटीमध्ये फरक पडत जाऊनच आजचा मानव झाला; मानवाच्या मागली अवस्था माकड ही होती, इ. त्याच्या प्रसिद्ध उत्क्रान्तिवादांत येणाऱ्या गोष्टी आता सर्वांच्या परिचयाच्या आहेत. एका जीवकोटीपासून दुसरी जीवकोटी तयार होणे याचेच नांव उत्क्रान्ति. ही जी उत्क्रान्ति निसर्गात घडून येते, ती घडतांना नैसर्गिक निवड या तत्त्वाची अमलबजावणी होत असते. एक उदाहरण घेऊन याचा अर्थ स्पष्ट करू. लांडग्याच्या वर्गात कुत्रा हा प्राणी आहे. लांडग्याचा कुत्रा होणे ही उत्क्रान्ति आहे. चमत्कार कसा होतो ते आता पाहू.

आपणास हे ठाऊक आहे की एकाच आईबापांच्या संततीत पुष्कळ फरक असतो. दोन सख्खे भाऊ एकमेकांपासून अगदी भिन्न गुणांचे असतात. माधवराव व नारायणराव पेशवे हे उदाहरण प्रसिद्ध आहे. लांडग्यामध्येही असेच होणार. कांही अगदी भयंकर क्रूर, कांही जरा गरीब, असा फरक पडणारच. आता हे लांडगे मनुष्याच्या नजीक आल्यावर मनुष्य अर्थातच क्रूर लांडग्यांना मारून टाकणार. त्यामुळे गरीब तेवढे शिल्लक राहाणार व त्यांचीच पुढली पिढी होणार. त्या पिढीत पुन्हा क्रूर, गरीब असा फरक होणारच. अर्थात क्रूरांचे प्रमाण यांत कमी होईल हे उघडच आहे. या पिढीतलेही क्रूर लांडगे मनुष्य मारून टाकीत. असे होत होत काही शतकांनी त्या प्रांतात गरीब लांडगेच फक्त राहतील. मनोरचनेत ज्याप्रमाणे फरक पडत जातात, त्याचप्रमाणे शरीररचनेतही पडतात. व ज्याची शरीररचना भोवतालच्या परिस्थितीत टिकण्यास जास्त अनुकूल ते टिकतात व बाकीचे मरतात. मनोवृत्ती व शरीर रचना यांमध्ये अकारण फरक पडत जाऊन, भोवता-

लच्या परिस्थितीच्या दृष्टीने ज्यांची शरीर व मनोरचना टिकण्यास योग्य ते टिकणे व बाकीचे मरणे व अशी प्रक्रिया हजारो वर्षे चालून, लांडग्याचा कोल्हा किंवा एका माशांचेच निरनिराळे प्रकार हे निर्माण होतात. सृष्टी-तल्या या प्रक्रियेलाच डार्विनने नॅचरल सिलेक्शन किंवा सर्व्हायव्हल ऑफ द फिटिस्ट असे नांव दिले आहे.

येथे अत्यंत महत्त्वाची एक गोष्ट ध्यानात ठेवली पाहिजे. ती ही की सिलेक्शन किंवा फिटिस्ट या शब्दांनी आपल्या मनांत जो श्रेष्ठ, समर्थ, वरचशा दर्जाचा असा अर्थ येतो तसा डार्विनच्या मनात पुसटसुद्धा नाही. त्या परिस्थितीत जगण्यास योग्य इतकाच अर्थ आहे. सशासारखा एक बारीक प्राणी आहे. त्या जातीत काही गवताच्या रंगाचे असतात; कांही काळे व काही पांढरे असेही असतात. भोवती गवत वाढले की घार गिधाड वगैरे प्राण्यांना गवताच्या रंगाचे प्राणी निवडून दिसत नाहीत. काळे व पांढरे प्राणी मात्र भिन्न रंगामुळे त्यांच्या नजरेत भरून त्यांना ते खाऊन टाकतात. येथे नैसर्गिक निवडीने जे शिल्लक राहिले त्यांच्यांत श्रेष्ठपणा कोणचाच नव्हता. त्या परिस्थितीत ते 'फिटिस्ट' इतकेच. हिरवे व पांढरे किडे झाडावर असले तर बर्फ पडल्याबरोबर हिरवे किडे पक्ष्यांना दिसू लागतात व त्यांचा फला उडतो. उलट बर्फ जाऊन पालवी फुटली की पांढरे मरतात. हे नॅचरल सिलेक्शन आहे. यावरून निसर्ग ज्यांना निवडील ते साहसी, शूर, उद्योगी, काटक असे असतील हे म्हणणे अगदी भ्रामक आहे हे ध्यानांत येईल. म्हणजे निसर्गशक्ती ही आंधळी आहे. तिच्या मारामारीत समाजदृष्टीने आपण ज्यांना चांगले म्हणू तेच टिकतील असे नाही. त्यांच्या योग्य परिस्थिती आली तर तेही टिकतील. पण तेच टिकतील असे नाही. अत्यंत दुर्बल, अत्यंत घाणेरडे, असेही टिकतात. जीवनशास्त्रातील अनेक तज्ज्ञांनी ही गोष्ट स्पष्ट केली आहे. (१) सायन्स ऑफ लाइफ मध्ये ज्यूलियन हक्सले म्हणतो— Evolution has achieved much that is definitely bad. It has brought into being, not only strong, beautiful and intelligent creatures, but also degenerate parasites and loathsome diseases. (उत्क्रांतीमध्मे प्रबल, सुंदर, व बुद्धिमान प्राणीच वर आले असे नसून अत्यंत किळसवाणे रोगजंतू व अधम परपुष्ट प्राणीही टिकले आहेत—पान ३८७)

(२) आयडिया ऑफ प्रोग्रेस या निबंधात डीन इंगने सांगितले आहे की, Survival of the fittest does not mean that the most virtuous, or the most useful or the most beautiful survive. There is no moral or aesthetic judgement pronounced on the process of any part of it. जीवनार्थ कलहांत समर्थनम टिकून राहातात याचा अर्थ असा नव्हे की, जे सुंदर, उपयुक्त, गुणशाली असेल तेच टिकेल. नीती किंवा रसिकता या दृष्टीने या (नैसर्गिक निवडीच्या) पद्धतीवर काही एक मत सांगता येणार नाही.

नॅचरल सिलेक्शनचा अर्थ जर बरोबर ध्यानांत आला तर नैतिक मूल्य (Moral Value) मनात घेऊन आपण ज्या चांगल्यावाईटांच्या किंवा श्रेष्ठ-कनिष्ठांच्या कल्पना करतो तसल्या कल्पना येथे अगदी गैरलागू आहेत असे ध्यानात येईल. मानवप्रजा निसर्गाच्या हवाली केली म्हणजे नैसर्गिक निवडीला जर इतर सृष्टीप्रमाणेच मानव-सृष्टींतही पूर्ण वाव दिला, तर शिवाजी, बाजी, टिळक, रानडे असली माणसेच फक्त टिकतील अशी जी आपली कल्पना आहे ती अगदी चुकीची आहे. जोशांना हे म्हणणे अगदी पूर्णपणे मान्य आहे. 'अनेकविध पिंड निर्माण करून त्यांतले प्रबल तेवढे शिल्लक ठेवणे अशी सृष्टीची प्रक्रिया दिसते. येथे प्रबल या शब्दाने जीवनक्षम एवढाच अर्थ अभिप्रेत आहे. मग तो कोणत्याही कारणाने जगलेला असो' असे त्यांनीच म्हटले आहे, (पान १२८). पण नॅचरल सिलेक्शनचा हा खरा अर्थ त्यांना मान्य असण्याचा काही एक उपयोग नाही. कारण याच्याबरोबर उलट व चुकीचा अर्थ तोही त्यांना मान्य आहे. निसर्गाच्या निवडीत जे टिकतील ते काटक, बलवान, शूर, उद्योगी, साहसप्रिय असेच असतील असे त्यांनी म्हटल्याचे वर सांगितलेच आहे.

नैसर्गिक निवड या तत्त्वाचा खरा अर्थ ध्यानांत आला म्हणजे हेकॅफ्ट, स्नो, जोशी, वगैरे पंडितांनी सांगितलेला प्रत्येक मुद्दा कसा चुकीचा आहे हे ध्यानांत येईल. हेकॅफ्ट म्हणतो क्षयजंतु, महारोगजंतु दुर्बलांनाच तेवढे मारतो, प्रबलांना तो काही करू शकत नाही पण या म्हणण्याला काडीचाही अर्थ नाही. दुर्बल म्हणजे कोण? शरीराने दुर्बल तो, का मनाने दुर्बल तो? कित्येक बुद्धिमान व कर्ते पुरुष हे शरीराने अगदी दुर्बल असतात. हॅब्लॉक एलिसने

एक हजार कर्त्या पुरुषांच्या कुलांचा अभ्यास करून असे सांगितले की शरीर-दौर्बल्य हे या कर्त्या पुरुषांचे वैशिष्ट्यच दिसले. एलिसचा हा सिद्धान्त नियम म्हणून घ्यावा असे मी म्हणत नाही. पण विशिष्ट उदाहरणे म्हणून त्याकडे पाहिले तरी ती अगदी निर्णायक आहेत. कारण त्यान म्हटले आहे की या हजारोंपैकी चाळीस लोक क्षयाने लहानपणीच मेले. सुमारे साठ लोक जन्मभर क्षयी होते. क्षय प्रबलांना काही करू शकत नाही हे खरे मानले तरी शरीराने प्रबल, एवढाच अर्थ करावा लागेल. मानाने प्रबल पण शरीराने दुर्बल अशा लोकांना क्षय मारू शकतो. आणि समाजाला यांची जरूर निःसंशय आहे. तेव्हा क्षयरोग मोकळा सोडावा की काय याचा समाजाने विचार करावा.

दुसरे असे की काही लोक लहानपणी दुर्बल असतात. व मोठेपणी शरीरानेसुद्धा राक्षसासारखे होतात. बॅथॅम, बर्क, डिकन्स हे लोक असे होते. आणखी एकशे तीस लोकांची उदाहरणे एलिसने दिली आहेत. त्यांत न्यूटन आहे. ज्या रेड इडियनांचा जीवनक्रम जोशांनी वाखाणला आहे; त्यांत हे विचारे केव्हाच मरून गेले असते. दुर्बल ते मरतात या म्हणण्यात फसवेगिरी आहे. दुर्बल कोण हे आधी कोणी सांगत नाही. दुर्बल ते मेले असे म्हणावे, का मेले ते दुर्बल असे म्हणावे, याचे उत्तर या पंडितांना देता येणार नाही.

निसर्गाप्रमाणे आपला जीवनक्रम ठरवावा असे पुष्कळ लोक सांगत असतात. पण या सांगण्याला काहीच अर्थ नाही. प्रश्न असा येईल की गाढवा-प्रमाणे आपला जीवनक्रम ठरवावा का वाघाप्रमाणे ? क्षयजंतूप्रमाणे का दह्यातल्या जंतूप्रमाणे ? सर्वच निसर्गातले. उत्क्रान्तीमधली प्रणाली पाहून ठरवावे असे कोणी म्हणेल; पण हे सर्व त्या प्रणालीचा अर्थ बसवण्यावर अवलंबून आहे. असे दिसून येईल. अनंत जीव निर्माण करणे व फारच थोडे शिल्लक ठेवणे हे निसर्गात दिसते. म्हणून मानवानेही तसे करावे असे काही म्हणतात. उलट उत्क्रांतीकडे पाहिले तर वनस्पती, जंतु, जलचर, स्थलचर, या पायऱ्यावर उत्तरोत्तर प्रजा कमी करून तिच्या संगोपनाकडे जास्त लक्ष देणे हीच पद्धती दिसते असे दुसरे म्हणतात. अर्थात मानव ही शेवटची पायरी असल्यामुळे तेथे प्रजा कमी करून संगोपन शक्य तितके जास्त करणे हे ओघानेच आले. नैसर्गिक व कृत्रिम या शब्दांना ब्रोकण्याच्या सोयीपुरता

अर्थ आहे. पण आपण जर तो शास्त्रात आणू लागलो तर पदरी वेडेपणाच बांधून घ्यावा लागेल. कृत्रिम तऱ्हेने पिंडाचे रक्षण करू नये म्हणजे काय ? इस्पितळे, अनाथगृहे ही कृत्रिम, मग घरे बांधणे व कपडे घालणे हे कृत्रिम नव्हे काय ? जेनिग्ज म्हणतो ज्या क्षणी मानवाला अग्नीचा उपयोग घ्यानात आला तेव्हाच त्याने निसर्गनिवडीत हात घातला आहे. कारण तेव्हापासून थंडीवाऱ्यापासून मनुष्य आपले व आपल्या मुलांचे रक्षण अग्नीच्या साहाय्याने म्हणजे कृत्रिम तऱ्हेने करू लागला. कृत्रिमता टाकून द्यावयाची असेल तर नग्न होऊन झाडाखाली राहणे याशिवाय गत्यंतरच नाही. पण हा सगळा वेडेपणा मानवाला निसर्गवाहेर टाकण्यामुळे होत असतो. वास्तविक मानव हा निसर्गातलाच आहे व किड्यांचे किंवा पक्ष्यांचे कृत्य जितके नैसर्गिक तितकेच मानवाचेही कृत्य नैसर्गिक समजण्यास मुळीच हरकत नाही. एलिस म्हणतो— संततिनियमन हे पूर्ण नैसर्गिक असून ती उत्क्रान्तीमधली एक पायरीच आहे !

बालमृत्यू पुष्कळ होणे चांगले, त्याने नैसर्गिक निवडीस वाव मिळून नालायक जीव मारले जातात व लायक तेवढेच शिल्लक राहातात. म्हणून प्रत्येकाने शक्य तितकी जास्त मुले होऊ द्यावी वगैरे या पंडिताचे सांगणे असेच भ्रामक आहे.

रशियामध्ये सर्वांत जास्त बालमृत्यू होतात (१९१७ पूर्वी) व नार्वेमध्ये सर्वांत कमी होतात. तरी रोगाने जास्त संहार रशियांतच होतो. जन्मलेल्या बालकांपैकी शेकडा पन्नास बालके रशियांत मरतात. तेव्हा ही निवड फारच कसोशीने होते, असे दिसते; व उरलेली प्रजा मोठी सुदृढ असेल असे वाटते. पण या उरलेल्या पैकी लढाईच्या कामास शेकडा ३७ इतकेच लायक ठरले. एलिसने म्हटले आहे की, Natural selection is not a satisfactory operation from any point of view. It kills off the unfit no doubt, but it goes further and tends to render the fit unfit. (नैसर्गिक निवड ही कोणच्याही दृष्टीने चांगली नाही. ती नालायकांना मारते हे खरे, पण लायकांना नालायक करून ठेवते हेही तितकेच खरे आहे.) डॉ. जॉर्ज कार्पेन्टरचे असेच मत आहे. सर फ्रॅन्सिस गाल्टन आपल्या आत्मचरित्रांत असेच म्हणतो (पा. ३२२-२३) Natural selection rests

upon excessive production and wholesale destruction. Eugenics rests upon bringing no more individuals into the world than can be properly cared for and those only of the best stock. (असंख्य प्रजा निर्माण करणे व सर्राहा संहार करणे ही नैसर्गिक निवड, जेवढ्यांचे संगोपन नीट करणे शक्य आहे तेवढ्याच उच्च कुळातल्या मुलांना जन्माला आणणे याचे नाव सुप्रजाशास्त्र)

लिओनार्ड डार्विन म्हणतो की, Parents ought not to bring more children in the world than they can reasonably hope to bring up in accordance with certain standard of living (what is Eugenics ?)

कार सांडर्स याने आपल्या पॉप्युलेशन पुस्तकात असे दाखवून दिले आहे की, राष्ट्राला प्रजा कमी करणे असले तर संततिनियमन आवश्यक आहेच; पण वाढवावयाची असेल तरीही ते आवश्यक आहे. कारण ज्या स्त्रियांना जास्त मुले होतात; त्यांची जितकी मुले जगतात, त्यापेक्षा ज्यांना कमी होतात त्यांची जास्त जगतात. म्हणजे दहांपैकी चार जगली तर सातांपैकी पाच जगतात. याचे कारण अगदी उघड आहे. दोन अपत्यांमध्ये जितके अंतर जास्त तितकी मातेची प्रकृती जास्त चांगली राहून त्यामुळे अपत्यांचे संगोपनही तिला जास्त चांगले करता येते. मागल्या काळी जेव्हा संततिनियमनाची आर्वाचीन साधने नव्हती, तेव्हा कित्येक जमातीत बालहृत्येची चाल सर्रास चालू होती. त्यापेक्षा आर्वाचीन पद्धती बरी हे कोणाही सुज्ञ व अनाग्रही माणसाला पटेल असे वाटते.

वरील सर्व विवेचनावरून असे ध्यानांत येईल का, कोणाच्याही काळी व स्थळी लोकसंख्येवर नियमन ठेवणे हे समाजाचे कर्तव्य आहे. ते नैसर्गिक पद्धतीने होऊ द्यावयाचे की आपण करावयाचे एवढाच प्रश्न. त्यालाही आपण तज्ज्ञांच्या आधारे उत्तर काढलेच आहे नैसर्गिक निवड ही आंधळी आहे. ती वाटेल त्याला मारील. तेव्हा ती टाकून देऊन सुप्रजेचा अभ्यास करून मानवाने आपल्या हातात ही व्यवस्था घेतली पाहिजे. यानेच भावी पिढी सुदृढ कार्यक्षम होईल.

अन्न कमी पडेल इतकी प्रजा वाढू देऊ नये, या दृष्टीने विचार झाला. आता समाजातील कर्त्या पुरुषांची प्रजा कशी वाढेल व नाकर्त्यांची कमी

कशी होईल, हा जो लगतचा उत्तरार्ध त्याचा अगदी थोडक्यांत विचार करू. अलीकडे वेडे, दुर्बल नाकर्ते, असल्या लोकांना निरपत्य करून टाकण्याचे अगदी सोपे वैद्यकी उपाय निघाले आहेत. त्याचा अवलंब जर्मनी व अमेरिकेतील काही संस्थाने, येथे केला जात असून तो सफल होत आहे असे दिसून येते. त्याच प्रमाणे कर्त्या, बुद्धिमान तरुणावर सरकारने लक्ष ठेवून त्यांच्या मागची संसाराची काळजी नाहीशी करण्याची जर त्यांनी व्यवस्था केली, तर त्याच लोकांची प्रजा कमी होणे ही जी आपत्ती तीही नाहीशी होईल. गाल्टन वगैरे पंडित आज कित्येक वर्षे हा उपदेश करीत आहेत. पण साम्यवाद, लोकशाही यांच्या पुरस्कर्त्यांना तो पटत नाही. राजकीय अधिकार त्यांच्याच हाती असल्यामुळे पंडितांचा उपदेश अजून तरी वाया जात आहे असे कष्टाने म्हणावे लागते.

नैसर्गिक निवडीच्या पुरस्कर्त्यांना आणखी एक मुद्दा सुचवावासा वाटतो. क्षयजंतु आपला मित्र आहे, बालमृत्यु पुष्कळ होणे चांगले, हे सांगतांना समाजाची सुदृढता वाढविण्याचेच मार्ग आपण सांगत आहो अशा भ्रमात राहून ते समाजाच्या दुसऱ्या एका फार मोठ्या शक्तीवर धाव घालीत आहेत, हे त्यांच्या ध्यानात येत नाही. एका माणसाला दुसऱ्याबद्दल आपलेपणा वाटणे व दोघांनी एकमेकाला संकटांत मदत करणे, या आद्य भावनेवरच तर समाज उभारलेला आहे. क्षयरोग पसरू द्यावा, बालमृत्यु होऊ द्यावे, असे जर समाजाला पटले तर प्रेम, दया, स्नेह, सहानुभूती या समाजधारणेच्या ज्या आद्य शक्ती त्याच ओहटीस लागतील. हा विचारही अनेक पंडितांनी सांगितला आहे. पण सामान्य माणसालाही आपला आपण विचार करून तो समजण्याजोगा असल्यामुळे अवतरणे देऊनच तो पटवून द्यावा असे वाटत नाही. आपल्याला पुष्कळ मुले होऊन त्यांतली पुष्कळ मरणे हेच समाजाला आवश्यक आहे, हे ज्या स्त्रीला पटेल तिचे वात्सल्य काय प्रकारचे होईल याची कल्पनाही करवत नाही. माझ्या माहितीचे एक समाजशास्त्री आहेत. आपल्या घराण्यात या पिढीला पुत्रसंख्या का कमी हे ते मला सांगत होते. ते म्हणाले, 'माझ्या धाकट्या भावाने लग्नच केले नाही, वडीलबंधू लवकरच वारले व माझ्या मुलांच्या बाबतीत 'डेथ रेट' जास्त झाला. आपल्या स्वतःच्या अपत्यांच्या बाबतीत सामाजिक अभ्यासकाच्या निर्विकार मानने

हा गृहस्थ बोलू शकतो, हे पाहून माझ्या अंगावर अगदी शहारे आले. समाजांतल्या स्त्री-पुरुषांचे वात्सल्यच या पद्धतीने नष्ट होत असेल, तर सुप्रजाशास्त्राचे सगळे नियम पाळूनही तो समाज पृथ्वीतल'वरून लवकरच नाहीसा हीईल यांत शंका नाही. मला तर आणखी असे वाटते की जरी तो नाहीसा होणार नसेल तरी त्या समाजांत जगण्यामध्ये सौंदर्य तरी काय? प्रेम, दया, वात्सल्य या समाज जगवण्याच्याच केवळ शक्ती आहेत असे नव्हे. संसाराला त्यांनीच रम्यता येते. व जीवनशास्त्राच्या नादी लागून भावी पिढ्या सुदृढ करण्यासाठी आमचे जीवित जर असे वाळवंट करावयाचे असेल तर Eugenics and other evils हे नांव पुस्तकाला देण्यात चेस्टरटनने जी मनोवृत्ती दाखविली ती खास समर्थनीय आहे असे म्हणावे लागेल.

पण सुदैवाने असे काही नाही. काही पिसाट लोक सोडून दिले तर या क्षेत्रांतले पंडित अत्यंत समंजस बुद्धीनेच याचा विचार करतात. व आपणास विचित्र वाटेल, आपल्या मूढ, नाजूक भावनांना धक्का बसेल असे सुप्रजाशास्त्रात ते काहीही सांगत नाहीत.

प्रजा जास्त होणे व ती लवकर होणे याने आणखी एक तोटा होतो. याने समाज नेहमी अस्थिर अवस्थेत राहातो. पिढ्या लवकर पालटतात व नवीन जीव सारखे येत राहातात. त्यामुळे समाजाच्या शारीरिक व मानसिक रचनेत सारखी हालचाल सुरू राहते. स्थिरता येणे शक्यच होत नाही. व ही अवस्था समाजाला फार अनिष्ट आहे. थारेपालट व्हावी. हे खरे; पण तिलाही काही मर्यादा आहेच. एकदा बसविलेले थर काही काल तरी स्थिर टिकले म्हणजेच त्यांचे कार्य ते करू शकतील. वारंवार घडी उसकटणे हे केव्हाही अनिष्टच ठरेल. A community which is reproducing itself rapidly must always be in an unstable state of disorganization highly unfavourable to the welfare of its members and especially of the new comers. A community which is reproducing itself slowly is in a stable and organized condition which permits it to undertake adequately, the guardianship of new members. (एसिल; टास्क ऑफ सोशल हायजीन्. पान १५१) या मताचा जाणत्या लोकांनी अवश्य विचार केला पाहिजे.

लोकसंख्येची वाढ व तिचे नियमन यांचा जीवनशास्त्रदृष्ट्या येथवर विचार झाला. आता हिटलरादि राजकारणी पुरुष या बाबतीत जे विचार प्रगट करीत आहेत व जे धोरण ठेवीत आहेत, त्याचा विचार करावयाचा आहे.

आज युरोपांत लोकसंख्या वाढविण्याचा कित्येक राष्ट्रांतील लोकांना नुसता ध्यास लागल्यासारखा दिसतो. मुसोलिनीने सोळा वर्षांचे मुलगे व चौदा वर्षांच्या मुली आणून वीस हजार लग्ने लावून दिली. हिटलरने तीन लक्ष लग्नांचा संकल्प सोडला आहे. फ्रान्समध्ये अनेक पुत्र प्रसवणा-या स्त्रीला बक्षीस आहे. या व यासारख्या बातम्या वाचून युरोपात काही भयंकर वंश-क्षय झाला आहे की काय असे आपल्याला वाटू लागते. इंग्लंडात व अमेरिकेत संततिनियमनामुळे आणि उशीरा लग्नामुळे प्रजा जशी वाढावी तशी वाढत नाही अशी काही लोकांची तक्रार आहे. लोकसंख्या जगावयास हवी असल्यास प्रत्येक जोडप्यास निदान चार तरी मुले व्हावयास पाहिजेत. त्या ठिकाणी नव्या सुशिक्षित जोडप्यास सरासरी $\frac{1}{2}$ होत नाहीत. तेव्हा लवकरच युरो-पची लोकसंख्या नष्ट होईल अशी भीतीही काहींनी प्रगट केली आहे. हे सर्व वाचले म्हणजे मोठी मौज वाटू लागते. १८०० च्या सुमारास माल्थसला भीती वाटली की लोकसंख्या भूमितीश्रेढीने वाढणार आता कसे करावे ! त्याला सवाशे वर्षे झाली नाहीत, ती लोकसंख्या अजिबात नष्ट होणार की काय अशी भीती काही लोकांना वाटू लागली. माल्थसला दिसेले वाढीचे प्रमाण तेवढ्याच काळापुरते व तेवढ्याच स्थळापुरते खरे होते, पुढे ते खरे ठरले नाही, व त्याची भीतीही निराधार ठरली, हे ध्यानात घेऊन या नव्या लोकांनी तरी उलट बाजूची अनुमाने काढताना थोडा धीर धरावयास हवा होता. एक दिवस एकाद्याने लंघन केले तर लगेच 'असे तू रोज करीत गेलास तर तू मरशील, सावध रहा' असे त्याला बजावण्यासारखेच हे आहे. वाढीचे प्रमाण जसे नेहमी टिकत नाही तसेच न्हासाचेही टिकत नाही. वाढावयास वाव मिळाला तर लोकसंख्या किती झपाट्याने वाढू शकते, हे ज्याने पाहिले आहे, त्याला न्हासाची भीती बाळगण्याचे वास्तविक मुळीच कारण नाही. १८०० ते १९२० या कालांतली निरनिराळ्या देशांची लोकसंख्या कशी वाढली व आज प्रत्येक देशाच्या क्षेत्रफळाशी लोकसंख्येचे प्रमाण काय आहे

हे पाहिले, तर या प्रश्नावर पुष्कळच प्रकाश पडेल.

पुढे कोष्टक दिले आहे त्यातील आकडे लक्षांत घेतले तर लोकसंख्ये-संबंधी जे अवास्तव गैरसमज पसरविण्यांत येत आहेत, ते जरा दूर होतील. हिंदुस्थानची लोकसंख्या फार आहे म्हणजे प्रमाण फार आहे असे सर्वांना वाटते. पण ज्या फ्रान्ससंबंधी आपण अगदी हाहाःकार ऐकतो, तेथले लोकसंख्येचे प्रमाण हिंदुस्थानपेक्षा थोडेसे जास्तच आहे. ज्या अमेरिकेच्या सामर्थ्याबद्दल आपणास संशयसुद्धा येत नाही, तेथले प्रमाण हिंदुस्थानच्या एक चतुर्थांशही नाही. इंग्लंडमध्ये दर चौ. मैली ६४९ लोक आहेत. आता प्रश्न असा येतो की जरी सध्या काही जोडप्यांचे संततीचे प्रमाण इष्ट प्रमाणापेक्षा अगदी कमी पडले तरी बिघडले काय ? शंभर वर्षापूर्वी हे प्रमाण २३९ होते तेव्हा इंग्लंडच्या वैभवात काय कमी होते ? त्यांच्या आधीच म्हणजे मैली १७५ प्रमाण असतानाच इंग्लंडने साम्राज्य उभारीत आणले होते. आणि मैली ३४६ लोकसंख्या झाली तेव्हा,—म्हणजे आज जर्मनी किंवा इटलीइतके प्रमाण होते तेव्हा—साम्राज्य पुरे झाले होते. बरे एकदा लोकसंख्या कमी झाली म्हणजे पुन्हा वाढू शकणार नाही असे नाही. संपत्ती—समृद्धी आली व वाढावयास वाव असला तर पन्नास किंवा पंचवीस वर्षांत प्रजा दुप्पट होऊ शकते, हेच तर माल्थसने दाखविले असे असतांना संततीचे आज जे प्रमाण आहे, तेच प्रजा कितीही कमी झाली तरी तसेच राहिल, लोक ऐकणार नाहीत अशी पोक्त भाषा काही लोक वापरताना ऐकले म्हणजे ही भावी पिढ्यांची फाजील, आपल्या अधिकाराबाहेरची काळजी आहे असे वाटते. लोकसत्ता, स्त्रीस्वातंत्र्य, साम्यवाद इ. अगदी वृद्धमूल व दुर्भेद्य विचारांना हिटलर, मूसोलिनी यांनी कलाटणी दिलेली आपण पाहतोच. तेव्हा ६४९ वरून लोकसंख्येचे प्रमाण ६४८ वर आले व आणखी खाली जाणार असे दिसू लागले की लगेच हाहाःकार करून टाकण्यात काही अर्थ आहे, असे मला वाटत नाही.

देशाचे नाव	दर चौरस मैली माणसे	१९२० नंतर मोजलेली लोक सं.		लाकसंख्या १८०० साली	लोकसंख्या १९१० साली
		कोटी	लक्ष		
इंग्लंड व वेल्स	६४९	३	७८	९० लक्ष	३ कोटी ७८ लक्ष
जपान	४१३	६	५०		
जर्मनी	३४६	७	०	२:॥ कोटी	६:॥ कोटी
इटली	३४६	४	११	१:॥ कोटी	३ कोटी
फ्रान्स	१९८	४	१८		
हिंदुस्थान	१९५	३५	२८		
अमेरिका	४५	१२	२७	६ लक्ष	९:॥ कोटी ×
अफगाणिस्थान	२४	०	६३		
रशिया	१९	१६	१०	४ कोटी	१४ कोटी
(संबेरिया धरून)					
इराण	१३५	०	९०		

× अमेरिकेत बाहेरून लोक पुष्कळ येतात. म्हणून हे वाढीचे प्रमाण धरता येणार नाही.

लोकसंख्या कमी होत आहे, अशी तक्रार करताना दर चौ. मैली अमुक एक लोकसंख्या असलीच पाहिजे, असे जणू काही आघी ठरवून ते लोक लिहीतात' असे वाटते. पण मनांत नक्की ठरविणे काहीच शक्य नाही. कारण इंग्लंड-प्रमाणे ६४९ असावी, का जर्मनीप्रमाणे ३४६ असावी, का अमेरिकेप्रमाणे ४५ असावी. याचे उत्तर कसे देणार ? कार साँडर्स हा नियमनाचा कट्टा पुरस्कर्ता आहे. त्याने सांगितले आहे की सायन्सच्या प्रगतीच्या विशिष्ट पायरीला लोकसंख्येचे एक विशिष्ट प्रमाण आवश्यक आहे. त्याहून कमी किंवा जास्त चालणार नाही. कमी झाले तर ती सायन्सची उभारणी लोकांना पेलणार नाही व परागती होईल. जास्त झाले तर सरासरी माणशी उत्पन्न

कमी होऊन दुसऱ्या वाजूने परागती होईल. या म्हणण्यातला मथितार्थ मान्य होण्याजोगा आहे. पण त्याचा उपयोग असा काहीच नाही. कारण ते प्रमाण कोणचे हे सांगणे शक्य नाही असे त्यानेच म्हटले आहे. आणि आपण स्वतः काही पाहू लागलो तर ६४९, ३४६, व ४५ इतकी भिन्न प्रमाणे असली तरी सायन्सच्या प्रगतीला बिलकूल अडथळा येत नाही असे स्पष्ट दिसते.

राष्ट्रांमध्ये कठ्यपिक्षा नाकृत्यचि प्रमाण वाढू नये, याबद्दल कोणत्याही काळी व कितीही लोकसंख्या असली तरी लोकांनी दक्ष असले पाहिजे याबद्दल वाद नाही. पण ते आपापसांतले प्रमाण आहे. पण इंग्लंडमध्ये ६४९ प्रमाण आहे म्हणून सायन्स, व्यापार या बाबतीत अणुमात्र प्रगती नसताना हिंदू-स्थानाने लोकसंख्यावाढीची काळजी करावी हे अगदी असमंजस आहे असे वाटते.

लोकसंख्येच्या वाढीच्या बाबतीत आंतरराष्ट्रीय प्रश्न निर्माण होतात. त्यांचा विचार आपण करूच. पण तो प्रश्न बाजूला ठेवला तर राष्ट्राची अंतर्गत सुधारणा, सायन्सची प्रगती, किंवा संस्कृतीची जोपासना यासाठी लोकसंख्येचे एक विशिष्ट प्रमाण आवश्यक आहे, असे मुळीच वाटत नाही. दर मैली ८६ या प्रमाणवर इंग्लंडने १६०० साली जग आक्रमणासाठी बाहेर पाऊल टाकले. व दर मैली ३४६ या प्रमाणावर १८६१ साली ते आक्रमण पुरे केले. तेवढ्या अवधीत शेक्सपीअर, बर्क, न्यूटन, डार्विन यांची संस्कृति निर्माण होण्यास अडचण पडली नाही; किंवा साम्राज्यवादीस खळ पडला नाही. पराक्रमाबरोबर लोकसंख्या वाढत गेली हे खरे, पण एक तर ती आवश्यकच होती असे अमेरिकेकडे पाहिले तर म्हणावेसे वाटणार नाही. दुसरे असे की सायन्स, साम्राज्य व समृद्धी यांच्या वाढीबरोबर लोकसंख्या वाढली एवढे तरी निदान लक्षात ठेवले पाहिजे. म्हणजे ते काहीच नसतांना लोकसंख्या वाढविणे हे चूक आहे हे ध्यानांत येईल; तिसरे म्हणजे इंग्लंडवरून कांही अनुमान बसवावे असे वाटलेच तर मैली ३४६ प्रमाण आवश्यक आहे एवढेच फार तर म्हणता येईल. ६४९ प्रमाण झाले तरीही लोकसंख्येबद्दल ओरड कायम ठेवणे म्हणजे अशी ओरडण्याची लोकांना संवय लागली आहे इतकाच त्याचा अर्थ आहे, यापलीकडे काही नाही. हा विचार ध्यानांत घेतला म्हणजे ज्यांची लोकसंख्या आजच मैली ३४६ आहे त्या जर्मनी किंवा इटाली या देशांची ओरड

अगदी फुकट आहे, तोफेला बळी निर्माण करण्यापलीकडे त्यांच्या मनात दुसरे काही नाही, असे वाटू लागते व त्याचाच म्हणजे लोकसंख्येमुळे निर्माण होणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय प्रश्नांचा आता विचार करावयाचा आहे.

लोकसंख्या हे राष्ट्राचे सामर्थ्य आहे व शेजारचे राष्ट्र जर लोकसंख्या वाढविल, किंवा ती आधीच वाढलेली असेल, तर प्रसंग आल्यावर रक्षण करण्यासाठी आपलीही लोकसंख्या वाढविली पाहिजे असे कोणाही जबाबदार माणसास वाटणे साहजिक आहे. पण हा विचार बरबर वाटतो तितका सोपा नाही. निवळ लोकसंख्येच्या जोरावर एकादे राष्ट्र पराक्रमी ठरेल असे कोणीही म्हणत नाही. इंग्लंड-हिंदुस्तान, जपान-चीन किंवा इंग्लंडमधलेच शे-दोनशे भांडवलवाले व लाखो मजूर ही उदाहरणे याबाबतीत अगदी निर्णायक आहेत व ती सर्वांना मान्यही आहेत. म्हणून लोकसंख्या हे सामर्थ्य आहे असे सांगताना Other things being equal म्हणून एक शब्दप्रयोग करित असतात. त्याचा अर्थ असा की इंग्लंड व हिंदुस्थान या देशांमध्ये म्हणजे ज्यांच्यात राज्ययंत्र विज्ञान, शिस्त, एकरक्तता इत्यादी प्रत्येक बाबतीत जमीनअस्मान फरक आहे. तेथे लोकसंख्या हे सामर्थ्य विचारांत घेण्याजोगे नाही हे खरे; पण जेथे या इतर गोष्टी म्हणजे राज्यव्यवस्था, विज्ञान वगैरे गोष्टी दोन्ही देशांत सारख्या असतील तेथे मात्र लोकसंख्या हीच निर्णायक ठरेल. इंग्लंड, जर्मनी, फ्रान्स व जपान ही राष्ट्रे संस्कृतीच्या किंवा कर्तृत्वाच्या दृष्टीने अगदी सारखी आहेत. तेव्हा यांच्यामध्ये जर लढाई जुंपली तर तेथे मात्र लोकसंख्याच निर्णायक ठरेल असे कांही लोकांचे म्हणणे आहे.

पण याही म्हणण्यांत फारसा जीव नाही असे ध्यानात येईल. जगात दोनच राष्ट्रे भांडत असली तर कदाचित् हे म्हणणे खरे धरता येईल. पण पुष्कळ राष्ट्रे किंवा चारपाच राष्ट्रे जरी जगात महत्त्वाकांक्षी व वर्धिष्णु असली तर दोनच राष्ट्रांमध्ये ती सहसा युद्ध होऊ देत नाहीत. आपण त्यांत पडतात. कारण त्यांना सत्ता समतोल ठेवावयाची असते. तेव्हा एखाद्या राष्ट्राची लोकसंख्या जरी दोन कोटींनी कमी असली तरी ती वाढविण्याचा प्रयत्न करण्यापेक्षा आपल्या बाजूला युद्धांत इतर राष्ट्रे कशी वळवून आणता येतील, याचा प्रयत्न करणे हे जास्त आवश्यक आहे. कारण एक तर कोटीने लोकसंख्या वाढविणे ही कांही गंमत नव्हे. त्यासाठी स्त्रीला किती दुःख सहन

करावे लागते राष्ट्राला किती खर्च सोसावा लागतो, व राहणीचे मान कसे उतरवावे लागते याची फारच थोड्यांना कल्पना असते व इतके करूनही दुसऱ्या राष्ट्रांतल्या मुत्सद्यांनी दोन तीन कोटीचे एक राष्ट्र जरा आपल्या बाजूला वळवून घेतले तरी यांच्या सर्व प्रयत्नांवर पाणी पडणार. तेव्हा ' इतर गोष्टी सारख्या असल्या तर ' युद्धामध्ये लोकसंख्या निर्णायक होईल हे खरे पण त्यासाठी आपली लोकसंख्या वाढविणे हा उपाय नाही. तर दोस्तीचे तह घडवून आणणे यावर सर्व मदार आहे. दोस्तीचे तह घडवून आणणे ही गोष्ट कठीण असली तरी अशक्य तर नाहीच. कारण सत्तेचा समतोलपणा या तत्त्वामुळे प्रत्येक बाजूला मिळायला काही राष्ट्र उत्सुक असणारच. राष्ट्राराष्ट्रांतली भांडणे राष्ट्रसंघ मिटवू लागला तर लोकसंख्येच्या वाढीचा प्रश्नच नाही पण ती कल्पना मृगजळ म्हणून सोडून दिली तरीसुद्धा युद्ध प्रसंगासाठी, तोफेला बळी म्हणून प्रजा वाढवून ठेवण्याचा फारसा उपयोग नाही. निदान त्यासाठी जी किंमत द्यावी लागते तितका तर खासच नाही. कारण एक दोस्त इकडला तिकडे झाला तरी कोटी दोन कोटींचा फरक चटकन् पडतो. युद्धप्रसंगी एक चतुर मुत्सदी कोटी दोन कोटींचे काम सहज करू शकेल.

अन्नाचा पुरवठा असेल, राहणीचे मान कमी करावे लागणार नसेल, तर लोकसंख्या वाढविण्यास कांहीच हरकत नाही पण तसे नसताना, लोकसंख्या वाढविण्याचा अट्टाहास हा केवळ राक्षसी प्रवृत्तीचाच द्योतक आहे. कारण त्यामुळे युद्ध हे अपरिहार्य होऊन बसते. ही काही मोठी आपत्ती आहे असे काही लोकांना वाटत नाही. उलट ते म्हणतात, संततिनियमन करून प्रजा कमी करण्याचा नामदं उपाय अवलंबिण्यापेक्षा वाटेल तितकी प्रजा निर्माण करून, साम्राज्यमहत्त्वाकांक्षेने तिला भारून देऊन युद्धात तिला मरण्याला सवड देणे हेच शौर्याचे लक्षण आहे.

युद्धासंबंधी घरी बसून गप्पा मारणाऱ्या लोकांना हे बोलणे शोभेल किंवा भांडवलवाल्यांच्या हातातली बाहुली म्हणून राज्य करणाऱ्या अधिकाऱ्यांना हे बोलणे शोभेल. पण ज्याने या बाबतीत कळकळीने विचार केला आहे त्याच्या असे ध्यानांत येईल, की प्रजेच्या नियमनाला युद्ध हा उपाय अत्यंत भयंकर आहे. संततिनियमनाने होणारी प्रजा सुदृढ होते. नैसर्गिक

निवडनीने सुद्धही टिकतात व दुर्बलही टिकतात पण युद्धांमध्ये मात्र शूर. धाडसी, कर्ते, व प्रबल लोक तेवढेच नेमके मारले जाऊन दुर्बलांचे प्रमाण देशात एकदम भलतीकडे वाढते. युद्धावर उत्तम तेवढेच लोक निवडून पाठवून द्यावे लागतात. व त्यांनाच मरावे लागते तेव्हा संततीनियमन करून प्रजा कमी करण्यापेक्षा लढाई करून मेलेली काय वाईट हा विचार क्षणभरही टिकणार नाही.

पण या सर्व विचाराच्या बुडाशी Other things being equal हे जे विचार करण्यापुरते गृहीत धरले आहे तेच भ्रामक आहे. कारण असे कधीच नसते. इंग्लंड, जपान, फ्रान्स, जर्मनी, इटली यांना समवल मानणं हे अगदी भ्रामक आहे. म्हणजे अमुक देश श्रेष्ठ असे आज मुळीच सांगता येणार नाही. पण प्रत्येकाची परिस्थिती, भौगोलिक रचना, राज्यव्यवस्था, स्त्रीपुरुष-संबंध, कर्त्या पुरुषांचे प्रमाण, आर्थिक व्यवस्था या इतक्या भिन्न आहेत की, या सर्वांचा समुच्चय युद्धप्रसंगी अगदीच भिन्न प्रकारचा होत असतो. आणि ही राष्ट्रे सारखी धरली तरी अमुक एका विशिष्ट प्रसंगी कशी आहेत, हा विचार पुन्हा महत्त्वाचा ठरतो. १८०० ते १८१० च्या सुमारास फ्रान्समध्ये जर्मनीपेक्षा पंचवीस तीस लक्ष लोकच जास्त होते. पण एकट्या नेपोलियनच्या शक्तीमुळे फ्रान्सने जर्मनीलाच काय पण सर्व युरोपला धूळ चारली. उलट १८७० साली जर्मनी ४ व फ्रान्स ३॥॥ कोटी असा फरक असताना, म्हणजे लोकसंख्या जवळजवळ सारखी असताना जर्मनीने फ्रान्सचे निर्दाळण केले. पंचवीस-तीस लक्षांच्या फरकाने असे झाले असे म्हणावयाचे असल्यास मग ती आपत्ती कधीच टाळता येणार नाही असे होईल. कारण अगदी माणसाला माणूस बरोबर असे दोन राष्ट्रांत कधीच होणार नाही. १९१४ साली जर्मनीने केमिस्ट्रीला लढाईत घेतली व दोस्तांची सैन्ये शेतकऱ्याने गवत कापावे तशी आरंभी कापली असे लॉइड् जार्जनेच आपल्या आठवणीत म्हटले आहे. तेव्हा Other things equal हे कधी काळी शक्य आहे हेच खोटे आहे. लोकसंख्येपेक्षा त्या इतर गोष्टीच निर्णायक ठरतात. म्हणून लोकसंख्या वाढ-विण्यापेक्षा विज्ञान, शिस्त, शिक्षण, यांच्या साहाय्याने लोकांना समर्थ करून ठेवणे हा एकच उपाय राष्ट्रधुरीणांना शिल्लक आहे. अर्थात पुष्कळ वेळा राष्ट्रधुरीण हे भांडवलवाल्यांच्या ताब्यात असतात व म्हणून त्यांना लढाई

हवी असते. पण तो प्रश्न अगदीच निराळा. कारण भांडवलवाले हे राष्ट्र-हिताचा विचार कधीच करीत नसतात. अप्टन सिक्लेअरचे 'ब्रास चेक' हे पुस्तक व लॉइड जार्जच्या आठवणी या वाचाव्या. म्हणजे या मुद्यावर जास्त प्रकाश पडेल.

संततिनियमनाचा प्रश्न हा सामाजिक आहे, खाजगी नाही म्हणून व्यक्तीला या बाबतीत स्वतंत्रपणे काही ठरविण्याचा अधिकार नाही हे म्हणणेही खोटे. कारण समाजाला पुत्र देऊन त्याने जसे ऋण फेडावयाचे असते तसे स्वतः मोठ्या पदाला जाऊन व्यक्तीचे महत्त्व वाढवूनही फेडावयाचे असते. या दोहो-मध्ये वांधा आल्यास ज्याचा त्याने निकाल करावा हे अगदी योग्य आहे. सर्व पृथ्वीतले धान्य मोजले तर प्रत्येकाच्या वाटचाला खूप येईल, तेव्हा संतति-नियमन करण्याची जरूर नाही हा उपदेशही त्या माणसाला करणे अयोग्य आहे. कारण या तात्त्विक विचारावर त्याची भूक भागत नाही, व त्याच्या अपत्याला कोणी दूध देत नाही. ती वाटणी कधीच सारखी होणे शक्य नाही. व दहापाच हजार वर्षांनी झाली तर तेव्हा तो उपदेश करण्यास काहीच हर-कत नाही.

दहा अपत्यांना जन्म देऊन त्यातली चार पाच जगणे या आपत्तीने स्त्रीला केवढे शारीरिक व मानसिक कष्ट सोसावे लागतात, व ते ब्रंद झाल्यास तिच्या सुखात केवढी भर पडेल, याची ज्याला कल्पना येईल तो लोकसंख्येच्या वाढी-वर नियमन घालावे असे एकट्या त्या विचाराच्या बळावरच म्हणावयास तयार होईल. मग भावी पिढी सुदृढ होणे, हवी तर लोकसंख्याही वाढविता येणे व राष्ट्रावर येणाऱ्या अनेक आपत्ती, बालहत्येसारख्या रानटी उपायाशिवाय टाळता येणे इत्यादी अनेक शक्यता यात दिसल्यावर तो लोकसंख्येच्या वाढीवर मानवाचे नियंत्रण असावयास पाहिजे या विचारास आनंदाने संमती देईल यात तितलमात्र शंका नाही.

आधिभौतिक शास्त्रांचे अधिकार.

गेल्या पाचसहा शतकांत, व विशेषतः गेल्या पन्नाससाठ वर्षांत युरोप-मध्ये विज्ञानाची अगदी अपरिमित वाढ झाली आहे. रसायन, पदार्थविज्ञान, जीवनशास्त्र, राजकारण अर्थशास्त्र मानसशास्त्र या विज्ञानाच्या एकेक शाखामध्येच इतके संशोधन व अभ्यास झाला आहे की, एकेका शाखेच्या अभ्यासासही मानवांचे संबंध आयुष्य पुरणार नाही. अगदी आरंभी जड व अचेतन अशा वस्तूंचाच या शास्त्रांत अभ्यास होत असे पुढे वनस्पती व पशू यांच्या अभ्यासासही सुरुवात होऊन आता विज्ञान हे मानवाबद्दलही काही नियम सांगू लागले आहे. हजार-दोन हजार वर्षापूर्वीची कोणच्याही संस्कृतीची स्थिती पाहिली तर, त्या संस्कृतीच्या बहुतेक सर्व ज्ञानाचा समावेश धर्मग्रंथांतच असे असे दिसून येईल. जगदुत्पत्ति कशी झाली, मूलतत्त्वे काय होती, याचा विचार सांख्यकारिका, मनुस्मृती-या धर्मग्रंथांप्रमाणेच बायबलातही केलेला आढळतो. पृथ्वीचा आकार, तिची गती, सूर्य, ग्रहमाला, व आकाशातील इतर गोल या संबंधीची माहितीही धर्मग्रंथांतच असे. राजाची कर्तव्ये काय, कायदे कसे असावे हे राजकारणातले प्रश्न, कोणी कोणते धंदे करावे, पैशाची वाटणी कशी करावी इ. अर्थ शास्त्रातले प्रश्न, कोणत्या प्रकारच्या स्त्री-पुरुषांची संतती काय प्रकारची होईल, संकरज प्रजेच्या अंगी काय गुण दिसतील इ. जीवनशास्त्रातले प्रश्न याचाही विचार धर्मग्रंथांत आपणास केलेला दिसतो. सारांश, तत्त्वज्ञान नित्य व आचार हे जे तीन विषय आज आपण धर्माच्या कक्षेतले म्हणून मानतो, त्याखेरीज भूगोल खगोल, राजकारण, अर्थशास्त्र या विज्ञानाच्या ज्या अनेक शाखा त्यांचाही धर्मग्रंथांत समावेश होत असे आणि असे होणे अगदी स्वाभाविक होते. विज्ञानाच्या या शाखांची स्वतंत्र शास्त्रे म्हणून गणना करण्याइतकी वाढ झालेलीच नव्हती. आपल्याकडे ती वाढ पुढे फारशी झालीच नाही. युरोपात ती झाल्याबरोबर त्या शास्त्रांच्या शाखा निराळ्या होऊ लागल्या.

पण वाढ पुरी न झाल्यामुळे असो की, अन्य काही कारणांमुळे असो, विज्ञानाचा समावेश धर्मग्रंथांत झाला या गोष्टीचे अत्यंत भयंकर परिणाम

जगाला भोगावे लागले यात शंका नाही. विज्ञानाची वाढ होऊ लागली, तेव्हा धर्मग्रंथात त्या त्या विषयात जे सिद्धांत सांगितलेले होते, ते चुकीचे ठरू लागले. व धर्मग्रंथांतले शब्द हे परमेश्वराचे शब्द अशी धर्माधिकाऱ्यांची समजूत असल्यामुळे तो शब्द चुकीचा ठरणे म्हणजे आपल्या पायाखालची जमीनच जाण्यासारखे आहे, असे त्यांना वाटू लागले. व युरोपात त्या वेळी धर्मगुरूंच्या हाती कर्तुमकर्तुम् सत्ता असल्यामुळे नवीन ज्ञान सांगणाऱ्यांचा त्यांनी अनन्वित छळ सुरू केला. बायबलाहून भिन्न मतसांगितल्याबद्दल हॅपशिया नावाच्या मुलीला दहावाग धर्मगुरूंनी तुकडेतुकडे करून मारली. पृथ्वीप्रमाणेच आकाशात आणखी गोल आहेत, असे म्हटल्याबद्दल ब्रूनोला जिवंत जाळून मारले. पृथ्वी गोल असून सूर्य हा ग्रहमालेचा केंद्र आहे असे सांगितल्याबद्दल गॅलिलिओचा भयंकर छळ केला व इन्क्विझिशन नावांची कोर्टे स्थापन करून बायबलविरेधी ज्ञान पसरविण्याच्या आरोपावरून १४८१ ते १८०८ या काळात सुमारे ३ लक्ष ४० हजार लोकांना ठार मारले. ज्ञानाचा नायनाट करण्यासाठी येशूच्या शांतताप्रिय धर्मनि मानवांचा जेवढा भयंकर संहार केला तितका जगात कोणीही केला नसेल. पण या भयंकर छळाला न जुमानता एक पाय सतत अग्नीमध्ये ठेवून शास्त्रज्ञांनी आपले संशोधनाचे व ज्ञानप्रसाराचे काम अविच्छिन्न चालू ठेवले, व त्यांच्या त्या उग्र तपश्चर्येमुळेच युरोपमध्ये विज्ञानाची मधुर फळे आज चाखावयास मिळत आहेत.

विज्ञानाच्या विलक्षण प्रगतीमुळे पूर्वीच्या बरोबर उलट स्थिती आता येणार असा रंग दिसू लागला आहे. विज्ञानाच्या शाखा मागे धर्मग्रंथांनी व्यापल्या होत्या. तेथे आता विज्ञान हेच, तत्त्वज्ञान, नीती व आचार या धर्मशास्त्राच्या शाखा व्यापू पहात आहे. जीवनशास्त्रातल्या उत्क्रांतिवादा-माख्या सिद्धांतांनी नीतीच्या जुन्या कल्पना ढासळून पडल्या व नीती हे सामाजिक नियमांचे शास्त्र आहे, यात धर्माचा काही संबंध नाही. असे लोक म्हणू लागले. मानसशास्त्रातल्या संशोधनामुळे आत्म्याच्या स्वरूपाबद्दल व पुढेपुढे अस्तित्वाबद्दलही संशय निर्माण होऊन तत्त्वज्ञानाचाही प्रांत विज्ञानाने आपल्या कवजात घेतला. व आत्मा, देव वगैरे सर्व मिथ्या असून मानवाच्या देहाचे व मनाचेही सर्व व्यापार जडसृष्टीच्या नियमांनी बद्ध आहेत, असे सांगणारे शास्त्रज्ञ पुढे येऊ लागले व त्यामुळे सर्व समाजात मोठी खळबळ

उडून गेली.

जडसृष्टी सोडून अत्यंत सूक्ष्म असे मन व आत्मा यांच्यासंबंधातही विज्ञान बोलू लागल्यामुळे सामान्य जनतेपर्यंत त्याचे धक्के पोचू लागले. स्त्री-पुरुषसंबंध, आहारविहार यांच्या बाबतीत धर्म व विज्ञान यांच्या आज्ञांमध्ये पावलोपावली खटका उडू लागला. व यापैकी कुणाचे ऐकावे, हा लोकांपुढे मोठाच प्रश्न येऊन पडला. कांही अगदी जुन्या मताचे धर्मनिष्ठ लोक आहेत. त्यांच्या मते विज्ञान हे घातक असून शाळांतील मुलांना ते शिकविणे बंद केले पाहिजे असे त्या पंथाचे पंडित अमेरिकेत सांगू लागले आहेत. दुसऱ्या काही पंडितांच्या मते विज्ञानाचा प्रसार होण्यास हरकत नाही, पण विज्ञानाने धर्माच्या राखीव क्षेत्रात ढवळाढवळ करता कामा नये. ऑसबॉर्न, मॅकलिकन् वगैरे प्रोफेसरांचा तिसरा पक्ष आहे त्यांच्या मते धर्मशास्त्र व विज्ञान यांच्यात मुळी विरोधच नाही. धर्माने सांगितलेल्या म्हणजे बायबलात लिहिलेल्या गोष्टी विज्ञानाच्या पायावरच उभारलेल्या आहेत व त्यांचा वरवर दिसणारा अर्थ जरी विज्ञानाशी विसंगत दिसत असला तरी तो खरा अर्थ नव्हे, असे सांगून ते बायबलचा नवा अर्थ बसवू पाहातात. या गटात ऑलिव्हर लॉज्-सारखे जगविख्यात शास्त्रज्ञही आहेत. चवथा पक्ष अगदी मूलभेदक आहे. तडजोड, समन्वय इत्यादी प्रकार त्यास मुळीच मान्य नसून धर्मचे युग संपले, आता विज्ञानाचे युग सुरू झाले असे त्या पक्षाचे लोक म्हणतात. जोसेफ्. मॅककेब, बर्ट्रांड रसेल वगैरे लोक या मताचे आहेत.

आपल्याकडे हे चारी पक्ष थोड्याफार प्रमाणात सर्वत्र दिसून येतात. पण विज्ञानाच्या क्षेत्रात स्वतंत्र शोध व विचार करणारे पंडितच आपल्याकडे फार थोडे असल्यामुळे, जुनी धर्मश्रद्धा व कर्मठपणा जरी सपाटघाने ढासळत असला तरी पूर्ण जडवादी असे लोक आपल्याकडे फार थोडे आहेत. ख्रिस्ती धर्मचे व सायन्सचे जरी वैर असले तरी आमच्या वेदान्ताचे व सायन्सचे मुळीच वैर नाही. उलट भौतिकशास्त्रांना मागे टाकून वेदांत पुढे गेला आहे असे मानणारेच लोक सुशिक्षितात पुष्कळ आहेत व आपले सर्व व्यवहार, मोक्षधर्मशास्त्र/चे ध्येय पुढे ठेवूनच झाले पाहिजेत असे मत त्यांच्यात रूढ आहे.

आज आपल्या समाजातील या सुशिक्षित लोकांपुढे अनेक प्रकारचे प्रश्न उपस्थित झालेले आहेत. जातिभेद मोडावे की नाही, एकपत्नी, बहुपत्नी

यापैकी कोणचा प्रकार स्त्रीकारावा, संततिनियमन करावे की नाही, समाजात कोणता धंदा कोणी करावा याला काही नियम असावे की काय, गाय हा उपयुक्त पशु समजावा, का तिच्या ठायी देवत्व पाहावे, सुशिक्षितांनी स्नान-संध्या सोडून दिली आहे तिचा जीर्णोद्धार करणे कितपत आवश्यक आहे, कुटुंबसंस्था टिकवावी की मोडावी, व्यभिचारात मागले लोक म्हणत होते तसे खरोखरीच काही भयंकर आहे काय; हे व या तऱ्हेचे प्रश्न सुशिक्षित मनाला केव्हा ना केव्हा तरी भंडावून सोडतात. भंडावून सोडण्याचे विशेष कारण असे की सर्व तऱ्हेची बंधने झुगारून देऊन युरोपीय तरुण तरुणी बेहोष उन्मादाने स्वैर-संचार करीत आहेत व जीवन हे आनंदाचे धाम करून सोडीत आहेत तरी, त्यांच्या पराक्रमांत तिळभरही उणेपणा येत नाही मग ही नीतिबंधने पाळून त्यांच्या तुलनेने अगदी सुतक्यासारखे वाटणारे जीवन आम्ही का कंठावे असे वाटू लागते व त्यामुळे वरील प्रश्नांची उत्तरे धर्मशास्त्राकडून मागवावी, का विज्ञान सांगेल त्याप्रमाणे वागावे, असा प्रश्न विचारी मनापुढे येऊन पडतो. याच प्रश्नाचा विचार प्रस्तुत निबंधांत करावयाचा आहे.

धर्मशास्त्र व आधिभौतिक शास्त्रे यांपैकी कोणाचा सल्ला आपण घ्यावा हे निश्चित करावयाचे असेल तर या दोघांची सल्ला देण्याच्या बाबतीतली लायकी नालायकी आपण प्रथम तपासून पाहिली पाहिजे; यांनी निर्माण केलेले ज्ञान कोणच्या पद्धतीने निर्माण केले आहे, ते कितपत विश्वासाहर्त आहे, व जे अंतिम डोळ्यापुढे ठेवून ही शास्त्रे आपणांस उपदेश करणार ते अंतिमच आपणांस मान्य आहे की नाही, याचा विचार झाला तरच वरील प्रश्न सोडविणे शक्य आहे. म्हणून या दोन सल्लागारांचे ज्ञान मिळविण्याचे मार्ग व त्यांची विश्वसनीयता आपण प्रथम तपासून पाहू.

आधिभौतिक शास्त्रात प्रत्यक्ष अनुभव प्रयोग व अवलोकन यांवर सर्व भिस्त असते. या तीन साधनांनी जी माहिती जमा होते, तिच्यावरून यांतील सिद्धान्त सांगितलेले असतात. हे अनुभव किंवा प्रयोग एकट्यादुकट्याचे असून चालत नाही. या क्षेत्रात काम करणाऱ्या हजारो अभ्यासकांचे अनुभव एकत्र करावे लागतात. एकाला आलेला अनुभव दुसऱ्यांना पटवून द्यावा लागतो व त्याचे बाह्य परिणाम तर जगांतल्या कोणत्याही माणसाला दिस-

तील असे असतात. या शास्त्रांमध्ये हजारो सिद्धान्त असे आहेत की त्यांबद्दल जगातल्या एकाही पंडिताला संशय नाही. इलेक्ट्रॉन्, प्रोटॉन् यांच्या गति-स्थितीबद्दल व जडवस्तूंच्या मूलस्वरूपाबद्दल मतभेद आहेत. तसेच प्रत्येक शास्त्रातल्या काही नवीन सिद्धान्ताबद्दलही मतभेद आहेत. पण हे सर्व खरे असले तरी प्रत्येक शास्त्रात वादातीत असे पुष्कळच सिद्धान्त आहेत. याशिवाय या शास्त्रांत पुष्कळ प्रयोग असे आहेत की ते अगदी सामान्य सुशिक्षिताच्या बुद्धीलाही पटवून देता येतात. व्यक्तीच्या पापपुण्यावर ते समजणे न समजणे मुळीच अवलंबून नाही आणि यापेक्षाही विशेष म्हणजे या शास्त्राने आपल्या सत्यतेचे पुरावे म्हणून आगगाडी, तारायंत्र, विमान, रेडिओ, सिनेमा इत्यादी जे प्रकार समाजापुढे मांडले आहेत, त्याबद्दल जगातल्या दोनशे कोटी लोकांपैकी एकालाही शंका घेणे शक्य नाही.

धर्मशास्त्राची स्थिती याच्या बरोबर उलट आहे. त्याचे ज्ञानाचे मुख्य साधन म्हणजे अंतर्दृष्टि होय. परमेश्वर, आत्मा, पुनर्जन्म, स्वर्ग, नरक इत्यादी सर्व गोष्टी ज्ञानेंद्रियाच्या पलीकडच्या आहेत. डोळे मिटल्यावर त्या दिसू लागतात. कान मिटल्यावर ऐकू येतात. बुद्धि थांबल्यावर त्याचे ज्ञान होते असे त्यांचे म्हणणे आहे. डोळे व कान थांबल्यावर येणारे हे अनुभव प्रत्यक्षा-इतकेच विश्वसनीय आहेत असे त्यास वाटते. पण हे अनुभव भौतिक शास्त्रांतल्याप्रमाणे हजारो जणांचे नसून एकट्या-दुकट्या पुण्यपुरुषांचे असतात. यांत एकाला आलेला अनुभव दुसऱ्याला पटवून देता येत नाही. ज्याची त्यालाच फक्त खूण पटते. पण अंतरी पटलेल्या खुणांवरून उभारलेल्या धर्मशास्त्रात असा एकही सिद्धान्त नाही, की ज्यावर जगांतल्या सर्व धर्म-निष्ठांचे एकमत आहे. परमेश्वर हा कपिल व बुद्ध यांना मान्य नाही. आत्मा बुद्धाला मान्य नाही. हे दोन्ही ज्यांना मान्य आहेत, त्यांच्यामध्येही त्यांच्या स्वरूपाबद्दल अनंत मतभेद आहेत. जगताचे मिथ्यात्व तर फारच थोड्यांना मान्य आहे. अंतिम प्राप्तव्याबद्दल तर याहीपेक्षा जास्त वाद आहेत. नीती व आचार यांची अशीच स्थिती आहे. तेथे तर एकाच धर्माच्या पंडितांतही शेकडो मतभेद आहेत. शास्त्रीय संशोधनाची प्रत्यक्ष फळे म्हणून रेडिओ, विमान ही जशी जगापुढे मांडली जातात व ज्यांच्याबद्दल एकही मानव संशय घेऊ शकत नाही. अशी फळे धर्मशास्त्रात मुळीच नाहीत. धर्मशास्त्रज्ञ तुम्हाला

एकही गोष्ट पटवून देण्याच्या भानगडीत पडत नाहीत. ते फक्त आज्ञा करतात. ब्राह्मणांनी यज्ञ करावे. तेलतूप विकू नये, किंवा एका गालात मारली तर दुसरा पुडे करावा यासारखे विधिनिषेध जसे कारणावाचून सांगितले जातात, तसेच जगाच्या आरंभी एकदम जल निर्माण झाले व त्यात एक सुवर्णचि अंडे परमेश्वराच्या लीलेमुळे उत्पन्न झाले, किंवा पृथ्वी चौकोनी असून तिच्याभोवतीच सर्व ग्रहगण फिरतात, हे सिद्धान्तही पुराव्यावाचून सांगितले जातात.

आपण बोलावलेल्या सल्लागाराची लायकी-नालायका ही अशी आहे. वस्तुस्थिती अशी आहे याबद्दल कोणाचाच वाद नाही. या इतिहाससिद्ध गोष्टी असल्यामुळे धर्मनिष्ठांनाही याबद्दल शंका घेता येत नाही. पण यावरून भौतिक शास्त्रेच व्यवहारात प्रमाण धरली पाहिजेत असा जर तुम्ही निष्कर्ष काढाल तर तो मात्र भ्रमशास्त्राला संमत नाही. आहे हे स्थितीच धर्मशास्त्राच्या श्रेष्ठत्वाला कारण आहे व भौतिक शास्त्रांना मानवाच्या वर्तनाच्या बाबतीत अगदी हीन दर्जाचे स्थान आहे असे सांगणारे पुष्कळ विद्वान् लोक आहेत. म्हणून त्यांच्या म्हणण्याचा आपणास विचार केला पाहिजे

धार्मिक लोक बुद्धिनिष्ठ लोकांवर नेहमी असा एक आक्षेप घेत असतात की, ज्या प्रत्यक्ष प्रमाणावर तुमचा सर्व भर आहे, ते प्रमाणच विश्वनीय नाही. एकादी गोष्ट खरी की खोटी हे तुम्ही डोळ्याने पाहून ठरवता. पण डोळा आपणास नेहमी खरेच ज्ञान करून देईल हे कशावरून ? डोळ्याला अंधेरात एक दिसते, उजेडात दुसरेच दिसते. मन झाले असेल तर झाडाच्या ठायी भूत दिसेल. दोरीच्या ठायी सर्प दिसेल. फार उन्हातून चाललो तर पाणी नसेल तेथे पाणी दिसते. एका माणसाला एका ठिकाणाहून वस्तू एका प्रकारची वाटली तर दुसऱ्याला दुसऱ्या ठिकाणाहून दुसऱ्याच प्रकारची वाटते डोळ्यांना विकार झाले तर मग पहावयासच नको. तेव्हा डोळ्यांतल्या विकारामुळे अगर बाह्य परिस्थितीमुळे वस्तू मुळात जशी नाही तशी ती दिसू शकते किंवा पुष्कळ वेळा मन अन्य व्यवसायात गढून गेलेले असताना वस्तू पुडे असूनही दिसत नाही. हीच गोष्ट इतर ज्ञानेंद्रियांची. असे असतांना या ज्ञानेंद्रियांनी दिलेले ज्ञान विश्वसनीय कसे मानावे ?

ज्ञानेंद्रियांची स्थिती वर सांगितल्याप्रमाणे आहे यात शंकाच नाही.

पण यावरून प्रत्यक्ष ज्ञान घेताना फार काळजी पूर्वक घेतले पाहिजे असे फार-तर म्हणता येईल. कारण त्या प्रत्यक्षाच्या जागी जे अंतर्दृष्टीचे प्रमाण धार्मिक लोक आणू पाहतात व उपनिषदातील ऋषींनी आणि शंकराचार्यांसारख्या तत्त्ववेत्त्यांनी ज्या साधनाने ब्रह्माचे व जगाचे स्वरूप जाणले असे त्यांचे म्हणणे आहे, ते प्रमाण याहीपेक्षा फसवे आहे. डोळ्यांच्या अंगचे सर्व दोष त्या अंतर्दृष्टीच्या ठायी असून शिवाय इतरही अनेक दोषांनी ती भरलेली आहे. डोळ्याला जसे निरनिराळ्या अवस्थेत निरनिराळे दिसते तसे या दृष्टीला भास होत असतातच पण शिवाय मुख्य गोम अशी आहे की तिच्या साह्याने दोन माणसांना झालेले ज्ञान पुष्कळ वेळा सारखे नसते. शंकराचार्य, रामानुज, मध्व, कपिल, वसिष्ठ, याज्ञवल्क्य, बुद्ध, जीझस् या सर्वांना अंतर्दृष्टीनेच ज्ञान झालेले असताना त्यांपैकी प्रत्येकाचे मत इतके भिन्न का असावे ? ब्रह्म व आत्मा एकरूप आहेत व ते भिन्न आहेत, ही ज्ञाने अंतर्दृष्टीनेच मिळालेली आहेत. देव अनेक आहेत व देव एकच आहे हे तिनेच सांगितले. आत्मा आहे व नाही हे ज्ञान तिजपासूनच झालेले आहे. याशिवाय धर्म-शास्त्रांतला फारच मोठा दोष म्हणजे या आतल्या दृष्टीपासून झालेले ज्ञान पडताळून पाहण्यास मुळीच साधन नाही. ईश्वर, आत्मापरलोक हे पाहून कोणीही परत येत नाही. एकमेकांना एकमेकांचे अनुभव कधीही पटत नाहीत. डोळ्याने दिलेल्या ज्ञानात ही तरी सोय आहे. ते इतर इंद्रियांना तपासता येते व इतरांच्या अनुभवाशी तोलता येते. आणि हजारो जणांचे अनुभव जमले म्हणजे मगच ते खरे ज्ञान असे समजले जाते. पडताळून पाहता येईल असे जे ज्ञान या दिव्य दृष्टीने प्रगट केले आहे ते बहुतेक सर्व चुकीचे ठरले आहे. त्याचे विवेचन पुढे येईलच. पण वरील विवेचनावरून पाहता अंतर्दृष्टी हे ज्ञानसाधन अगदी अविश्वसनीय आहे हे ध्यानात येईल. बुद्धिनिष्ठ माणसाबद्दल आणखी काही गैरसमज उत्पन्न करून देण्याची अलीकडे पद्धत पडत चालली आहे. रा. गो. म. जोशी यांनी त्यांच्या पुस्तकात यासंबंधी बरेच अर्थशून्य विवेचन केले आहे (पान ३९९) बुद्धिनिष्ठ मनुष्य अनुमान किंवा आप्तवाक्य मानीत नाही असे उगीचच काही लोक म्हणतात. व दुसरे काही म्हणतात की न्यूटन, डार्विन यांचा शब्द तुम्ही खरा मानता मग शंकराचार्य, वसिष्ठ यांचा का खरा

मानित नाही ? पण याचे उत्तर अवघड नाही. येथे न्यूटन किंवा शंकराचार्य असा प्रश्न नसून ज्ञान मिळविण्याची पद्धत कोणची असा प्रश्न आहे. अत-
दृष्टीने पाहिलेले सिद्धान्त खरे नसतात असे आढळल्यामुळे त्या दृष्टीचा उपयोग
करून जो कोणी ज्ञान सांगू लागे त्याच्यावर विश्वास बसत नाही. प्रत्यक्ष
अनुभवाचा उपयोग करून कोणीही कोणचाही सिद्धान्त सांगितला तरी बुद्धि-
निष्ठ मनुष्य तो मानण्यास तयार असतो. तेव्हा ज्ञानेद्रियांचा पुरावा केव्हा
केव्हा सदोष असला तरी मानवाला उपलब्ध असलेल्या ज्ञानसाधनांमध्ये ते
सर्वांत श्रेष्ठ साधन आहे, हे विसरून चालणार नाही. त्यापेक्षा निर्दोष साधन
सापडेपर्यंत त्याचाच आश्रय केला पाहिजे व अचित्त्य भावांचे तकनि आक-
लन करू नये असे सांगावयाचे असेल तर दुसऱ्या कशानेच ते आकलन होणार
नाही, हे लक्षात ठेवले पाहिजे.

भौतिकशास्त्रांवर दुसरा असा आक्षेप येतो की त्यांचे सिद्धांत स्थिर
नाहीत. दर दहावीस वर्षांनी काही तरी नवीन शोध लागतो व पूर्वीचा ढास-
ळून पडतो. त्यामुळे अस्थिर, नित्य पालटणाऱ्या अशा भौतिक शास्त्रांच्या
पायांवर समाजाचे नियम न रचता, सनातन शाश्वत अशा धर्मग्रंथांच्या
आधारेच समाजशास्त्र रचले पाहिजे असे ते म्हणतात. या लोकांच्या मते
भौतिकशास्त्रे अजून बाल्यावस्थेत आहेत व त्यामुळे त्यांच्यावर विश्वास
ठेवणे धोक्याचे आहे. पण यावर अशी शंका येते की, भौतिकशास्त्रे ही
बाल्यावस्थेत आहेत व अस्थिर आहेत असे जरी क्षणभर मानले तरी धर्म-
शास्त्र हे प्रौढ व स्थिर आहे, या म्हणण्याला तरी काही अर्थ आहे काय ?
सर्व जगाचे धर्म पाहिले तर तत्त्वज्ञान, नीति व आचार या विषयात त्या
धर्मांच्या जन्मापासून आतापर्यंत कायम राहिलेला एकही सिद्धांत सांगता
येणार नाही. इतर धर्म सोडून दिले तरी सनातन म्हणविण्याऱ्या हिंदूधर्मात
तरी वेदकाळापासून आतापर्यंत अगदी स्थिर राहिलेला असा कोणचा विचार
आहे ? अगदी खेळीमेळीने वागणारे इंद्र-वरुणादी देव जाऊन तेथे निर्गुण,
निराकार, परब्रह्म आले. त्याच्या स्वरूपाबद्दल पुन्हा मतभेद सुरू झाला.
आत्मा व ब्रह्म पूर्ण एक, थोडेसे भिन्न व पूर्ण भिन्न अशी निरनिराळी मते
सुरू झाली. हे ब्रह्म प्राप्त करून घेण्याच्या मार्गाबद्दल अशीच चंचल मनः-
स्थिती दिसते. ज्ञानमार्ग, भक्तिमार्ग, कर्ममार्ग, ज्ञानयुक्त, भक्तिप्रधान, कर्मयोग

असे अनेक पंथ यात आहेत. नीतीच्या बाबतीत हेच आहे. अनेक स्मृती होऊन त्यांनी पूर्वीच्यांची मते रद्द केली. यापेक्षा अस्थिरतेचा पुरावा आणखी कोणचा पाहिजे ? आचारही असेच पालटत आले आहेत. गाईचे मास खाणे हा एका काळी धर्म होता. आता तिला पशू म्हणणे हाही अधर्म आहे. आपले स्वरूप सर्व अंगाने असे नित्य पालटत असताना या धर्माने स्थिरतेची प्रौढी मिरवावी, यात काय अर्थ आहे ? नाही म्हणावयास आत्म्याचे अस्तित्व व तदनुषंगिक कर्मवाद ही आतापर्यंत कायम राहिली आहेत असे म्हणता येईल. पण येथे असा प्रश्न उत्पन्न होतो की, एखादे मत दोन हजार वर्षे लोकांनी उराशी धरून ठेवले, एवढ्यासाठीच ते खरे मानावयाचे की काय ? ईश्वर, आत्मा पुनर्जन्म, कर्मवाद हे मोक्षधर्मशास्त्राचे सिद्धांत पडताळून पहाण्याला माघनच नसल्यामुळे ते हजारो वर्षे टिकले या म्हणण्यात काही अर्थ नाही. जाखाई, जोखाई, मरीआई यांची पूजा वेदपूर्वकाळापासून आतापर्यंत म्हणजे हिंदूच्या अत्यंत श्रेष्ठ तत्त्वज्ञानापेक्षाही जास्त वेळ टिकून राहिली आहे. पण तेवढ्यावरून तिला कोणीच श्रेष्ठ समजत नाही तेव्हा भौतिकशास्त्रे अस्थिर आहेत व धर्मशास्त्र हे स्थिर आहे, या म्हणण्यात काही जीव नाही. बरे, भौतिक शास्त्रांचा सिद्धांत काल निघाला की आज अमलात आणावा, असे कोणीच म्हणत नाही. शास्त्रज्ञ सांगतील तो योग्य काल गेल्यानंतरच तो अमलात आणावा असेच कोणीही विचारी मनुष्य म्हणेल. योग्य काल म्हणजे पन्नास पाऊणशे वर्षे ठरविला तर त्यानंतरही म्हणजे दोनशे वर्षांनी किंवा चारशे वर्षांनीसुद्धा सिद्धांत बदलू शकतो हे खरे आहे व त्यामुळे मधली चारशे वर्षे ज्यांनी तो पाळला त्यांचे नुकसानही होईल. पण ही आपत्ती कोणत्याच मार्गाने टाळणे शक्य नाही, गीतेचा ज्ञानयोग निर्माण होईपर्यंत वेदवादरत होऊन काम्य कर्म करित राहणाऱ्या लोकांच्या आत्म्याचे नुकसान झालेच की नाही ? शंकरचार्यांचा संन्यासपर अर्थ ज्यांनी मान्य केला, त्या लोकांनी कर्म सोडून दिल्यामुळे टिळकांचे गीतारहस्य निर्माण होईपर्यंत समाजाचे नुकसान होतच होते ना ? प्रतिलोमविवाह मान्य करणाऱ्यांचे मनु यंईपर्यंत व आनु-लोम चालू ठेवणाऱ्यांचे याज्ञवल्क्य सांगेपर्यंत नुकसान झाले त्याची काय वाट ? हे जसे नुकसान माणसांनी सोसले तसेच भौतिकशास्त्र मान्य करून त्याअन्वये समाजरचना केली तर सोसावे लागेल, यापेक्षा जास्त काही नाही.

पण एवढ्यासाठी प्रत्यक्ष प्रमाणाने ज्ञान मिळविणाऱ्या भौतिकशास्त्राचे सिद्धांत टाकावे व अंतर्दृष्टीसारख्या सर्वस्वी अविश्वसनीय साधनाने ज्ञान मिळविण्यासाठी मोक्षधर्मशास्त्राचे सिद्धांत मान्य करावे, असे मुळीच ठरत नाही. (धर्मशास्त्रात अवलोकन, अनुभव, प्रयोग यावरून जे सिद्धांत सांगितले. असतील त्याबद्दल हे बोलणे नाही पण डोळे मिटल्यानंतर जे दिसले त्याच्या आधाराने किंवा वेदांतील स्वल्पविराम व अवग्रह चिन्हे घांवर मारामारी करून त्यावरून जे सिद्धांत सांगितले जातात त्याबद्दल हे लिहिले आहे ।)

आधिभौतिक शास्त्रे ही मानवकृत व म्हणून दिक्कालांनी मर्यादित आहेत; धर्मग्रंथ हे साक्षात् परमेश्वराने सांगितले असल्यामुळे त्यांना दिक्कालाची मर्यादा नाही. तेव्हा धर्मशास्त्रापुढे दिक्कालांनी मर्यादित अशा भौतिक शास्त्राची मुळीच मातब्बरी नाही, असा एक मुद्दा नेहमी पुढे येत असतो. येथे पहिल्या प्रथम परमेश्वराच्या अस्तित्वाचाच प्रश्न उपस्थित होईल. पण तो न करताही असे विचारता येईल की अमुक एक ग्रंथ परमेश्वराने सांगितला हे कशावरून ठरवावयाचे? वेद व उपनिषदे हीच परमेश्वराने सांगितली हे कशावरून? पण लक्षात कोण घेतो? निबंधमाला, हे ग्रंथ किंवा टिळक, रामन्, बोस यांचे ग्रंथ यांना परमेश्वरवाणी का म्हणू नये? मधुच्छंद, श्यावाश्रव, मत्तव.ध्र, श्रुष्टिगु या लोकांनी लिहिलेली सूत्रे ती परमेश्वराची, मग गीतगोविंद किंवा गीताज्जली ही का नव्हत? रामन्, बोस हे लोक आपल्या म्हणण्याम पुरावा देतात. नुसत्या आज्ञा करीत नाहीत; आणि जय-देव किंवा रवींद्रनाथ आम्ही हे काव्य पाहिले असे न म्हणता रचले असे म्हणतात एवढाच त्यांचा दोष ना? पण पुरावा न देणे किंवा 'पाहिले' असे म्हणणे हे कोणीही करू शकत नाही. अंतर्दृष्टि हे साधन योग्य की अयोग्य हा वाद जरी क्षणभर मिटता घेतला, तरी अंतर्दृष्टीने पाहून लिहिलेला ग्रंथ कोणचा व तसा नाही कोणता, हे ठरविणे अशक्य आहे. असे असताना अमुक एक ग्रंथ परमेश्वरप्रणीत आहे, व त्यामुळेच त्यांतील धर्मशास्त्र सर्वव्यापी व सर्वज्ञ आहे असे म्हणणारे लोक त्या ग्रंथावर नसत्या आपत्ती ओढवीत आहेत असे म्हटले पाहिजे. वेद, उपनिषदे, मनुस्मृति हे ग्रंथ मनोहर काव्य, प्रगल्भ तत्त्वज्ञान, व आनुवंशाचा शोध यासाठी निरतिशय आदरणीय आहेत. महा-भारत, रामायण यासारखे काव्य त्रिखंडांतही सापडणे शक्य नाही. पण हे

म्हणणे निराळे व ते ग्रंथ सर्वज्ञ आहेत व त्यांतील प्रत्येक वाक्य हे प्रमाण मानले पाहिजे हे म्हणणे निराळे. ईश्वर, आत्मा, पुनर्जन्म, कर्म या अतींद्रिय सृष्टीतल्या विषयासंबंधी त्यांनी जी विधाने केली आहेत त्यात परस्परविरोध वाटेल तितका आहे. व विज्ञानाच्या कक्षेत येऊन ऐहिक विषयासंबंधी त्यांनी जे ज्ञान सांगितले आहे, त्यातले पुष्कळसे चूक आहे. जगदुत्पत्तीसंबंधी, व मानवाच्या उत्पत्तीसंबंधी यांनी जी माहिती दिली आहे ती चूक आहे, असे डॉविनने दाखविले आहे. यज्ञापासून पर्जन्य होतो हेही मनुचे विधान चूक आहे. कारण कांगो व्हेलीत व ब्राझीलमध्ये यज्ञ नाहीतच; पण माणसेही फारशी नाहीत. सकरापासून निर्माण झालेल्या प्रजेचे विशेष गुण त्याने सांगितले आहेत तेहि आता. रा. गो म जोशी यांखेरीज कोणी खरे मानीत नाहीत. सूर्याला स्वर्भानु म्हणजे राहू ग्रासतो व त्यामुळे ग्रहण लागते, हे ऋग्वेदांतले (५-४०-७) विधान चूक आहे, हेही सर्वांना माहित आहेच. त्याचप्रमाणे घटामध्ये वीर्य पडल्याने पुत्रोत्पत्ती होऊ शकते, ही ऋग्वेदांतली कल्पनाही (७-३३) बरोबर नाही, याबद्दलही वाद नाही. जेथे जेथे पडताळा पहाता येतो, तेथं तेथं श्रुतिस्मृतीचे ज्ञान हे बहुतेक चूक ठरते. त्या जर सर्वज्ञ आहेत व ईश्वरप्रणीत आहेत, तर असे का व्हावे ? श्रुतिस्मृतीचे हे जे अज्ञान वर दाखविले आहे त्यातील हेतुबद्दल कोणीही गैरसमज करून घेऊ नये. या चुकांमुळे त्या ग्रथाचे वैभव रतिमात्रही कमी होत नाही असे माझे मत आहे. असल्या आणखी पांचशे चुका जरी आढळल्या तरी त्यातील अलौकिक काव्यप्रतिभा व बुद्धीची विशालता यांना अणूइतका सुद्धा दोष देता येणार नाही. ते ग्रंथ सर्वज्ञ आहेत, दिक्कालाच्या अतीत आहेत व म्हणून दिक्कालांनी मर्यादित भौतिक शास्त्राची त्यांच्यापुढे किंमत नाही, असे म्हणणाऱ्यांना उत्तर देण्यासाठी व अंतर्दृष्टी हे ज्ञानसाधन कसे अविश्वसनीय आहे हे दाखविण्यासाठी ही खटपट केली आहे. वेद व स्मृति यांत चुका सापडतात म्हणून अंतर्दृष्टी अविश्वसनीय मानावयाची तर प्रिन्सिपियात चुका सापडतात, म्हणून प्रत्यक्ष प्रमाणे अविश्वसनीय का मानू नयेत, असा एक प्रश्न येथे विचारता येण्याजोगा आहे. पण त्याचे उत्तर वर आले आहे. प्रत्यक्ष प्रमाण हे पूर्ण निर्दोष व सर्वकष आहे, असे कोणोच कधी म्हणण नाही. ते कमीत कमी निर्दोष आहे एवढेच म्हणणे आहे. शिवाय त्याला बाह्य

साधनांची अपेक्षा असते त्यांत जसजशी सुधारणा होत जाईल, तसतसे प्रत्यक्ष ज्ञान जास्त चांगले होणार. अंतर्दृष्टीचे तसे नाही. वेदपूर्वकालापासून पृथ्वीच्या अंतापर्यंत तिची शक्ती कायम असावयास पाहिजे. तिच्यातही सुधारणा होते आहे, असे म्हणावयाचे असेल तर मागील ग्रंथांची सर्वज्ञता लटकी ठरेल. सर्वज्ञतेचा हेका भौतिकशास्त्रे कधीच धरीत नाहीत. प्रत्यक्ष प्रमाणाच्या व मानवी बुद्धीच्या मर्यादा आधिभौतिक शास्त्रज्ञांच्या नेहमी ध्यानात असतात. शास्त्रे ही धूर्त असतात व आपल्याला न कळणाऱ्या गोष्टी जगात आहेत, अशी कबुली देणे त्यांना कमीपणाचे वाटते, असे रा. गो. म. जोशी लिहितात (पान ६६). स्वतःला शास्त्रज्ञ म्हणविणाऱ्या या माणसाची ही वृत्ती खरोखर अत्यंत मनोरंजक आहे शास्त्रं जर नेमकी एकादी गोष्ट नसतील तर हीच. आपल्या ज्ञानाच्या मर्यादा स्पष्टपणे ओळखून इतके कळते, इतके कळत नाही असे सांगण्याची प्रथा प्रथम याच शास्त्रांनी पाडली. ठायी ठायी अज्ञान आणि विसंगती दिसत असूनही सर्वज्ञतेची ऐट आणणे हे धर्मग्रंथांनाच साजते. शास्त्रांनी ते कधीही केलेले नाही.

पण अमुक एक आपणास कळत नाही हे सांगण्याची शास्त्राची जी सत्य व नम्र वृत्ती आहे तिचा फायदा घेऊन काही लोक म्हणतात की मानवी बुद्धीला मर्यादा आहे. असे जर तुम्हीच कबूल करता, तर जेथपर्यंत ती बुद्धी जाईल तेथपर्यंत जाऊन तेथून पुढे श्रद्धेचे क्षेत्र आहे असे कबूल करावे. पण श्रद्धेचे क्षेत्र आहे असे कबूल करावयाचे म्हणजे काय करावयाचे ? जडाच्या पत्नीकडे आपल्याला समजत नाही एवढ्याचसाठी ते दुसऱ्या कोणाला तरी समजते, असे मानावयाचे की काय ? आपले अज्ञान हाच दुसऱ्यांच्या ज्ञानाचा पुरावा कसा होतो ते कळत नाही ! श्रद्धा कोणावर व का ठेवावयाची ? श्रद्धेचे क्षेत्र मानणारे लोक तरी वाटेल त्यावर श्रद्धा ठेवतील काय ? आप्त-वचनांवर श्रद्धा ठेवावी हे मान्य केले तरी आप्त कोण हा प्रश्न पुन्हा राहतोच. कपिल महामुनी, व्यास, श्रीकृष्ण, गौतमबुद्ध, शंकराचार्य, समर्थ, टिळक या महाविभूतींनी जे सांगितले त्यावर श्रद्धा ठेवावी, हे म्हणणे वाटेल त्या बुद्धिनिष्ठाला मान्य होण्याजोगे आहे. कारण या विभूतींचे चारित्र्य, त्यांचा त्याग, सागरासारखी त्यांची बुद्धी व महामेरूसारखे कर्तृत्व याबद्दल कोणालाही शंका नाही. पण दुर्दैवाची गोष्ट अशी की या थोर पुरुषांच्या सांगण्यामध्ये

अंतिम हेतु, जगाचे स्वरूप, व मार्ग याबद्दल इतके मतभेद आहेत की त्यांच्या अलौकिक बद्धीमुळे त्यांच्यावर श्रद्धा ठेवावी असे वाटण्याऐवजी त्यांची बद्धी अलौकिक होती. याच कारणासाठी ते ज्या विषयांत संचरत होते त्या विषयांत निश्चित असे काहीच नाही, तेव्हा आपण त्या नादी लागण्यात अर्थ नाही असेच कोणालाही वाटेल. भौतिक शास्त्रांत व अध्यात्मांत हाच तर मुख्य फरक आहे, पहिल्यामध्ये हजारो सिद्धांत असे आहेत की ज्याबद्दल एकही भौतिक शास्त्री शंका घेऊ शकत नाही व दुसऱ्यात असा एकही सिद्धांत नाही की ज्यावर सर्वांचे—एकाच धर्मातील सर्वांचे सुद्धा एकमत आहे. आणि म्हणूनच श्रद्धेचे क्षेत्र याला काही अर्थ नाही. मानवी बुद्धी खूंटली की त्या पलीकडे समजत नाही, म्हणून स्वस्थ बसण्याखेरीच दुसरा मार्ग नाही.

सर जेम्स जीनस् याने आपल्या 'मिस्टीरियस युनिव्हर्स' या पुस्तकात एक चमत्कारिक प्रश्न उपस्थित केला आहे. पदार्थविज्ञानशास्त्रांत अलीकडे अशा काही गोष्टी आढळतात की, त्यामुळे आतापर्यंत भौतिक शास्त्रज्ञांनी मानलेला कार्यकारणाचा दुर्लघ्य नियम ढासळून पडत आहे, असे तो म्हणतो. (पान १७) रेडियम या धातूतील अणूंचे हेलियम व शिसे या धातूत नित्य रूपांतर होत असते. पण दोन हजार अणू घेतले तर त्यांतील अमकाच अमुक वेळेला का रूपांतरित व्हावा, हे शास्त्रज्ञांना सांगतो येत नाही. कोणचेही कार्यकारणाचे नियम या ठिकाणी लागू पडत नाहीत. म्हणूनच याला रूदर-फोर्ड व सॉडी यांनी Spontaneous disintegration असे म्हटले आहे. शिवाय आइन्स्टाइनच्या रिलेटिव्हिटीच्या सिद्धांतामुळे विश्वाची पोकळी किंवा अवकाश (Space) हा मर्यादित आहे असे सिद्ध झाले आहे. अवकाश मर्यादित आहे म्हणजे काय याचा अर्थ कल्पनेने सुद्धा जाणणे शक्य नाही. कारण पृथ्वीला सोडून एका रेषेत आपण कोट्यवधि नव्हे असंख्य मेल जरी लांब गेलो तरी तेथून पुढे पोकळी नाही म्हणजे काय हे समजणे शक्य नाही. यावर हे गणिती उत्तर देतात की तर्कदृष्ट्या तुमचा प्रश्न बरोबर आहे. पण विश्व आता तर्काच्या कक्षेत राहिले नाही. गणिताच्या नियमाने अवकाश हा सांत ठरला आहे, तेव्हा तो तसा धरलाच पाहिजे. (पान १२३)

कार्यकारणभाव व तर्कशास्त्र प्रत्यक्ष भौतिक शास्त्रांनीच लाथाडल्यावर मग उरले काय असे वाटून विचारवंतांचे मज अस्वस्थ होऊन जाते. पण

यासंबंधी एक गोष्ट ध्यानात ठेवली पाहिजे. एक तर स्वतः जीनसूनेच म्हटले आहे की बाह्यतः दिसणारा निसर्गाचा हा लहरीपणा कदाचित् अधिक संशोधनाअंती खरा नाही असे ठरून कार्यकारणाच्या कॅचीत वरील रेडियमचे रूपांतर बसविता येईलही. इतिहासात मागे असे अनेक वेळा झाले आहे. अगदां गती खुंटली असे वाटल्यानंतरही पुन्हा कार्यकारणभाव लागतो असे आढळले आहे व या बाबतीतही इतिहासाची पुनरावृत्ती होण्याचा संभव आहे. (पान १९) या म्हणण्याप्रमाणे थोडेसे होऊही लागले आहे. प्रकाशाची गती कोणत्याही अवस्थेत बदलत नाही असे धरून रिलेटिव्हिटीचा सिद्धांत सांगितलेला आहे. पण ते गृहीतकृत्यच चूक आहे. प्रकाशाच्या गतीत फरक पडतो असे आता आढळले आहे.

पण याहीपेक्षा या प्रश्नाला निराळे उत्तर देता येण्याजोगे आहे. आपण असे समजू की शास्त्रज्ञांच्या अपेक्षेप्रमाणे रेडियममधील अणूंचे रूपांतर कार्यकारणाच्या कॅचीत कधीच बसले नाही. जडसृष्टीतले व्यापारही कार्यकारणाला न जुमानता बेबंद होऊ लागले; तर्काला वेडेपणाचे वाटतील असे सिद्धांत गणितामुळे गृहीत धरावे लागले. पण असे झाले तरी धार्मिक लोकांना यात आनंद वाटण्याजोगे काय आहे ते कळत नाही. जीवनाच्या नियमांच्या कार्यकारणांचा जसा अजून उलगडा झाला नाही, मनाचे व्यापार शास्त्रांच्या कठोर नियमांना जसे अजून दाद देत नाहीत, त्याचप्रमाणे जड सृष्टीतली अंतिम तत्त्वेही कार्यकारणाला वश नाहीत, असे म्हणून शास्त्रज्ञांना दुर्दैवाने हात टेकावे लागतील व इतर सृष्टीप्रमाणेच जड सृष्टीही अनिर्वध आहे म्हणून कोणचाच नियम कोणी कोणाला सांगू नये असे फार तर ठरेल. यापेक्षा निराळे काय ? जड सृष्टीच्या अभ्यासकांना पूर्ण ज्ञान होऊ शकत नाही, यावरूनच दुसऱ्या कोणाला तरी ते ज्ञान होते, (म्हणजेच येथून पुढे श्रद्धेचे क्षेत्र लागले). असे म्हणणे म्हणजे वेडगळपणाचा कळस आहे. कुणालाच काही कळत नाही-अंतर्दृष्टीला कधीच कळत नव्हते, व प्रत्यक्ष प्रमाणांनी जडवस्तूंचे तरी स्वरूप पूर्णपणे कळेल असे वाटले होते तीही आशा नष्ट झाली. एवढाच खेदजनक सिद्धान्त फारतर यावरून निघेल. पण तुम्हाला येत नाही येवढ्याचसाठी ते आम्हाला येते असे माना, असे सांगणे याने मनोरंजन होण्यापलीकडे काहीच साधणार नाही.

धर्मशास्त्राचा एकेक प्रांत काबीज करीत विज्ञानाने ऐहिक विषयाचे तर सर्व क्षेत्र व्यापलेच आहे व आता मोक्षधर्मशास्त्राला त्याच्या स्वतःच्या घरातच विज्ञानाने सह दिला आहे. जडवस्तूचे व्यापार उकलता उकलता मानवाचाही अभ्यास विज्ञानाने सुरू केला. त्याच्या जड देहाचे सर्व शास्त्र हस्तगत झालेच आहे व आता मनाबद्दलही विज्ञान काही सिद्धान्त सांगू लागले आहे. मन हा धर्मशास्त्राचा बालेकिल्ला आहे. त्याचे जे व्यापार चालतात ते आत्म्याचे अस्तित्व मानल्यावाचून स्पष्ट करणे अशक्य आहे असे धर्मशास्त्र म्हणते. पण तेही चुकीचे आहे, असे अलीकडचे शास्त्रज्ञ म्हणू लागले आहेत. त्यांचे म्हणणे असे मनाचे व्यापार आम्हास सर्वस्वी उकलता आले आहेत असे आम्ही म्हणत नाही पण आतापर्यंत जो काही अभ्यास झाला आहे, त्यावरून एवढे मात्र खास सांगता येते की, ते उकलण्यासाठी आत्मा म्हणून एक काही देहनाशानंतर टिकून रहाणारे व अविनाशी तत्त्व आहे असे मानण्याची मुळीच जरूर नाही. आत्मा किंवा परमेश्वर यांच्याबद्दल आम्ही काही सांगू शकत नाही तुम्ही ज्या गोष्टीवरून ते सिद्ध होतात असे म्हणता त्या गोष्टीवरून ते सिद्ध होत नाहीत इतकेच आम्ही म्हणतो व आम्हाला पटेल अशा इतर कोणत्याही रीतीने आत्म्याचे अस्तित्व तुम्ही सिद्ध केले नसल्यामुळे आम्ही तो मानावयास तयार नाही. तो नसेलच असे आम्ही म्हणत नाही. त्याचे अस्तित्व सिद्ध झाले नाही एवढेच आमचे म्हणणे आहे

अलीकडच्या भौतिक शास्त्रज्ञांच्या मताने मन ही जडाहून काही निराळी वस्तू नाही. आगगाडीच्या इंजनापेक्षा रेडीओचे व्यापार सूक्ष्म असतात. रेडीओपेक्षा सजीव अशा झाडाच्या वाढीचे व्यापार सूक्ष्म असतात. त्यापेक्षा मानवाच्या देहाच्या वाढीचे व्यापार सूक्ष्म असतात. देहातल्या देहांतच हाता पेक्षा कानाचे व कानापेक्षा डोळ्याचे व्यापार सूक्ष्म असतात. याच रीतीने अत्यंत सूक्ष्म व्यापार असलेले मन हे एक यंत्र आहे. परमाणूंच्या संघटन-विघटनाचेच ते कार्य आहे. त्याचे व्यापार अत्यंत सूक्ष्म आहेत, इतकाच काय तो इतर जड गोष्टीत व त्याच्यात फरक आहे. गुलाबाच्या फुलातून सुगंधाचे जसे अत्यंत सूक्ष्म पण मधुर कण निघत असतात, कण्हरीच्या फुलातून त्याचप्रमाणे सूक्ष्म पण उग्र कण जसे निघत असतात व हिरव्या चाफ्याच्या

फुलातून जसे भिन्न भिन्न गंधांचे कण निघत असतात त्याचप्रमाणे मनातून त्याहीपेक्षा सूक्ष्म असे रागद्वेषाचे कण निघत असतात व विचारविकारांच्या लहरी म्हणजे याच कणांचे आघात किंवा प्रत्याघात होत.

यावर धर्मशास्त्रज्ञांचे म्हणणे असे की, शरीराप्रमाणेच मन हेही जड आहे व तेही जड वस्तूप्रमाणेच कार्यकारणांनी बद्ध आहे असे जर तुम्ही म्हणाला तर नीतिअनीतिबद्दल एक चकार शब्दही तुम्हाला काढता येणार नाही. मन हे जर कार्यकारणभावाने बद्ध असेल तर त्याची स्थिती दगडाप्रमाणेच आहे. मागल्या क्षणाच्या अवस्थेवर त्याची पुढल्या क्षणाची अवस्था अवलंबून असणार. ती पालटण्याचे दगडात जसे सामर्थ्य नाही तसे मनातही नाही. मनात जर हे सामर्थ्य नाही म्हणजे कोणचीच क्रिया किंवा विचार करण्याचे स्वातंत्र्य जर त्याला नाही तर त्याला अमुक कर, तमुक कर असा उपदेश करणे हे दगडाला उपदेश करण्याइतकेच अर्थशून्य आहे. तेव्हा आत्मा नाही किंवा मनाला स्वातंत्र्य नाही असे तुम्हास मानावयाचे असल्यास माना पण मग नीती-अनांतीचा विचार तुम्हाला मुळीच सांगता येणार नाही. नीतिशास्त्रप्रवेश या आपल्या ग्रंथांत प्रो. वा. म. जोशी यांनी याच तऱ्हेचे विचार सांगितले आहेत. ते म्हणतात की, आत्म्याला जड मानले तर नीतिशास्त्राच्या मुळावरच कुठार घातल्यासारखे होईल. रसेलच्या जडवादावर टीका करताना रा. गो. म. जोशी यांनी असेच म्हटले आहे इतरही अनेक पंडितांचे असेच मत आहे.

नीतीविशारदारांच्या या आक्षेपाला दोन प्रकारे उत्तर देता येईल. एक म्हणजे मन जड कोटीत घातले तर नीती-आनीतीचा उपदेश व्यर्थ आहे हे त्यांचे विधान बरोबर नाही. त्याची मीमांसा पुढे येईलच; पण दुसरे असे की, जडवादावर त्यांनी जो आक्षेप घेतला आहे तो त्यांच्यावरही तितक्याच जोराने परत फिरतो हे ते विसरतात. धर्मशास्त्रामध्ये कर्मविपाकाचे महत्त्व फार आहे. आणि कर्मचे नियम कठोर व दुर्लघ्य आहेत असे म्हणतात. कर्मचक्र एकदा सुरू झाले म्हणजे त्यांत कधी खळ पडत नाही. जी जी कृत्ये मानव करतो त्या त्या कृत्यांची फले म्हणजेच त्याचे कर्म हे 'मेल्यानंतरही त्याच्याबरोबर जात असते. इतकेच काय, पण एका महाप्रलयानंतरही ते नष्ट न होता प्रत्येक जीवाच्या वाटणीला ते जसेच्या तसे येते; आणि जीव

एकदा कर्मबद्ध झाला म्हणजे चांगले वाईट करणे हे सुद्धा त्याच्या हाती नाही; इच्छा नसताही मनुष्याच्या हातून पापे होतात, असे गीताकारच म्हणतात. मनुष्याला वासना होतात त्याही पूर्वकर्मानुसारच होतात व त्याची बुद्धी हीसुद्धा कर्मानुसारिणीच असते. जडवादामध्ये मागल्या क्षणाच्या कारणा-मुळे पुढच्या क्षणाचे कार्य होत असते व मनाला स्वातंत्र्य नसते; तीच स्थिती कर्मवादात निर्माण होते. मागल्या कारणावर पुढचे कार्य असे न म्हणता मागल्या कर्मावर पुढची वासना व वर्तन अवलंबून असते असे म्हणावयाचे इतकाच फरक. कर्माचा हा नियम न मानावा तर कृतकर्माची फले भोगावी लागत नाहीत, असे होऊन पुण्य कर असे सांगण्याला काहीच अर्थ राहाणार नाही; आणि जन्मतःच एक दरिद्री, एक श्रीमंत, एक शूर तर दुसरा भ्याड कां व्हावा याची उपपत्तीही नीट लावता येणार नाही. व मग मोक्षधर्मशास्त्राचा पायाच उखडला जाईल. यातून सुटण्यासाठी वेदान्ती आत्म्याची साक्ष घेतात. मी स्वतंत्र आहे, वाटेल ते करू शकेन असे जे मनुष्याला वाटत असते, त्यावरूनच कर्माने बद्ध अशा सृष्टीच्या पलीकडे स्वतंत्र अशी ब्रह्मसृष्टी आहे व आत्मा त्या ब्रह्माचाच अंश असल्यामुळे त्यालाही स्वातंत्र्य आहे असे ते मानतात; पण आत्म्याची ही साक्ष फुकट आहे. मी स्वतंत्र आहे, हे जसे आत्म्याला वाटते तसेच मी ब्रह्माहून निराळा आहे असेही आत्म्याला वाटते; पण या दुसऱ्या वाटण्याला मात्र वेदान्ती भ्रम आहे असे म्हणतात हा जर भ्रम आहे तर 'मी स्वतंत्र आहे' असे वाटणे हाही भ्रम असणे शक्य आहे. आणि दुसरे असे की, ब्रह्माचा अंश म्हणून आत्मा जर स्वतंत्र घरावयाचा तर तो मुळातच बद्ध का व्हावा असा प्रश्न उत्पन्न होतो. पण मुळात तो बद्ध का होतो, हे आम्हास सांगता यावयाचे नाही असे वेदान्ती म्हणतात. आता हा केवढा द्राविडी प्राणायाम आहे पहा. ब्रह्म हे अविभाज्य व स्वतंत्र आहे. असे असताना प्रथम आत्मा त्यातून विभक्त होतो असे मानावयाचे. मग तो कर्माच्या कठोर कायद्यांनी बद्ध होतो असे मानावयाचे. मग मोक्षधर्माला जरूर म्हणून त्या आत्म्याची भ्रामक साक्ष घ्यावयाची व तिच्या जोरावर तो स्वतंत्र आहे (तोही थोडासाच—कारण फार स्वतंत्र मानला तर नीतीशास्त्र ओरडेल) असे मानावयाचे; आणि मग त्या अर्धवट बद्ध मानलेल्या आत्म्याला म्हणावयाचे की, बाबारे, तू पूर्ण स्वतंत्र आहेस, आपण बद्ध आहो असे तुला

वाटते तो भ्रम आहे, हे ध्यानात घेताच तू मुक्त होशील. अद्वैत सांगताना म्हणावयाचे की, ब्रह्म, व आत्मा हे एकच आहेत व आत्म्याला आपण निराळे आहोत असे वाटते तो भ्रम आहे. कर्मवाद सांगताना म्हणावयाचे की कारणे सांगता येत नाहीत हे खरे; पण आत्मा बद्ध होतो हे खास, आणि पुन्हा मोक्ष कसा मिळेल असे विचारताच, आत्म्याची साक्ष काढून तो स्वतंत्र आहे असे ठरवायचे. वेदान्ताचा हा असा गोंधळ आहे, आणि वेदान्ताचाच आहे असे नाही. तत्त्वज्ञानाची कोणचीही शाखा गोंधळावाचून अशक्य आहे.

कर्माच्या नियमांनी आत्मा बद्ध होतो, असे तरी म्हणावे किंवा होत नाही असे तरी म्हणावे; किंवा कर्माचे नियम तितकेसे कठोर नाहीत, काही कर्मांची फले कदाचित् न मिळणे शक्य आहे असे तरी म्हणावे पण यातला कोणताही पक्ष धर्मशास्त्राला स्वीकारणे शक्य नाही. ते आपल्या सोयीप्रमाणे आत्म्याला थोडासा स्वतंत्र मानणार, आणि सगळे मानण्या न मानण्यावरच अवलंबून असेल तर शास्त्र कशाला सांगता असे विचारले तर उत्तर मिळणार नाही. यावरून असे दिसेल की कार्यकारणभाव पतकरण्याने जी अडचण येते तीच कर्मवादात येते आणि याच्याही पुढे जाऊन असे म्हणता येईल की कार्यकारणभाव पतकरण्याने वरील अडचण नाहीशी होते. इतकेच नव्हे तर नीतिनियमन हे जडवाद्यालाच फक्त शक्य आहेत. कसे ते पहा.

जडवाद्यांच्या मताने मन व इतर पदार्थ यांत तात्त्विक फरक मूळीच नाही. मनाचे व्यापार फार सूक्ष्म व इतरांचे स्थूल इतकाच फरक. हे ध्यानात ठेवले तर नीतिनियमन याच पंथांत कसे शक्य आहेत ते ध्यानात येईल. फुलांचा जसा वास, शब्दांचा जसा नाद, तशाच मनाच्या रागद्वेषाच्या उर्मी आहेत. एखाद्या झाडाच्या कुजक्या फांद्या तोडून टाकून त्याच्या बुडाशी खत पाणी घालणे हे जितके साधे आहे तितकेच मनाच्या उर्मी म्हणजे रागद्वेष हे तितक्याच सूक्ष्म अशा दुसऱ्या रागद्वेषाने बदलणे साधे आहे. झाडांच्या कुजलेल्या फांद्या म्हणजे काही कणांचा समूह चाकूने म्हणजे दुसऱ्या काही कणांच्या समूहाने जसा आपण दूर करतो तशाच मनातल्या अधम किंवा कुत्सित भावना हा जो अत्यंत सूक्ष्म कणांचा समूह तो प्रेमाने किंवा क्रोधाने म्हणजे दुसऱ्या तसल्याच सूक्ष्म कणसमूहाने दूर करावयाचा म्हणजेच नीति-शास्त्र सांगावयाचे.

येथपर्यंतच्या विवेचनावरून असे ध्यानात येईल की प्रत्यक्ष अनुभव, अवलोकन प्रयोग यांच्या साहाय्याने मिळविले ले जे ज्ञान तेच सर्वांत जास्त विश्वसनीय असते. व आधिभौतिक शास्त्रे ही याच पद्धतीने ज्ञान मिळवित असल्याकारणाने धर्म-अधर्म, नीती-अनीती हे सर्व त्यांच्याच आधाराने ठरविले पाहिजे. अतींद्रिय सृष्टीतले ज्ञान मिळविण्यास आपणास काहीच साधन नाही. अंतर्दृष्टी हे साधन अगदीच भ्रामक व अविश्वसनीय आहे असेही आपण पाहिले. त्याचप्रमाणे भौतिक शास्त्रावर त्यांच्या विरोधकांनी किंवा अर्धवट मित्रांनी जे आक्षेप घेतले आहेत त्यांतही काही जीव नाही असेही आपल्या ध्यानात आले. आता या भौतिकशास्त्रांचा सल्ला दर ठिकाणी आपणास कसा कल्याणकारक होईल हे निरनिराळ्या क्षेत्रांतली उदाहरणे घेऊन विशद करून दाखविले की या प्रकरणाचे काम संपले.

एक विवाह हाच विषय घेतला तर त्यांत शरीरविज्ञान, अर्थशास्त्र, जीवनशास्त्र, मानसशास्त्र इत्यादि अनेक शास्त्रांचा सल्ला घेऊनच काय ते निश्चित करावे लागेल. कोणाच्या दोन गटांतील स्त्री-पुरुषांचा विवाह व्हावा हे तसले विवाह जेथे झाले असतील तेथे त्याचे परिणाम काय झाले हे पाहूनच ठरवावयास पाहिजे. आपल्या स्मृतीत याचा विचार केला असेलच असे म्हणण्यात काहीच अर्थ नाही. कारण केला आहे की नाही ते त्यांनी दिले नाही. विचार करून कारणमीमांसा ठरवून जर त्यांनी नियम सांगितले असतील तर ते नियम पुन्हा तपासून पाहून नव्या परिस्थितीत हितावह आहेत की नाही हे पाहण्यास काहीच हरकत नाही. तेव्हा स्मृतीतील विधाने विचारात घ्यावी हे खरे. आधिभौतिक शास्त्रांच्या कसोटीवर घासल्यावाचून ती प्रमाण मानू नयेत इतकाच भावार्थ. कारण ब्राह्म, गांधर्व वगैरे विवाहपद्धती सांगून अमक्या वर्णाला अमकी हितकर असे जे मनुने सांगितले आहे, त्यात काही अर्थ नाही. कोणचेही विज्ञान त्याला पाठिंबा देणार नाही. वधूवरांच्या वयाबद्दलचे तसेच सकरजप्रजेसंबंधीचे मनुचे म्हणणे टिकण्याजोगे नाही. या व इतर बाबतीत अर्वाचीन संशोधकांनी पुष्कळच अभ्यास केला आहे. आते-मामेवहिणीशी जे लग्न करतात त्यांच्या संततीत वेडेपणा, मानसिक दौर्बल्य फार अढळते असे एक शास्त्रज्ञ म्हणतो. वधूवरांच्या वयांत दहापेक्षा जास्त अंतर असू नये असे दुसऱ्याने म्हटले आहे. आईच्या व मुलीच्या प्रसवशक्ती

आनुवंशिकसंबंध काही नाही असे तिसऱ्याने सांगितले आहे. तेव्हा या सर्व गोष्टींचा विचार विवाह-प्रकरणी व्हावयास पाहिजे. धर्मशास्त्रात अमुक सांगितले आहे एवढा आधार कोणच्याही गोष्टीला पुरेसा नाही. पुनर्विवाह करावा की न करावा हे त्या विवाहाने त्या स्त्रीच्या अपत्यावर व एकंदर समाजावर परिणाम काय होईल ते पाहूनच फक्त ठरविले पाहिजे. परलोकाचा कोणताही विचार समाजविचारात घुसू देता कामा नये. कारण परलोक अजून सिद्ध झाला नाही व तो असला तरी तो व त्याचे इहलोकाशी असलेले संबंध जाणण्यासाठी अंतर्दृष्टी या अत्यंत अविश्वसनीय साधनाखेरीज दुसरे साधन नसल्यामुळे त्याचा विचार करणेच शक्य नाही.

नीतिकल्पनांचा उदय व वाढ या आपल्या ग्रंथांत वेस्टमार्कने निराराळ्या धर्मांमध्ये-अगदी रानटी टोळ्यांपासून अत्यंत सुसंस्कृत समाजापर्यंत सर्व लोकांमध्ये-कित्येक विचित्र नीतिकल्पना कशा रूढ होत्या ते सांगितले आहे. ते सर्व वाचले म्हणजे कारणमीमांसा न करतात केवळ धर्मक्षेत्रातल्या काल्पनिक कारणावर विसंबून समाजाचे नियम बनविणे कसे घातुक आहे, हे चांगले दिसून येईल.

बालहत्येची चाल तर जुन्या काळी अगदी सर्राहा चालू होती आणि ती केवळ रानटी टोळ्यांत नसून ट्युटॉनिक, चिनी, आरब, रजपूत यांसारख्या सुधारलेल्या लोकांमध्येही होती. त्यातल्या त्यात एक फरक मोठा ध्यानात घेण्याजोगा आहे. अथेन्स स्पार्टा, रोम या संस्कृत राष्ट्रांमध्येही बालहत्या मान्य असे. प्लेटो, अॅरिस्टॉटल यांसारखे पंडितही तिचा पुरस्कार करित. पण हे लोक अलौकिक धर्मविचारांनी बालहत्या करित नसल्यामुळे दुर्बल, रोगी अशी मूले तरच मारावी असा तरी विवेक ते पहात. असे पण धार्मिक समजुतीनेच जेथे बालहत्या होत असे तेथे दुर्बल मूल जगविण्यासाठी त्याच्याच सशक्त भावंडाला मारून त्याचे मांस दुर्बलाला भरविण्याची चाल असल्याच आपणास दिसून येते. एक सोडून एक मूल मारावे अशीही पद्धत पुष्कळ ठिकाणी होती. यावरून धार्मिक समजुतीच्या बुडाशी कारणमीमांसा असणे किती जरूर आहे हे ध्यानात येईल.

वैवाहिक नीतीसंबंधी वरीलप्रमाणेच हकीगत आहे. ज्या चाली आपल्याला अत्यंत किळसवाण्या वाटतात, तसल्या कित्येक चाली रानटी व

सुधारलेल्या लोकातसुद्धा धर्माच्या आज्ञा म्हणून पाळल्या जात असत. एकाच काळी स्त्रीने अनेक पती करणे, वधूचा प्रथम संभोग गुरु, राजा किंवा टोळीचा नायक यांना देणे, मित्राला इतर आदरातिथ्याबरोबरच काही दिवस बायको किंवा मुलगी देणे या व असल्या कित्येक चाली कितीतरी देशांत रूढ होत्या प्रत्येक मुलीने अँफ्रोडाइटच्या मंदिरात जाऊन प्रथम भेटेल त्या पुरुषाशी संगत व्हावे अशी बाविलोनमध्ये रूढी होती. (जोसेफ मॅक्केबुकृत Evolution of Marriage व लियो मार्कनूकृत Prostitution in the ancient world ही पुस्तके पहा.) पण मागच्या चालींचीच उदाहरणे देण्याची जरूर आहे असे नाही आपली पत्नी व कन्या भक्तिभावाने सद्गुरूला अर्पण करून मोक्ष मिळविणारे लोक आजच्या सुशिक्षित समाजातही सापडतात. तेव्हा सायन्स हे मानवी संस्कृतीचे थडगे रचणार आहे असे सांगणाऱ्यांनी धर्माने काय रचले आहे हे जाणणे जरूर आहे.

आज सुशिक्षित म्हणविणारे जे आपण त्यांच्यातही अमक्या वारी अमुक खाऊ नये तमक्या वारी तमुक करू नये, परदेशांत गेल्याने पाप लागते व गोमूत्र प्यायल्याने ते जाते, असल्या वेडगळ समजूती दृढमूल होऊन बसल्या आहेत या सर्वांचे कारण हेच की आपला आचार चांगला की वाईट हे ठरविण्याची कसोटी काह तरी अलौकिक, आपल्याला न समजेल अशी, केवळ अंतर्दृष्टीनेच जाणता येण्याजोगी अशी असावी असे लोकांना वाटते. हे समजूत दूर होऊन प्रत्येक गोष्ट विज्ञानाच्या पायावर उभारून त्या अन्वये आचार ठेवावा असे लोकांना वाटू लागले तर समाजाच्या शक्तीचा चाललेला अपव्यय थांबेल असे वाटत.

धर्म, नीती, आचार हे सर्व आधिभौतिक शास्त्रांच्या कसोटीने स्वीकारल्यानंतर आपल्या समाजात एकदम क्रान्ती होऊन जाईल व नंदनवनाचे सुख खाली येईल असे म्हणण्याचा मुळीच उद्देश नाही. मानवाची बुद्धी मर्यादित आहे व विचारांपेक्षा विकारांची सत्ता त्याच्या मनावर जास्त चालते. त्यामुळे भौतिक शास्त्रे प्रमाण मानल्याबरोबर सुखाचे साम्राज्य पसरेल असे कधीच कोणी म्हणणार नाही. पण अंतर्दृष्टीपेक्षा, अवलोकन, अनुभव व प्रयोग ही ज्ञानसाधने श्रेष्ठ असल्यामुळे त्यांनी मिळविलेल्या ज्ञानावरून काही निष्कर्ष काढले तर ते जास्त सुखावह होतील, एवढेच सांगावयाचे आहे. चातुर्मासात

कांदेलसूण खावे की नाही, शुद्धीसाठी गोमूत्र प्यावे की काय हे अंतर्दृष्टीवर उभारलेल्या धर्मशास्त्राला विचारण्यापेक्षा प्रयोगावर उभारलेल्या वैद्यक-शास्त्राला विचारणे जास्त चांगले. धर्मशास्त्र हेही प्रयोगावरच उभारले आहे असे काही लोक सांगतात. तसे असले तर उत्तमच. कारण मग भौतिक शास्त्रात जसे आपण नित्य प्रयोग करून जुने चुकीचे ठरल्यास किंवा कमी हितावह ठरल्यास ते टाकून देऊन नवीन घेतो, तसेच धर्मातही करता येईल. पण धर्म-निष्ठ लोक त्यालाच तयार होत नाहीत, म्हणून तर सर्व प्रश्न उद्धवतो. आहार, स्नानसंध्या, येथपासून पुर्नविवाह, जातिभेद येथपर्यंत सर्व प्रश्न जर धर्मनि विज्ञानाच्या साहाय्याने सोडविले तर मग वादच राहाणार नाही.

भौतिक शास्त्रे ही मानवाची वासना पूर्ण करण्याच्याच कामी फक्त उपयोगी पडतात, व मानवाची वासना पूर्ण करू पाहणे हे सशाच्या शिगाचा शोध करण्यासारखे आहे म्हणून ती शास्त्रे फार कमी दर्जाची आहेत, असे रा. गो. म. जोशी यांनी म्हटले आहे. पण मानवाची वासना मुळातच नाहीशी करून टाकणे, इतकेच काय पण तिला इष्ट वळण लावणे, हे जे धर्मशास्त्राचे काम ते कितपत शक्य आहे व शक्य झाले आहे ते कोणास सांगावयास नकोच आहे. तेव्हा धर्माचा हा प्रयत्न कोणाचे शिग शोधण्यासारखा आहे ते जोशांनी एकदा जाहीर करावे. वास्तविक नीती व विज्ञान या दोन्ही गोष्टी समाजाला सारख्याच महत्वाच्या आहेत. विज्ञानाने सामर्थ्य निर्माण होते. त्याचा मानवाला कल्याणप्रद उपयोग कसा करावा हे नीतिशास्त्र सांगते. पण उलट नीती काय व अनीती काय हे ठरविण्याला परिस्थितीचे जे ज्ञान लागते ते विज्ञानावाचून अशक्य आहे. म्हणून या दोहींचे महत्त्व ज्या समाजात सारखेच मानले जाईल, व धर्म, नीति व आचार हे विज्ञानाच्या पायावरच जेथे उभारले जातील तोच समाज समर्थ व सुखी होईल यात शंका नाही.

संस्कृति आणि प्रगति.

पशूपेक्षा मनुष्य श्रेष्ठ असे आपण म्हणतो. त्या वेळी सर्व पशू सारखे व सर्व मानव सारखे असे आपल्या मनात मुळीच नसते. पशूमध्येही आपण प्रतवारी लावतोच. गाढव, टोणगा यांच्यापेक्षा घोडा, हत्ती व त्यांच्यापेक्षा वाघ, सिंह हे पशू आपण श्रेष्ठ समजतो. माणसातही तसेच आहे. निग्रोपेक्षा रेड इंडियन, त्याच्यापेक्षा चिनी व चिन्यापेक्षा युरोपी श्रेष्ठ अशी प्रतवारी लावली जाते. व्यक्तीव्यक्तीमध्येसुद्धा आपण मनाने तुलना करीत असतो. चंगीझखानापेक्षा नेपोलियन व नेपोलियनपेक्षा शिवाजी श्रेष्ठ असे काही लोक समजतात. व्यक्तीप्रमाणेच राष्ट्रांमध्येही श्रेष्ठकनिष्ठता लाविली जाते. काहींच्या मताने हिंदुस्थान, चीन ही मागासलेली राष्ट्रे असून इंग्लंड, जर्मनी, अमेरिका आज श्रेष्ठ आहेत. पण उलट, इंग्लंडजर्मनीपेक्षा आजही हिंदुस्थान श्रेष्ठ आहे असे काहींचे मत आहे. याहीपेक्षा मोठे विभाग करून पाश्चात्य संस्कृती श्रेष्ठ की पौरात्य असा वाद घातला जातो व त्यावरही उलट सुलट मते आपण देतो व ऐकतो.

हा श्रेष्ठकनिष्ठतेचा रूढ झालेला विचार पाहिला म्हणजे असे पक्के वाटू लागते की अमुक श्रेष्ठ व अमुक कनिष्ठ असे जो ठरवितो त्याच्याजवळ त्या श्रेष्ठकनिष्ठतेचे मोजमाप करता येईल असे काही तरी साधन खास असले पाहिजे. ते साधन कोणचे व तेच तू का वापरतोस असे विचारले तर प्रत्येकाला सांगता येईल असे नाही. पण प्रत्येकाच्या मनात त्या वेळी ते अस्पष्टपणे का होईना ठरलेले असले पाहिजे यात शंका नाही. पण हे साधन आपण तपासून पाहू लागलो तर मात्र आपला गोंधळ उडून जातो. गाढवापेक्षा बैल श्रेष्ठ का तर बैलाचा उपयोग जास्त म्हणून. म्हणजे यथे उपयुक्तता हे माप आहे. पण गाढवापेक्षा सिंह श्रेष्ठ असे म्हणताना उपयुक्तता हे माप लावून बोलतो असे म्हणता येईल काय? माणसामाणसात श्रेष्ठकनिष्ठ ठरविताना असेच प्रश्न निर्माण होतात. शेतकरी सर्व जगाला अन्न पुरवितो व कोष्टी वस्त्र देतो. पण शिरप्या किंवा कोळ्या यांच्यापेक्षा कोणाचेही शोढन भरणारे जे गंधर्व किंवा रविवर्मा त्यांना आपण श्रेष्ठ समजतो व त्यांनाच

मानसन्मान करतो. शास्त्रज्ञांमध्ये सुद्धा धान्यासाठी उत्तम खत शोधून काढून एक खंडीच्या जागी दोन खंडी पिकवून देणाऱ्या संशोधकापेक्षा एका ताऱ्यावरचा प्रकाशकिरण दुसऱ्या ताऱ्यावर जात असताना एक दश कोट्यांश सेंटी मीटर वाकडा होतो की नाही हे सांगणारे आइन्स्टाईन् किंवा रामन् यांनाच लोक श्रेष्ठ समजतात. नूरजहानला श्रेष्ठ म्हणताना जे माप असते ते झाशीच्या लक्ष्मीबाईला श्रेष्ठ म्हणताना नसते. सीतेला ज्या कारणासाठी आपण मान देतो त्याच कारणासाठी जिजाबाईला मानतो असे नाही. स्वार्थत्यागावर श्रेष्ठता ठरते असे म्हणावे तर रणांगणात आत्मबलिदान करणाऱ्या कोणत्याही सैनिकापेक्षा शिवाजीला आपण श्रेष्ठ समजतो. पित्राज्ञा पालन करणारा रामचंद्र व तिचा भंग करणारा प्रल्हाद, मातेची पूजा करणारा पुंडलीक व तिची हत्या करू पाहणारा भरत, सत्यासाठी राज्य घालविणारा हरिश्चंद्र व पावलोपावली त्याला हरताळ फासणारा व फासा म्हणून भर देणारा श्रीकृष्ण या सगळ्यांना आपण श्रेष्ठच समजतो. हे सर्व लक्षांत घेतले म्हणजे अमुक श्रेष्ठ व अमुक कनिष्ठ हे जरी चटकन् आपल्या मनात येत असले तरी त्या श्रेष्ठकनिष्ठतेची कारणमीमांसा करणे हे अत्यंत अवघड काम आहे हे ध्यानात येईल.

संस्कृती व प्रगती यांच्या अर्थाबद्दल व अर्थ ठरल्यानंतर त्यांच्या दृष्टान्तिष्ठतेबद्दल पंडितांमध्ये जी रणे माजून राहिली आहेत त्यांच्या बुडाशी श्रेष्ठकनिष्ठतेसंबंधी वर सांगितलेली अनिश्चितता हीच आहे. कोणाला संस्कृत समजावे व कोणाला प्रगतिमान समजावे व तसे समजल्यानंतर ते मोठेपणाचे लक्षण समजावे की अधःपाताचे याही बाबतीत पंडितांचे एकमत नाही. एडवर्ड कार्पेंटरच्या मते संस्कृती हा समाजाचा एक मोठा रोग आहे व तो नाहीसा होईल तो सुदिन. संस्कृती म्हणजे काय हे मला समजत नाही असे हँवेलॉक एलिस याने म्हटले आहे. प्रोग्रेस (प्रगती) हा एक भ्रम आहे पण तो आवश्यक भ्रम आहे असे एकाचे मत आहे. युरोपमधून येणाऱ्या लोकांखेरीज आफ्रिकेत रानटी लोकच नाहीत असे ब्रिक् म्हणतो. आपल्या ज्ञानात वाढ झाली असली तरी शक्ति किंवा बुद्धी या दृष्टीने गेल्या चाळीस हजार वर्षांत मानवाची अणु इतकीसुद्धा प्रगती झाली नाही असे ऑसबॉर्न व इतर अनेक पंडित यांचे मत आहे. दया, प्रेम, सत्याचरण या दृष्टीने चार

हजार वर्षापूर्वीच्या आपल्या पूर्वजांपेक्षा आपण काकणभरही पुढे गेलेलो नाही असे डीन इंग, अल्फ्रेड, रसेल, वॅलेस् वगैरे पंडित म्हणतात. सुख हे माप घरले तरी आगगाडी, विमान, टेलिफोन, सिनेमा इत्यादि साधने असून मानवाचे सुख सुईच्या अग्राइतकेही वाढलेले नाही असे कित्येक म्हणतात व काही आणखी पुढे जाऊन म्हणतात की, खातऱ्यांत लोळणाऱ्या गाढवाच्या सुखात, गणितात मग्न होणाऱ्या न्यूटनच्या सुखात व समाधी लावून ब्रह्मलीन होणाऱ्या ज्ञानेश्वरांच्या सुखात काही फरक असेल असे आम्हास वाटत नाही व गाढवाच्या सुखाची तुम्हाला मूळीच जाणीव नसल्यामुळे तुम्हाला त्यात काही सांगण्याचा अधिकार नाही. याच्या उलट आजच्या मानवाने बुद्धीला प्रमाण मानून परमार्थाचा भ्रम झुगारून दिल्यामुळे तो फार सुखी झाला आहे, असेही म्हणणारे लोक आहेत. हे सर्व पाहिले आपल्या सामान्य बुद्धीचा मोठा गोंधळ उडून जातो. आपल्या स्थिर कल्पना पाचोळ्यासारख्या उडून गेल्यामुळे मनाला मोठा खेद होतो. संस्कृती म्हणजे हे लोक म्हणतात तरी काय, असा प्रश्न उत्पन्न होतो

त्यालाही उत्तर देण्याचा अनेकांनी प्रयत्न केला आहे. कोणत्या समाजाला सुसंस्कृत म्हणावे असे विचारताच (१) ज्यात माणसकीची वाढ झाली आहे तो (अर्नॉल्ड) (२) ज्यात बुद्धीच्या विकासाला वाव आहे तो, (मॉटेस्क्यू) (३) परिस्थितीशी जमवून घेण्याची ज्यात जास्त शक्ती आहे तो (४) चिकित्सकबुद्धी व परमेश्वरी इच्छा यांना प्राधान्य देणारा, (५) विज्ञान व प्रेम यांच्या नेतृत्वाने चालणारा. (रसेल), (६) एकमेकांच्या फायद्यासाठी ज्यात लोक झटतात तो, (७) वासना मारून टाकून कर्मसंन्यासमागनि मोक्षसाधणारे लोक जास्त आहेत तो, (८) कर्मयोग मागनि मोक्ष साधणारे ज्यात जास्त आहेत तो; अशी अनेक उत्तरे आपणास पंडितांच्याकडून मिळतात व पुन्हा मन गोंधळून जाऊन इतक्या भिन्न व्याख्या करण्याजोगी अशी काय भिन्न धोरणे यांनी मनात धरली होती, म्हणजे कोणच्या मापांनी हे समाजाला मोजावयास प्रवृत्त झाले होते हा पहिलाच प्रश्न पुन्हा उभा राहातो.

अमुक व्यक्ती किंवा समाज श्रेष्ठ असे सांगताना आपल्या मनात जसे काही माप असावे लागते, त्याचप्रमाणे अमके राष्ट्र प्रगतिमान आहे तमके मागासलेले आहे असे म्हणताना आपल्या मनात काही ध्येय ठरलेले असावे

लागते. तसे असले म्हणजे त्या ध्येयापासून ते राष्ट्र किती मागे किंवा जवळ आहे हे मोजून त्यावरून प्रगती किंवा परागती ही ठरविता येईल. स्त्री ही पुढ्याच्या बरोबरीची होणे ही रशियात प्रगती समजतात तर जर्मनीत परागती समजतात. धर्म नाहीसा होत चालला तर रशियाला ती प्रगती वाटेल तर हिंदुस्थानात त्यालाच अधःपात म्हणतील. कारण दोघांची ध्येये दिसावयास तरी भिन्न दिसत आहेत.

तेव्हा प्रथम अखिल मानवजातीचे ध्येय काय आहे, निरनिराळ्या समाजाची निरनिराळी ध्येये असतात किंवा काय, असल्यास त्या भिन्नपणात कितपत अर्थ आहे, हे पाहून त्यावरून संस्कृती मोजण्याचे काही माप सापडते की काय ते ठरवून मग त्यावरून कोणचे कनिष्ठ हे ठरवावे लागेल त्याचीच चर्चा प्रस्तुत निबंधात करावयाची आहे.

सर्व मानवजातीचे सुख हे ध्येय आहे. सुखाच्या कल्पना व्यक्तिपरत्वे भिन्न होतात हे खरे. दुसऱ्याच्या देहाला आग लावून देऊन त्याच्या किकाळ्या ऐकत बसण्यात काहीना सुख वाटते, तर दुसऱ्याच्या किकाळ्या थांबविण्यासाठी स्वतःचा देह अग्नीला अर्पण करण्यात काहीना सुख वाटते. सुखाच्या कल्पनांत जरी असे दोव धवाइतके अंतर असले तरी मानव जी कोणची क्रिया करीत असतो ती त्याच्या कल्पनेप्रमाणे सुख मिळविण्यासाठीच करीत असतो यांत शंका नाही. मजूर शेतात राबतो, तो त्याला राबण्यात सुख वाटते म्हणून राबतो असा याचा अर्थ नव्हे. पण या राबण्याने संध्याकाळी भाकरी मिळेल, ही त्याला खात्री असते म्हणूनच तो राबतो हे निर्विवाद आहे. ती खात्री नाहीशी झाली तर तो काम करणार नाही. गुलाम अशाही स्थितीत काम करीत राहातो. भाकरी मिळेलच अशी त्याला खात्री नसते. पण येथेही नीट विचार केला तर असे दिसेल की काम न केले तर जे फटके बसतील, ते टाळण्यासाठी म्हणजे एक प्रकारच्या सुखासाठीच तो काम करीत असतो या प्रकाराला सुख म्हणणे विचित्र दिसेल. पण फटके खाणे ही स्थिती व काम करणे ही स्थिती यांत काम करणे ही स्थिती गलामाला बरी वाटत असते. म्हणजे तो सुखासाठी काम करतो असे जरी म्हटले नाही तरी दुःख टाळण्यासाठी करतो असे म्हणावेच लागले. या प्रकारच्या सुखाला दुःखाभावरूप सुख असे टिळकांनी म्हटले आहे. या अगदी कनिष्ठ सुखापासून खाणेपिणे, नाचरंग,

वाचन, मनन, चिंतन अशा सुखाच्या श्रेष्ठ प्रती सुरू होतात. शारीरिक, मानसिक, व आध्यात्मिक असे सुखाचे तीन प्रकार आहेत. आध्यात्मिक आनंदाला सुख हे नाव देऊन धर्माच्या सुख हेच मानवजातीचे ध्येय आहे हे मान्य केले आहे. इतकेच नव्हे तर तेच असावे असे सांगितले आहे. शारीरिक सुखापेक्षा मानसिक व मानसिकापेक्षा आध्यात्मिक सुख श्रेष्ठ असे जरी म्हटले असले तरी अंतिम ध्येय सुख, याबद्दल कोणाचाच वाद नाही. पुनःपुन्हा ही गोष्ट सांगण्याचा हेतु असा. काही लोक धर्माच्या मते सुख हे मानवाचे ध्येय नसून हित हे आहे असे म्हणतात. सुख व हित या शब्दांचा विचार केला तर पुढील फरक दिसून येतो. आज कष्ट करण्यात तुला सुख वाटत नसले तरी त्यातच हित आहे असे, आपण विद्यार्थ्याला म्हणतो, पण येथे हित याचा अर्थ उद्याचे सुख एवढाच आहे. व सुख की हित असा वाद करणाऱ्यांच्या मनात एवढाच फरक असेल तर अधिक ऊहापोह करण्याची जरूरी नाही. कारण मानसिक सुख मान्य करणाऱ्यांच्या मनात आजचेच सुख अभिप्रेत असणे शक्य नाही. अमुकच प्रकारचे सुख हे ध्येय असा आग्रह कोणीच धरीत नाही. तेव्हा धर्मनि सुख हेच ध्येय मान्य केले आहे असे म्हणण्यास मुळीच हरकत नाही. निःश्रेयस, हित, कल्याण या शब्दांनी आध्यात्मिक सुख एवढेच अभिप्रेत आहे, असे गीतारहस्यात स्पष्ट म्हटले आहे, (पान ११६).

आता शारीरिक सुख सोडून आध्यात्मिक सुख म्हणजे मोक्ष तू मिळव, असे सांगण्यांत धर्माचा काय हेतु आहे असा प्रश्न येतो. पण याचे उत्तर अगदी सोपे आहे. तू आता भटक्या मारू नको, अभ्यास करण्यात तुला दुःख वाटत असले तरी अभ्यासच कर; त्यानेच तुला सुख मिळेल असे ज्या कारणासाठी आपण विद्यार्थ्यांस सांगतो, त्याच कारणासाठी ऐहिक सुख सोडून तू मोक्षसुख मिळव असे धर्म सांगत असतो. आपल्या सांगण्याचे कारण उघड आहे. आता तू खेळलास तर तुला दहा मिनिटे सुख लागेल. पण अभ्यास केलास तर पुढील आयुष्यात दहा वर्षे सुखाची जातील, असा आपल्या सांगण्यातील आशय असतो. म्हणजे अल्पकाल टिकणारे सुख सोडून दैर्घ्य दीर्घ काल टिकणारे सुख तू घे एवढेच आपण म्हणत असतो. समाजाच्या दृष्टीने याचे बरे-वाईटपण आपण पुढे पाहणारच आहो. पण येथे येवढे स्पष्ट दिसते की सुखाच्या न्हास्व-दीर्घत्वावरच आपला उपदेश अवलंबून असतो.

शारीरिक सुखापेक्षा मानसिक सुख श्रेष्ठ म्हणतात त्याचे कारण हेच आहे. सामाजिक दृष्टीने त्याची आपणखीही काही कारणे आहेत. पण व्यक्तीच्या दृष्टीने पाहिले तर शारीरिक सुखापेक्षा मानसिक सुख श्रेष्ठ असे म्हणण्याचे कारण इतकेच की ते दीर्घकाल टिकते. व त्याचा आरोग्यावर वाईट परिणाम होत नाही. आहार निद्रा, मैथुन या सुखाचे सुखत्व फारच थोड्या काळात नष्ट होते. गोड खाण्याचा कंटाळा आपणास अर्ध्या तासाच्या आतच येतो. निद्रा ही विश्रांती पुरी झाल्यावर सुखद होऊ शकत नाही. पण मानसिक सुखाचे तसे नाही. वाचन, लेखन, सृष्टीच्या नियमांचा अभ्यास, गूढ प्रश्नांवर चिंतन यांचा आनंद, ज्याला त्याची गोडी लागली आहे, तो मनुष्य वर्षानुवर्षे अखंड घेऊ शकतो. शारीर सुखाची मर्यादा थोडी जरी ओलांडली तरी व्याधी जडतात. ती भीती मानसिक सुखात नाही. शारीरिक सुखाच्या मानाने मानसिक सुख भोगण्याची आपल्या ठायी असलेली शक्ती अमर्याद आहे असे म्हटले तरी चालेल. आणि म्हणूनच ते सुख श्रेष्ठ असे आपण म्हणतो धर्माची पायरी याच्या पुढची आहे. ब्रह्मात विलीन झालास म्हणजे तुला कायमचे सुख, शाश्वत सुख मिळेल एवढेच धर्माला सांगावयाचे आहे. आणि ते खरे असेल तर व्यक्तीच्या दृष्टीने मोक्ष हे परमोच्च साध्य होय यात शंका नाही. आणि म्हणूनच मोक्षसुख किंवा आध्यात्मिक सुख असे ज्याला म्हणतात त्याचे स्वरूप काय आहे, व त्याच्याही अगोदर तसा काही प्रकार शक्य आहे, का तो उगोचच एक भ्रम आहे, याचा विचार आपणास केला पाहिजे.

हे जग सोडून, जिवलगंचे संबंध तोडूनही तुम्ही मोक्षाच्या मार्गे लाग, असे जेव्हा धर्म सांगतो, तेव्हा त्यामुळे तुम्हाला कायमचे सुख प्राप्त होईल असे आश्वासन तो देत असतो. पण मोक्षाच्या स्वरूपाचे जे वर्णन करण्यात येते ते पाहिले तर ते 'मला सुख मिळावे' हा जो मानवाचा हेतू व 'तुला सुख मिळेल' हे जे धर्माचे आश्वासन त्यांशी अगदी विसंगत आहे असे ध्यानांत येईल. मनुष्य म्हणतो 'मला सुख पाहिजे' धर्म म्हणतो हे मला मान्य आहे. आणि येवढ्यासाठीच अत्यंत श्रेष्ठ व कायम टिकणारे सुख मिळविण्याचा मार्ग मी तुला सांगतो. तो कोणचा ? तर 'त नाहीसे होणे' हा मोक्ष म्हणजे दुसरे काय आहे ? आत्मा ब्रह्मात विलीन करून टाकावयाचा. देह तर सोडावयाचाच ; पण मी ही जाणीवही नष्ट करून टाकावयाची. आणि मी ही

भावनाच नष्ट करून टाकल्यानंतर म्हणजे देह व आत्मा या दोन्ही दृष्टीने 'मी' निखालस नाहीसा झाल्यानंतर 'मला' सुख मिळणार आहे असे धर्म सांगतो. मोक्ष जरी क्षणभर खरा मानला तरी ही सुखाची कल्पना मोठी अजब वाटते. सुख भोगणाराच नाहीसा झाला, म्हणजे त्याला सुख लागेल असे हे उत्तर आहे. आकाशातल्या तान्याकडे पहाण्यात आपण दंग होऊन गेलो असलो, किंवा गायनाच्या लकेरीनी आनंदून गेलो असलो तर त्यावेळी क्षणभर देहभान विसरतो (असे म्हणतात). पण त्या क्षणी मी हे सुख अनुभवीत आहे, ही जाणीव स्पष्ट असते. आणि म्हणूनच तसले सुख तू घे असे कोणी सांगितले तर त्यात कांही विचित्र वाटत नाही. मला सुख हवे असे जेव्हा मी म्हणतो तेव्हा इतरांहून निराळे असे जे माझे व्यक्तित्व ते ठेवूनच, म्हणजे देह, आत्मा व मन हे निराळे ठेवूनच मला सुख हवे असा माझ्या म्हणण्याचा आशय असतो. पण हे व्यक्तित्वच तू नाहीसे कर म्हणजे तुला (?) सुख लागेल लागेल असे धर्म सांगतो. धर्माचे हे सुख माझ्या देहालाही नाही, मनालाही नाही व आत्म्याला तर सुतराम नाही. कारण तो पूर्ण विलीन झाला, निराळेपणा अगदी नाहीसा झाला म्हणजेच मोक्षसुखाला सुरुवात होत असते. यातना असह्य झाल्या म्हणजे मनुष्य आत्महत्या करतो, त्यांत जी प्रवृत्ती असते तीच मोक्षांत आहे. आत्महत्या केली तरी देहच फक्त जातो, आत्मा तसाच रहातो अशी कोणाची तरी कल्पना झाल्यामुळे तोही नाहीसा करून टाकण्याची युक्ती त्याने सांगितली. व ती म्हणजेच मोक्ष होय. मोक्ष हा आत्यंतिक नाश आहे. त्याखेरीज दुसरे काही नाही. बुद्धाचे निर्वाण म्हणजे हेच. आणि भाषेत थोडाफार फरक केला तरी तेवढ्यावरून मोक्ष, निर्वाण व आत्यंतिक नाश यांत फरक आहे असे म्हणता येणार नाही. पूर्ण नाशाहून मोक्षस्थिती कांही निराळी आहे, असे सिद्ध करण्यासाठी काही साधुपुरुषांचे ब्राह्मी स्थितीचे अनुभव सांगितले जातात. पण एक तर हे अनुभव सर्वांचे सारखे नसतात. ती स्थिती म्हणजेच मोक्ष असे म्हणण्यास काहीच पुरावा नाही. समाधीतून परत आल्यानंतर त्या स्थितीची आठवण राहाते व त्यावरून ती स्थिती नाशापेक्षा निराळी आहे हे जाणता येते. हे जरी क्षणभर कबूल केले तरी साध्या माणसाच्या मृत्यूनंतर त्याला प्राप्त होणारी अवस्था व या समाधीवाल्याच्या मृत्यूनंतर त्याला प्राप्त होणारी

अवस्था या भिन्न आहेत हे म्हणण्यास आधार काय ? तसा आधार कांहीच नाही. त्यामुळे मला यातना होत असल्या तर अफू घेऊन 'मी' ही जाणीव नष्ट करून त्या थांबविणे याने जे सुख होते, त्याच जातीचे सुख म्हणजे अभावरूप सुख हेच मोक्षाने मिळते. इतकेच फार तर म्हणता येईल. पण हे सुख अगदीच हीन दर्जाचे आहे असे आपण आरंभीच पाहिले आहे.

मोक्षासंबंधी दुसरा एक गैरसमज करून देण्याची चाल आहे. मोक्ष हे सुख नसते दीर्घकाल टिकणार आहे एवढेच नव्हे तर ते अत्यंत उत्कट, अगदी अलौकिक आपल्याला कल्पनाही येणार नाही इतके अलौकिक आहे, इतर सुखे त्याच्या पुढे पासंगालाही पुरणार नाहीत असे वर्णन धार्मिक ग्रंथांतून केलेले असते. पण मोक्षसुखाची कल्पना प्रथम ज्यांनी सांगितली त्या उपनिषदांत या सुखाचे जे वर्णन आहे, त्यावरून या सर्व कल्पना फोल आहेत असे दिसून येईल. छांदोग्य उपनिषदाच्या मते गाढ निद्रेचे सुख व मोक्षसुख यांत काहीच फरक नाही. गाढ निद्रेत जीव हा निजस्वरूपात विलीन होत असतो 'सता सौम्य तदा संपन्नो भवति' असे गाढ झोपेचे वर्णन केलेले आहे. (छां. ६-८-१) म्हणजे हे मोक्षसुख प्रत्येक मनुष्य निदान कष्टाळू मनुष्य तरी रोज पाच सहा तास अनुभवीत असतो असे उपनिषदाचे मत आहे शंकराचार्य व विद्यारण्य यांनीही हे मत मान्य केले आहे. वरील भागावरील आचार्यांचे भाष्य असे आहे. 'मनसि प्रविष्टं मन आदि संसर्गकृतं जीवरूपं परित्यज्य, स्वं सद्रूपं यत् परमार्थसत्यमपीतोऽपिगतो भवति' पंचदशीमध्ये विद्यारण्यांनी तर याहीपेक्षा स्पष्ट वर्णन केले आहे.

तच्छ्रमस्यापनुत्त्यर्थं जीवो धावेत् परात्मनि ।

तेनैव्य प्राप्य तत्रत्यो ब्रह्मानंदः स्वयं भवेत् ॥ ११-४५

पंचदशीच्या पुढच्या दोन तीन श्लोकांत व त्याचप्रमाणे बृहदारण्यकोपनिषदातही वाटेल ते शब्द खर्चून, अतिशयोक्ती होईल इतके या सुखाचे वर्णन केले आहे. आता या आचार्यांच्या व श्रुतीतील वचनान्वये मोक्ष व गाढ निद्रा यांच्या सुखात जर काडीमात्रही फरक नसेल तर मोक्षाची जी भरमसाठ वर्णने आपण वाचतो, ती सर्व आलंकारिक आहेत, असे म्हणण्यावाचून गत्यंतरच नाही. उपनिषदांतही मोक्षासुखाची विलक्षण वर्णने सापडतात. पण झोपेच्या सुखाचीही तसलीच वर्णने आहेत. आणि ते काही असले तरी गाढ

झोपेचे सुख व मोक्ष यात फक्त न्हस्वदीर्घत्वाचाच जर फरक असेल तर त्या आलंकारिक बेफाम वर्णनाचा काही एक उपयोग नाही. आणि मग मोक्ष-सुखाची ज्याला गोडी लागली त्याला इतर सुखे तुच्छ वाटू लागतात, त्या सुखांवरून इतर सुखे ओवाळून टाकावीशी वाटतात. या म्हणण्यात काहीच अर्थ उरत नाही. कारण प्रत्येकाला हे सुख रोज अनुभवावयास मिळत असूनही त्याला इतर सुखे हवीशी वाटतातच. इतकेच नव्हे तर हे परम सुख टाकून देऊन कित्येक मानव नाचरंगांत तो काळ घालवितात. कित्येक पंडितही हे सुख सोडून वाचनमननात रात्रीच्या रात्री घालवतात. त्यावरून हे सुख अडाण्यांना तर नाहीच पण पंडितानाही मोठेसे लोभनीय वाटते असे नाही. यावरून मग असा विचार डोकावतो की व्यभिचार, नाचरंग, दाळ यांसारखी वाटेल ती कृत्ये करूनही मनुष्य जर बेफिकीर राहिल व खूप शारीरिक कष्ट करील तर त्याला रोज ब्रह्मसुख मिळण्यास मुळीच पंचाईत पडणार नाही आणि त्यालाही हे सुख मिळणार असेल तर मोक्षासाठी तपश्चर्या करण्याचे कारणच नाही. वार्धक्य आले की काही तरी युक्ती करून झोपेतच प्राण जाण्याची व्यवस्था केली म्हणजे झाले. किंबहुना रोजच्या या महापुण्याच्या संचयामुळे आपोआपच तसे घडून यावयास हरकत नाही.

आध्यात्मिक सुख हे अशा तऱ्हेने अगदी भ्रामक, हीन दर्जाचे व अलोभनीय ठरल्यानंतर आपल्यापुढे दोन प्रकारचीच सुखे राहिली. शारीरिक व मानसिक. त्यातले मानसिक सुख हे दीर्घकाल अनुभवती येणे शक्य असल्यामुळे शारीरिक सुखापेक्षा श्रेष्ठ आहे असे आपण पाहिले. येथे एक गोष्ट पुनःपुन्हा नजरेम आणावीशी वाटते की शारीरिकापेक्षा मानसिक व मानसिकापेक्षा आध्यात्मिक सुख श्रेष्ठ ही जी प्रतवारी लाविली जाते तिच्या बुडाशी कालाच्या अल्पदीर्घत्वावाचून दुसरे कांहीही नाही. म्हणजे सुखासुखांत कमीअधिक तीव्रता नसते असा याचा अर्थ नाही. एक शारीरिक सुख दुसऱ्या शारीरिक सुखापेक्षा श्रेष्ठ असू शकते. व तेच मानसिक सुखाच्या बाबतीतही असू शकेल. पण उत्कट शारीरिक सुखापेक्षा उत्कट मानसिक सुख तीव्रतेच्या, लज्जतीच्या दृष्टीने श्रेष्ठ असते असे म्हणता येणार नाही. एक टाकून दुसरे घ्यावयाचे ते केवळ दीर्घकाल टिकते एवढ्याचसाठी. श्रीखंड खाणे, सुंदर युवतीचा नाच पाहाणे किंवा मद्य पिऊन बेहोब होणे ही सुखे वाटेल तितका

दीर्घकाल अनुभवणे जर शक्य असते, शरीराला व्याधी जडून त्यांना जर मर्यादा पडल्या नसत्या, तर धमनि त्यांचा निषेध केव्हाच केला नसता. कारण दीर्घकाल सुख मिळवून देणे एवढेच धमनि साध्य आहे. मोक्षसुख, गाढ निद्रेचे सुख व स्त्रीसंगाचे सुख यांची तीव्रता उपनिषद्कारांच्या मते एकच आहे. प्रिय स्त्रीशी संपरिष्वक्त झाल्यावर पुरुषाला बाह्यांतर भान जसे राहात नाही. त्याचप्रमाणे-एवमेव अयं पुरुषः प्राज्ञेन आत्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम्- त्या स्थितीतही बाह्यांतर भान नसते असे बृहदारण्यकोपनिषदात म्हटले आहे. (१४।३।२१). पण तीव्रता तीच असली तरी शारीरिक सुख फार मर्यादित आहे, म्हणून धर्मशास्त्र त्याचा निषेध करते.

व्यक्तीच्या दृष्टीने विचार केला तर सुख हेच मानवाचे ध्येय आहे आणि शारीरिक सुखापेक्षा मानसिक सुख श्रेष्ठ असल्यामुळे ते प्राप्त करून घेण्यासाठी त्याने झटणे हे युक्त आहे असे आपण पाहिले. आता समाजाच्या दृष्टीने विचार करून त्या दृष्टीनेही हेच ध्येय ठरते की काय व ठरत असल्यास तेथे सुखाची श्रेष्ठकनिष्ठता कशावरून ठरते ते आपणास पहावयाचे आहे.

सुख हे व्यक्तीचे ध्येय म्हणून एकदा मान्य केल्यानंतर समाजाचेही ध्येय तेच असले पाहिजे हे अमान्य करता येणार नाही. कारण अनेक व्यक्ती एकत्र येणे याचेच नाव समाज. व्यक्ती काढून टाकल्या तर समाज म्हणून स्वतंत्र काहीच उरत नाही. सर्व व्यक्तींना दुःख होत असताना समाजाला मात्र सुख होईल किंवा दुःख होणार नाही, हे शक्य नाही. म्हणून व्यक्तींना सुख मिळवून देणे हेच समाजाचे ध्येय असावयास पाहिजे. मात्र एका व्यक्तीचे सुख हे समाजाचे ध्येय न राहाता सर्व व्यक्तींचे सुख, व ते शक्य नसेल तर जास्तीत जास्त व्यक्तींचे सुख हे समाजाचे ध्येय राहिल मानवप्राणी हा इतका दुर्बल आहे की समाजाशिवाय म्हणजे अनेक व्यक्ती एकत्र राहिल्या-शिवाय त्यांचे जीवनच अशक्य आहे. म्हणून समाज टिकवून धरणे हे समाजातील व्यक्तींचे सर्वात श्रेष्ठ कर्तव्य होय. दुसरे कोणचेही सुख समाजाकडून व्यक्तीला मिळाले नाही, तरी प्राणरक्षणाचे सुख मिळालेच पाहिजे. कारण त्यासाठीच त्याचे अस्तित्व आहे. तेव्हा जास्तीत जास्त व्यक्तींना

जास्तीत जास्त सुख देणे हे ध्येय, समाज संघटित राखणे हे पुण्य व तो फुटून जाईल असे कोणचेही कृत्य करणे हे पाप, या तीन गोष्टी मनात बाळगल्या तर कोणत्याही श्रेष्ठ-कनिष्ठतेच्या किंवा नीती-अनीतीच्या प्रश्नांचा सहज उलभडा होईल.

पण हा उलगडा कसा होतो हे पाहण्याच्या आधी जास्तीत जास्त व्यक्तींचे सुख हे जे आपण समाजाचे ध्येय ठरविले त्यावर जे अनेक आक्षेप घेतले जातात त्यांचा विचार करणे अवश्य आहे. या ध्येयावर पहिला आक्षेप असा की संख्येवर जर आपण नीती अनीती ठरवू लागलो तर मोठा गोंधळ उडून जाईल. समजा दहा माणसांनी कट करून एका निरपराधी माणसाला मारले, तर बहुसंख्यांचे सुख या तत्त्वा-अन्वये आपणांस त्या दहा लोकांना शिक्षा करता येणार नाही. कारण शिक्षा केली तर दहांना दुःख होईल व नाही केली तर एकाचेच नुकसान होईल. पण हा आक्षेप बरोबर नाही. कारण समाज त्या दहा व्यक्तींना जेव्हा शिक्षा करतो, तेव्हा त्याची विचारसरणी पुढील-प्रमाणे असते. या दहांना जर शिक्षा केली नाही तर खून करण्यात कही वाईट नाही असा इतरांचा समज होईल. कोणीही मनुष्य एकट्याच्या फायद्यासाठी दुसऱ्याचा खून करील. यावरून यांना जर शिक्षा केली नाही, तर अनेकांचे जीवित धोक्यांत येईल हे स्पष्ट आहे. म्हणजे येथे दहांचे सुख विरुद्ध एकाचे सुख असा प्रश्न नसून दहांचे सुख व सर्व समाजाचे सुख असा हा प्रश्न आहे. आणि म्हणूनच त्या दहांना शिक्षा करणे युक्त आहे. न्याय, सत्य, ही जी समाजधारणेची तत्त्वे आहेत त्या कोणच्याही तत्त्वासाठी समाज वाटेल तितक्या माणसांचे बळी घेण्यास मागेपुढे पहात नाही, याचे कारण हेच आहे. तत्त्वे काही उगीच अस्तित्वांत येत नाहीत. सर्व व्यक्तींच्या रक्षणासाठी म्हणजे समाजधारणेसाठी अमुक एक प्रकारचे अचारण युक्त आहे, असे अनुभवा-अंती ठरल्यानंतर त्या अनुभवावरून सिद्धान्त काढून समाज त्याला अडळ असे तत्त्वरूप देऊन टाकतो. मग ते तत्त्व पाळणारा एक मनुष्य व मोडणारी हजार माणसे असली तरी समाज एकाचीच बाजू घेईल व हजारांना शिक्षा करील व जरूर तर ठारही मारी. कारण ते अमूर्त तत्त्व याचा अर्थ लाखो-जणांचे किंबहुना सर्व समाजाचे सुख असा आहे. आता पुष्कळ वेळा त्या तत्त्वांतील तत्त्वपणा म्हणजे अनेकांना सुख देण्याचे सामर्थ्य नाहीसे झालेले असते.

तरी पण समाज ते आंधळेपणाने तसेच मानीत असतो. व त्याच्या भंगासाठी लोकांना शिक्षा करीत असतो. पण मानवी ज्ञानाला मर्यादा असल्यामुळे हे व्हावयाचेच. मोठ्या समाजसुधारकाची जरूर असते ती याच वेळी. तत्त्व ही समाजाची मोठी शक्ती आहे. ती आपणावरच उलटली आहे हे अगोदर पुष्कळांच्या ध्यानांत येत नाही. कारण समाजरचनेचा अभ्यास प्रत्येक जण करीत नसतो. काहींच्या ते ध्यानात येते. पण हे कुजलेले तत्त्व उलथून टाकण्याचे सामर्थ्य त्यांना नसते. ते सामर्थ्य क्वचित् एकाद्या महापुरुषाच्या अंगी असते. तो त्यावेळी समाजाचा नेता बनतो, व नवीन तत्त्वे सांगून समाजाची घडी बसवून देतो. पण कोणचेही तत्त्व पाहिले तरी त्याच्या बुडाशी अनेकांचे सुख ही एकच गोष्ट आपणास दिसून येते. त्यामुळे लाखो दुर्जन व एक सज्जन यांत संख्याधिक्यावरून लाखो दुर्जनांचे हित केले पाहिजे ही आपत्ती येत नाही. म्हणजे यावरून जास्तीत जास्त लोकांचे सुख या ध्येयाअन्वयेही दहांना शिक्षा करणे युक्त असाच निकाल होतो.

हे ध्येय मान्य केले तर त्या समाजात कर्त्यांच्या सदअसद्बुद्धीचा विचार होत नाही, केवळ परिणामावरूनच निर्णय द्यावा लागतो, असा आणखी एक आक्षेप घेण्यात येतो. सार्वजनिक काम करणारे लोक पुष्कळ वेळा पैसे खातात. समजा पन्नास लाख रुपये जमवून एकाद्याने महाराष्ट्र विद्यापठ स्थापले. पण तसे करताना दोन तीन रुपये खाल्ले, तर यावर आक्षेपकाचे म्हणणे असे की विद्यापीठामुळे पुष्कळांना पुष्कळ सुख झाले आहे, तेव्हा तसे करताना त्या संस्थापकाने पैसे खाल्ले तर तुम्हांला त्याला शिक्षा करता येणार नाही. पण मला वाटते असे म्हणण्याचे काहीच कारण नाही. तत्त्व म्हणजे बहुसंख्याकांचे सुख हे जर ध्यानांत ठेवले, तर हा प्रश्न उद्वणारच नाही. परक्या घनाचा अन्यायाने अपहार करणे हे वाईट आहे. कारण त्यामुळे समाजाच्या अस्तित्वावरच गदा येते असे समाजाने एकदा ठरविले आहे. त्यामुळे विद्यापीठ स्थापले व सर्व महाराष्ट्रीयीयांचे कल्याण साधले हे जरी खरे असले तरी तसे करतानाही पैसे खाऊ नये या दुसऱ्या कल्याणकारक तत्त्वावर जर त्याने घाला घातला तर ते निश्चय होय. कारण तत्त्वावर घाला म्हणजे समाजाच्या सुखावर घाला हे समीकरण ठरून गेले आहे. आता फार मोठे कार्य केल्यामुळे समाज कदाचित् तो गुन्हा क्षम्य मानील, हे निराळे. पण तो गुन्हा

आहे यात शंकाच नाही. म्हणजे पुष्कळांचे पुष्कळ सुख या ध्ययाअन्वयेही कर्त्याच्या बुद्धीला महत्त्व द्यावेच लागते. कारण तो आपले कार्य करताना समाजाच्या मूलतत्त्वांना म्हणजेच बहुतांच्या सुखाला मान देतो की नाही हे पाहावे लागते. दहा हजार शिल्लकेपैकी पांचशे रुपये देणारा व शंभरापैकी शंभर रुपये देणारा यांत बहुतांचे सुख या ध्येयाप्रमाणे दुसराच श्रेष्ठ ठरेल. कारण इतरांना मदत करण्याची प्रवृत्ती हे तर समाजाचे जीवन होय. त्यामुळे समाज जास्त सुसंघटित होतो तेव्हा ती प्रवृत्ती ज्याने जास्त दाखविली तो श्रेष्ठ व ज्याने कमी दाखविली तो कनिष्ठ. आता दहा हजार मिळवून पांचशे देणे यांत एवढे पैसे मिळविणे हे एक प्रकारचे सामर्थ्य आहेच व त्यासाठी त्या गृहस्थाला मान मिळेल यात शंकाच नाही. पण समाजाला दुसऱ्या प्रकारची प्रवृत्ती जास्त उपयुक्त आहे. कारण प्रत्यक्ष पाचशे रुपयांनी जे सुख होणार त्यापेक्षा त्या प्रवृत्तीने अंतो जास्त होणार आहे. म्हणून समाज तिला जास्त मान देतो

या पंथावर आणखी एक फारच मोठा आक्षेप येतो तो असा की यांत 'मी दुसऱ्याच्या हितासाठी का झटावे?' या प्रश्नाचे समाधानकारक उत्तर मिळत नाही. व्यक्तीचे सुख हेच ध्येय असेल तर प्रसंगी समाजाचे नुकसान करूनही मी आपले हित का साधू नये असा जर कोणी प्रश्न विचारील तर त्याला उत्तर देण्यास पंचाईत येईल असे कोणी म्हणतात, पण ही अडचण खरी नाही. जगण्याची इच्छा प्रत्येकाला आहे व समाजावाचून जगणे अशक्य आहे म्हणून समाजधारणेसाठी झटण्यांत आपण पर्यायाने आपल्याच हितासाठी झटत असतो, हे जर प्रत्येकाच्या ध्यानात आणून दिले तर सुबुद्ध माणसाला दुसरे उत्तर नको आहे. आता प्रत्येकाला हे कळणे शक्य नाही. इतरांचे सुख कशात आहे हे नेहमी ठरविणे कठिण असते आणि थोड्या लोकांना कळले तरी बहुसंख्यांना कळणार नाही इत्यादि जे आक्षेप आहेत ते धार्मिक तत्त्वावर उभारलेल्या समाजाला जसेच्या तसे लागू करता येतील. म्हणजे कोणचेही तत्त्व घेतले तरी या अडचणी कधीच सुटत नसतात. पण याहीपेक्षा पुढे जाऊन असे म्हणता येईल की धार्मिक तत्त्वावर उभारलेल्या समाजावरच संस्थाबाहुल्यावर निकाल करावयाची पुष्कळ वेळा पाळी येते. श्रुतिस्मृतीवरून धर्म समजत नाही, कोणा ऋषीचे वचन प्रमाण धरावे याचा

निश्चय होत नाही. मला तर धर्मतत्त्व समजत नाही तेव्हा आता महाजनो (बहुसंख्य लोक) येन गतः स पंथाः । असा निकाल काही लोकांनी केलेला दिसतो. तेव्हा पुष्कळांचे पुष्कळ सुख या तत्त्वा-अन्वये नीतिनिर्णय केला तर काही विक्षिप्तपणा पदरी येतो. असे मुळीच दिसत नाही. उलट मी दुसऱ्या-साठी का झटावे याचे वेदांताने जे उत्तर दिले आहे तेच फसवे आहे. जे पिंडी तेच ब्रह्मांडी आहे, म्हणजे तू व दुसरा मनुष्य दोघे मूलतः एकच आहा व म्हणून त्याचे कल्याण तेच तुझे कल्याण हे उघड असल्यामुळे तू स्वतः इतकेच दुसऱ्यासाठी श्रम कर असे धर्म सांगतो. पण एक तर हे तत्त्व किती लोकांना पटेल याची शंका आहे आणि दुसरे म्हणजे मी व दुसरा मनुष्य एक म्हणून मी त्याच्या सुखासाठी झटणे हे जसे युक्त तसेच त्याच्या श्रमावर मी जगणे व त्याच्या घनाचा मी अपहार करणे हेही युक्त ठरू लागेल. कारण आम्ही दोघे एकच. तेव्हा बहुसंख्यांचे सुख या तत्त्वाचा बोध न होणे, लोकांनी त्याचा दुरुपयोग करणे हे जितके शक्य आहे तितकेच 'मी तसा दुसरा' या आत्मोपम्य बुद्धीचा बोध न होणे, तिचा लोकांनी दुरुपयोग करणे हे शक्य आहे. वेदांतातील आत्मोपम्य बुद्धीच्या बाजूने असा एकही आक्षेप या पंथावर वेता येणार नाही की जो तिच्यावर तितक्याच जोरात परत फिरणार नाही. आणि शिवाय या पंथांत इतरही अनेक गुण आहेत. म्हणून कोणत्याही समाजात बहुसंख्यांचे जास्तीत जास्त सुख हेच ध्येय असावयास पाहिजे आणि नीती, अनंती व श्रेष्ठकनिष्ठता यावरून ठरविली पाहिजे हे मत मान्य करावयास हरकत नाही असे वाटते.

पुष्कळांचे पुष्कळ सुख या तत्त्वावरच्या ज्या आक्षेपांचा उल्लेख वर केला आहे ते सर्व टिळकांनी गीतारहस्यांत उद्धावित केलेले आक्षेप आहेत. माझ्या अल्प मतीप्रमाणे त्यांचे जे निरमन मला करता आले, ते त्या महाभागाच्या पायाशी सादर करून पुढील विवेचनास आरंभ करतो.

बहुसंख्यांचे सुख हे ध्येय ठेवूनही समाजाला मानसिक सुख हेच श्रेष्ठ का मानावे लागते हे आपणांस आता पहावयाचे आहे. प्रत्येक मनुष्य नेहमीच पराकाष्ठचे शारीरिक सुख भोगीन असे म्हणू लागला. तर ते त्याला शक्य नाही असे आपण पाहिले. पण जितके शक्य भोगावयाचे असा जरी त्याने विचार केला तरी समाजाचे त्यांत नुकसान आहे असे दिसेल. शारीरिक

सुखाची स्थितीच अशी आहे की, एक मनुष्य जो जो जास्त सुख भोगू लागतो, तो तो दुसऱ्याच्या सुखावर तो आक्रमण करू लागतो. अन्न व वस्त्र ही जी माणसाची अगदी कमीत कमी गरज त्या बाबतीतही असे दिसते की, जाडीभरडी पण पोटभर भाकरी प्रत्येकाला मिळालीच पाहिजे अशी व्यवस्था समाजाला करता येत नाही. आहे त्या अन्नाची वाटणी सारखी केली तर ते सर्वांना पुरेल असे गृहीत धरले तरी ते अगदी जेमतेम पुरेल इतकेच फार तर म्हणता येईल. मग एकाच माणसाने जास्त वाटा मिळविण्याचा प्रयत्न केल्या तर त्याला दुसऱ्याच्या तोंडचा घास काढूनच तसे करावे लागेल हे उघड आहे. अन्नवस्त्राची ही गोष्ट. मग इतर चैनीच्या वस्तूंबद्दल बोलावयासच नको. मानसिक सुखाची स्थिती याच्या बरोबर उलट आहे. एक मनुष्य शारीरिक सुख जो जो जास्त घेईल तो तो दुसऱ्यांना दुःख होते. पण मानसिक सुख तो जसजसा जास्त घेऊ लागेल तसतसा दुसऱ्यांच्या सुखाला तो कारणीभूत होतो. एकाच्या मानसिक सुखाने दुसऱ्याला त्रास कधीच होत नाही असे म्हणण्याचा मुळीच हेतु नाही. सत्ता चालविणे, दुसऱ्याची टवाळी करणे अशी काही अधम मानसिक सुखेही आहेत. पण अशीही काही मानसिक सुखे आहेत की, ज्यात स्वतःच्या सुखाबरोबरच अनेक जनांचे सुख साधता येते, व शारीरिक सुख तशी मुळीच नाहीत इतकेच सांगावयाचे आहे.

उत्तम चित्र काढणे, उत्तम नाटक किंवा कादंबरी लिहिणे, ही मानसिक सुखे आहेत. आणि या सुखाचे स्वरूप न्याहाळले तर असे दिसते की ही कामे करणारा स्वतः तर सुख अनुभवतोच; पण शिवाय इतरांनाही सुख मिळण्याची कायमची व्यवस्था करून ठेवतो; आणि यामुळेच समाज आपल्या जवळची जी अत्यंत श्रेष्ठ देणगी म्हणजे कीर्ती ती त्या माणसाला देऊन कलाकौशल्याची वाढ करण्यास त्यांना उत्तेजन देतो. कीर्ती हे अत्यंत लोभनीय मानसिक सुख आहे. कीर्तीवरची माणसाची भक्ती ओळखून समाजाने तिचा फार सुंदर उपयोग केला आहे. शारीरिक सुख कमी करून माणसाने चंदनासारखे दुसऱ्यांसाठी झिजावे व त्याचा मोबदला म्हणून समाजाने त्याची स्तुती करावी अशी ही रचना आहे यांत दोघांचेही हित आहे. माणसे दुसऱ्यांसाठी इतके लागली का समाज स्थिर होतो. आणि माणसालाही श्रेष्ठ सुख मिळते. त्यामुळे कीर्तीचा अभिलाष समाजात जितका जास्त निर्माण होईल तितका

तो जास्त सुदृढ म्हणजेच प्रगतिमान् समजला पाहिजे.

शारीरिक व मानसिक सुखांत दोन ध्रुवांइतके असणारे हे अंतर समाजाच्या फार फायद्याचे झाले आहे. अगदी कनिष्ठ शारीरिक सुखाचा नियमच हा की ते एकाने भोगले की दुसऱ्याच्या आड येते. पण मानसिक सुखाची अगदी अल्प जरी भेसळ केली तरी त्यातील हा दोष कमी होऊ लागतो. गायन, सिनेमा इत्यादि जी अर्धवट शारीरिक व अर्धवट मानसिक सुखे आहेत, त्यांच्यांत मानसिक सुखाच्या भेसळीमुळे केवढे सामर्थ्य आले आहे पहा. उपभोगण्याची व मिळण्याची शक्यता या दोन्ही वाढल्या. श्रीखंड कोणी किती वेळा खावे याला मर्यादा आहे. पण गंधर्वांचे गाणे प्रत्यक्ष व ध्वनिलेखावरून कोणी कितीवेळा ऐकावे याला मर्यादाच नाही असे म्हटले तरी चालेल. सृष्टिसौंदर्यनिरीक्षण, रामायणासारख्या सुंदर काव्याचे वाचन हा शुद्ध मानसिक आनंद आहे. हा मिळविण्यास अत्यंत सुलभ व तो अनुभवण्याची माणसाच्या ठायीची शक्ती अमर्याद आहे. म्हणूनच लोकांना काव्यरसाची गोडी लावणे, किंवा सृष्टिसौंदर्याची आसक्ती त्यांच्याठायी वाढविणे याला समाज फार महत्त्व देतो. ज्या मानाने समाजांत रमिकता वाढेल, त्या मानाने तो थोडा जास्त सुखी होतो. कारण मानसिक सुखाची शक्यता त्यामुळे थोडी वाढते. तेव्हा कलाकौशल्य्याची वाढ हे समाजाच्या सुखात भर घालण्याचे एक साधन आहे, व त्याची प्रगती मोजण्याचे ते एक माप आहे असे, समजण्यास हंगकत नाही. पण आपले समाजशास्त्रज्ञ रा. गो. म. जोशी यांना हे मत पसंत नाही. वाङ्मय, कलाकौशल्य, यांची वाढ होणे हे समाजाच्या अव्यवस्थेचे लक्षण आहे असे त्यांचे मत आहे कामविकाराची पूर्ती त्या समाजात होत नसल्याचे ते द्योतक आहे, असे ते म्हणतात. (हिंदूचे समाजरचनाशास्त्र पान ३४७) आता आर्यसंस्कृतीत कामपूर्ती कधीच होत नसली पाहिजे असे यावरून अनुमान निघेल, कारण भारतीयांनी कला-कौशल्य परिपूर्णतेला नेले होते असा इतिहास आहे. पण असे कड्याळ आपल्यावर येऊ नये म्हणून जोशांनी वरच्या उलटही लिहून ठेवण्याची व्यवस्था केली आहे. वाङ्मय, कलाकौशल्य, तत्त्वज्ञान यांची वाढ करणारा जो समाजातील बुद्धिमान वर्ग त्याचे समाजाने बिनतक्रार पोषण केले पाहिजे असेही ते म्हणतात. (पान ५५) यावरून जोशी कसे मनोरंजक लिहितात हे कळून येईल. संस्कृती व प्रगती

या विषयावर त्यांनी ग्रंथात जे ठायीठायी विवेचन केले आहे, ते सर्व एकत्र करून रंगभूमीवर म्हटले तर भ्रमाच्या भोपळ्यापेक्षांही जास्त करमणूक होईल यात शंका नाही. प्रगती वगैरे सर्व आभास असून वंशपरंपरा संस्कृति-रक्षण हेच संस्कृतीचे (?) आद्य ध्येय आहे असे त्यांस वाटते. (पान ४३७) पण यावरून निग्रो, कातकरी यांच्यापेक्षा चांगल्या प्रतीच्या जीवनाची हिंदूंना अपेक्षा आहे, असे कोणास वाटेल; पण तसे नाही. नुसते जीवन हे तत्त्व मागे पडून चांगल्या तऱ्हेने जीवन हे तत्त्व पुढे येणे त्यांना पसंत नाही. (१७५) अशा तऱ्हेने जगणे हा वैयक्तिक अभिरुचीचा प्रश्न आहे. तो योग्य घुसडू नये असे म्हणतात. (पान ४१४) पण हिंसाप्रिय सृष्टीत त्याचे नाम-रूपाने शिस्त करवणे हे मात्र त्यांना हवे आहे. बरे हिंदूंचे तेच नामरूप म्हणजे वेदकाळचे, कां कृष्णाच्या काळचे, का औरंगजेबाच्या काळचे, का सध्याचे हे त्यांनी कोठेच सांगितले नाही. कदाचित गणितागत पद्धतीने पुढील ग्रंथात सांगणार असतील. कलाकौशल्य हे त्यांच्या संस्कृतीत येते व येत नाही असे आपण पाहिलेच. युद्धाची आयुधे चांगली असणे हेही त्यांच्यामते श्रेष्ठ-त्वाचे द्योतक नाही. (४५) दूरदर्शीपणा व अभिमान हे गुण वंशवृद्धीला हानिकारक आहेत. (३३७) तेव्हा तेही संस्कृतीत येत नसतीलच. मग संस्कृती म्हणजे काय तर धर्म; (४१५) आणि धर्म म्हणजे काय तर मानवाची बुद्धी खुंटली, डोळे मिटले व कान बंद झाले म्हणजे होणारे ज्ञान ! (७६) पिंडप्रगति व सांस्कारिक प्रगती यावरचे त्यांचे सुंदर काव्य वाचताना कवीच्या बुद्ध्याचा स्फूर्तीमध्ये लय होत असल्याबद्दल आपल्याला शंकाच रहात नाही. त्या बाबतीत कवीला माझी एवढीच विनंती आहे की, या दोन प्रकारच्या प्रगतीत तोल राखणे हे जे कर्तव्य म्हणून त्याने सांगितले आहे, त्याचा नीट बोध होण्यासाठी किती पिंडप्रगतीला किती सांस्कारिक प्रगती असावी याचे एक कोष्टक तयार करून त्याने प्रसिद्ध करावे असो.

मानसिक सुखाची आवड समाजात वाढत जाण्यामध्ये समाजाचा आणखी एक फार मोठा फायदा आहे. या आवडीमुळेच समाजात अत्यंत उपयुक्त ज्ञाने व विज्ञाने निर्माण होतात. समाज वाढत चालला की त्याच्या-पुढे अनेक तऱ्हेचे प्रश्न येऊन पडतात. ज्या अनेक व्यक्ती सुखासाठी व संरक्षणासाठी एकत्र आलेल्या असतात त्यांचे स्वभाव, आवडीनावडी अत्यंत

भिन्न प्रकारच्या असतात. असल्या तऱ्हेच्या व्यक्तींना एकत्र वागविणे हे समाजात अत्यंत कठिण कर्म होऊन बसते. दोन माणसे एकत्र आली की नीतीअनीतीचे प्रश्न निर्माण होतात. अनेकांनी एकत्र खपून संपत्ती निर्माण केली की तिच्या वाटणीचे प्रश्न निर्माण होतात. या सर्व प्रश्नांचा विचार करण्यासाठी दीर्घकाल ज्यांनी याच विषयाचा व्यासंग केला आहे, अशा पंडितांची समाजाला जरूर असते. आणि शरीरसुखात मग्न झालेल्या लोकांकडून हे व्यासंग होणे अशक्य असल्यामुळे त्यापेक्षा श्रेष्ठ सुखाची ज्यांना आवड असते, अशी माणसे समाजाला हवी असतात. कीर्ती हे सुख मोबदल्याच्या रूपाने समाज त्यांना देतो. तेही आपले बुद्धिसर्वस्व खर्च करून समाजाला उपयुक्त अशी ज्ञाने निर्माण करतात. किंवा चंदनासारखे झिजून समाजकल्याण साधतात.

जास्तीत जास्त लोकांचे सुख हे ध्येय ठेवले तरी पराकाष्ठेच्या स्वार्थत्यागाची प्रवृत्ती व तीक्ष्ण बुद्धी यांची समाजात वाढ होणे कसे शक्य आहे व इष्ट आहे ते वरील विवेचनावरून ध्यानात येईल असे वाटते. याचा अर्थ असा मात्र नव्हे की स्वार्थत्यागी, पराक्रमी किंवा बुद्धिमान पुरुष आपापली कार्ये करतात त्या वेळी वरील मीमांसा त्यांच्या ध्यानी असते. आपल्या अमुक एका प्रवृत्तीचा मूळ उगम कशात आहे व तिचे अंतिम फलित काय याचा विचार सामान्य मनुष्य तर नाहीच करीत; पण थोर पुरुषही बहुशः करीत नसतो. कोणच्याही ध्येयाने प्रवृत्त झालेल्या समाजात हीच स्थिती असते. समाजात शतकातून एकादा निर्माण होणारा तत्त्ववेत्ता मात्र या प्रवृत्तीचा अभ्यास करतो, व समाजसुखाच्या दृष्टीने त्यांना इष्ट वळण लावून देतो. एखादा गोड आंघोळी खात असताना त्याच्या झाडाला खते कसली घातली होती याचा विचार जसा आपण करीत नाही व करणे जरूर नसते तशीच समाजाच्या मूलतत्त्वांची विवंचना बहुसंख्य लोक करीत नाहीत व त्यांनी करण्याची जरूरही नसते. आंब्याचा माळी मात्र आंब्याची निगा राखून कोणचे आंबे समाजात किती पसरू द्यावे या विचारात रात्रंदिवस चूर असतो. कार्यकर्त्याला आपल्या कृतीचे आद्यंत माहीत नसतात इतकेच नव्हे तर तत्त्ववेत्त्यालाही प्रत्येक कृतीचा समाजसुखाच्या दृष्टीने नेमका उपयोग काय हे सांगता येईलच असे नाही. मनुष्य सत्यनिष्ठ राहिला तर आपण त्याचे अभिनंदन करतो. पण दर वेळच्या त्याच्या सत्य भाषणाने समाजाला नेमका फायदा काय हे

आध्यात्मिक पद्धतीतही सांगणे शक्य नाही. तेच या पद्धतीत होते. बहुसंख्यांचे सुख या ध्येयानुसार रचलेल्या समाजात दोष दाखवून या पद्धतीचा उपहास करणाऱ्यांनी अतींद्रिय तत्त्वावर जी समाजरचना असेल तिच्यात हे दोष जसेच्या तसे सापडतील हे ध्यानात ठेवले तर पुष्कळच वाद मिटेल असे वाटते.

मानसिक सुखाची वाढ होणे याची समाजाला अत्यंत जरूर आहे हे जरी खरे, तरी मानसिक सुख हे शारीरिक सुखाची सर्व जागा घेऊ शकेल हे अशक्य आहे. मानसिक सुख कितीही वाढले तरी शरीरसुखाची भूक कधीही थांबणार नाही. शारीरिक सुखाच्या आसक्तीला मुरड घालणे एवढेच समाजाला शक्य आहे. म्हणून अन्न-वस्त्र व एकंदर संपत्ती समाजाला पुरेशी निर्माण करणे व तिची योग्य वाटणी करणे हे समाजाचे आद्य कर्तव्य आहे. माणसांची कामेच्छा भुकेइतकीच प्रबल असते. म्हणून तिचाही विचार समाजात झाला पाहिजे. ही व्यवस्था कोणी कशी केली व ती उत्तम आहे की नाही हे कशावरून ठरवावयाचे याचा विचार आता करावयास हवा. तसेच श्रेष्ठकनिष्ठतेच्या आपखी एक दोन फार महत्त्वाच्या कसोट्या राहिल्या आहेत. त्यांचाही विचार केला पाहिजे. तो करून त्याअन्वये विद्यमान राष्ट्रामध्ये श्रेष्ठकनिष्ठता कशी ठरविता येईल हे पाहणे व संस्कृती व प्रगती यांच्या खऱ्या स्वरूपाचे विवेचन करणे एवढा भाग या विषयाचा अजून राहिला आहे.

सुख हेच मानवजातीचे ध्येय आहे असे वरील विवेचनात पाहिले; उदात्त कल्पनांच्या प्रसारासाठीच ज्याचे अस्तित्त्व, तो धर्मसुद्धा यापेक्षा निराळे ध्येय मानवाला सांगू शकत नाही. परमेश्वराचा ही सृष्टी निर्माण करण्यात काय हेतू आहे, हे पाहून मग त्याअन्वये मानवाने आपले ध्येय ठरवावे असे म्हणणाऱ्यांचा एक पक्ष आहे. त्याचा आपण विचारही केला नाही. पण त्याचे कारण उघड आहे परमेश्वराचा हेतू काय आहे हे अजून तरी कोणालाच कळलेले नाही. व त्या बाबतीत गंभीर वाणीने बोलणारे लोकही त्याचे हेतू व कृती अतर्क्य आहेत असेच म्हणतात. त्यामुळे आपल्या काय किंवा कोणाच्याही काय, विचारकक्षेच्या आत परमेश्वराचा हेतू बसतच नाही. सुख हे ध्येय ठरविले तरी त्या दृष्टीने सुद्धा वाङ्मय, कलाकौशल्य, स्वार्थत्यागाची प्रवृत्ती इत्यादि श्रेष्ठ गुणांची वाढ होणे कसे इष्ट आहे हेही आपण पाहिले

वत्यावरून समाजाच्या श्रेष्ठकनिष्ठतेचे काही गमक, काही मानदंड ठरविण्याचा प्रयत्न केला. पण या मानदंडाची उपयुक्तता पूर्ण होण्यास आणखी काही महत्त्वाच्या गोष्टींचा विचार करणे अवश्य आहे. तेव्हा त्याकडे आता वळले पाहिजे.

राष्ट्र आणि व्यक्ति.

भोवतालच्या क्रूर सृष्टीत मनुष्याला जगावयाचे असेल तर समाज करून राहण्यावाचून त्याला गत्यंतर नाही. शरीराने तो अत्यंत दुबळा आहे व ज्या बुद्धीच्या जोरावर निसर्गाशी व इतर प्राणिमात्राशी झगडावयाचे तिच्या विकासाला समाजाची अत्यंत आवश्यकता आहे. म्हणूनच समाज करून राहाणे मनुष्याला अत्यंत आवश्यक आहे. आत्मसंरक्षणासाठी मनुष्याने निर्माण केलेल्या मानवसंघाच्या काही विशिष्ट स्वरूपाला आपण अलीकडे राष्ट्र असे नाव देतो. या राष्ट्रकल्पनेचा आपणास थोडासा विचार करावयाचा आहे.

एकत्र आलेल्या माणसांची संख्या किंवा त्यांनी व्यापिलेले क्षेत्रफळ यावर राष्ट्रकल्पना अवलंबून नाही. स्वित्झरलंडची लोकसंख्या तीस लक्ष असून क्षेत्रफळ १५ हजार चौरस मैल आहे. साम्राज्य सोडून दिले तरी नुसत्या चीनची वस्ती ३७ कोटी असून क्षेत्रफळ १५ लक्ष चौरस मैल आहे. तरी या दोहीना राष्ट्र हीच संज्ञा आपण देतो. इंग्लंड, इटली, जपान, जर्मनी या पराक्रमी राष्ट्रांचा विचार केला तरी चार कोटींपासून सात कोटीपर्यंत त्यांच्या लोकसंख्या कमीअधिक आहेत. यावरून लोकसंख्या किंवा क्षेत्रफळ यावर राष्ट्रकल्पना अवलंबून नाही हे स्पष्ट दिसते. हे जरी खरे तरी कोणच्याही मानवसंघाला राष्ट्र म्हणता येईल असे नाही. युरोप व युनायटेड स्टेटस् यांचे क्षेत्रफळ जवळजवळ सारखेच आहे. पण त्यांतील एक राष्ट्र आहे व दुसरे नाही. वाटेल त्या शब्दसमूहाला आपण वाक्य म्हणत नाही. ज्यांतील शब्द एकमेकांशी काही नात्यांनी जोडलेले आहेत व जो काही पूर्ण अर्थ सांगतो त्याच समूहाला आपण वाक्य म्हणतो. राष्ट्राचे काहीसे तसेच आहे. ज्यांची सुख-दुःखे एक आहेत, जे अनेक कारणांनी व अनेक प्रसंगी एकमेकांशी समरस होऊ शकतात त्या लोकांच्या संघाला फक्त राष्ट्र म्हणता येईल. आणि

या सर्वांचे कारण इतकेच की त्या सर्वांना मिळून आत्मसंरक्षणाचे एकच कार्य करावयाचे असते. ते नसते तर कोणच्याही मानवसमूहाला राष्ट्र म्हणण्यास हरकत नव्हती. किंवा उलट असेही म्हणता येईल की राष्ट्र या कल्पनेचा तेव्हा उदयच झाला नसता. संरक्षणासाठी गटाने राहण्याची फार पुरातन काळी मानवाने जी पद्धत सुरू केली तिचेच राष्ट्र हे परिणत स्वरूप आहे. आणि आपणाहून अत्यंत विभिन्न लोकांशी तोंड देण्याचे प्रसंग जो जो जास्त येतात तो तो या राष्ट्र या कल्पनेची जरूर जास्त पडू लागते. म्हणून मागल्या काळी जरी या कल्पनेवाचून आपण जगू शकलो असलो तरी यापुढे ते शक्य आहे असे म्हणण्यांत अर्थ नाही.

आत्मरक्षण, बुद्धी व भावना यांचा विकास आणि त्यायोगे जास्तीत जास्त सुखप्राप्ती या हेतूनेच मनुष्य समाज करतो व त्या समाजाचे परिणत स्वरूप म्हणजेच राष्ट्र हे जर ध्यानात घेतले तर त्या संघांत येणाऱ्या व्यक्ति-मध्यं जितके जास्त साम्य असेल तितके अधिक हितप्रद होईल, याबद्दल कोणी वाद करील असे वाटत नाही. एकाचे जे सुखदुःख किंवा मनापमान तेच दुसऱ्याचे अशी स्थिति जितकी जास्त असेल तितके ते राष्ट्र जास्त संघटित व समर्थ असेल यांत शंकाच नाही. हे विचार अगदीच साधे आहेत. पण आज एका बाजूने सनातनी व दुसऱ्या बाजूने कम्युनिस्ट लोक या कल्पनेचा उपहास करीत आहेत, म्हणून त्याचा विचार करणे अवश्य आहे.

राष्ट्र म्हणून एकत्र आलेल्या माणसांची स्थिती ही काठ्यांच्या जुडग्यासारखी आहे. काठ्यांना जितक्या जास्त दोरांनी बांधावे तितके त्यांचे जुडगे जास्त भक्कम होते. त्याचप्रमाणे या माणसांना एकत्र बांधणारे धागे जितके जास्त व जितके जास्त चिबट, त्या मानाने ते राष्ट्र जास्त संघटित व जास्त सबल होईल. एकत्र आलेले लोक (१) एक रक्ताचे असणे (२) एक धर्माचे असणे (३) त्यांच्या पूर्वपीठिका व इतिहास एक असणे (४) त्यांची भाषा एक असणे (५) व त्या सर्वांना उन्नतीची सारखी संधी मिळणे हे पाच धागे राष्ट्रांतील लोकांना एकत्र बांधण्यास फार उपयोगी पडतात असे आतापर्यंतच्या इतिहासावरून आढळून आलेले आहे. यापैकी एकदा धागा तुटताच राष्ट्र विस्कटते असे नाही; पण जितके जास्त धागे जिवंत तितके राष्ट्राचे सामर्थ्य जास्त हे निर्विवाद आहे. कारण सुखप्राप्ती व दुःखनिरास यांसाठी माणसे

एकत्र येतात, व माणमांची सुखदुःखे सांरखी असणे हे वरील पाच गोष्टींवर फारच अवलंबून आहे.

'Workers of the world, unite' हे अगदी भोळे तत्त्वज्ञान आहे. खांपीत काम करणाऱ्या इंग्रज मजुराला चैनीत लोळणारा इंग्रज मालक हा हाडवैरी वाटतो हे खरे; पण आफ्रिकेच्या जंगलात काम करणारा काळाकुट्ट घाणेरडा निग्रो त्या इंग्रज मजुराला जवळचा वाटेल, आपला बांधव आहे असे वाटेल, हे खोटे आहे. निग्रो व इंग्रज मजूर यांच्यातील वैषम्याची दरी दुर्लभ्य आहे. उलट इंग्रज मजूर व इंग्रज मालक यांच्यातील दरी काही सामाजिक व्यवस्थेमुळे निर्माण झालेली असून एका पिढीतच ती इतकी पालटू शकते की तोच मालक त्याच मजुराला आपली मुलगी आनंदाने देऊ शकतो. एकरक्ततेचा प्रभाव हा असा आहे व तो मान्य न करता उभारलेले कोणचेही तत्त्वज्ञान व्यासपीठापलीकडे जाऊ शकणार नाही. धर्म, भाषा, पूर्वपीठिका, इतिहास या प्रत्येक बाबतीत असेच आहे. जो जो हे जास्त भिन्न तो तो माणसे एकमेकांपासून दुरावतात आणि समाज विसंघटित होतो. जो जो यांतील साम्य वाढेल तो तो राष्ट्र जास्त सामर्थ्यसंपन्न होईल

आपल्या हिंदु राष्ट्राला या पांच धाग्यांपैकी कोणच्या धाग्यांनी बांधलेले आहे हे पाहिले तर, यापैकी कोणचाही एक धागा येथे नाही, इतकेच नव्हे तर तसा धागा नसलाच पाहिजे, असे धार्मिक लोक सांगत आहेत असा विचित्र देखावा दिसून येतो. हिंदु राष्ट्र, हा शब्द मी उगीच वापरला आहे. असे एकादे राष्ट्र मागे कधी होते किंवा पुढे कधी होऊ शकेल असे मला वाटत नाही. पण हल्ली लोक तसे म्हणतात हे एक आणि दुसरे असे की अखिल हिंदुस्थानाची जी स्थिती तीच त्यांतल्या कोणच्याही वारक्या तुकड्याची, म्हणजे महाराष्ट्र, बंगाल इत्यादी देशांची आहे. म्हणून सर्व हिंदुसमाजाबाद्दल विवेचन केले म्हणजे तेच थोड्याफार फरकाने महाराष्ट्राला लागू पडणार असल्यामुळे तसे करण्यास हरकत नाही असे वाटते.

एकरक्तता या राष्ट्रात मुळीच नाही. आणि बुद्धी व रंग या बाबतीत येथे इतके भिन्न लोक एकत्र जमले आहेत की ती घडवून आणण्याचे प्रयत्न हितप्रद होणार नाहीत. पण याचा अर्थ असा नव्हे की जेवढा फुटीरपणा आज आहे. तितका अवश्य आहे. अशा कित्येक जाती येथे आहेत की ज्यांची

रक्ते मिसळण्यास मुळीच हरकत नाही. जितके जास्त लोक एकरक्ततेने बांधले जातील तितकी त्यांची सुखदुःखे सारखी होतात. व तेच आपणास साध्या-वयाचे आहे. असे असताना पाश्चात्य शास्त्रज्ञांचे खोटे आधार घेऊन मिश्र-विवाह होऊ नयेत असे काही वेडगळ लोक सांगत आहेत व मोठेमोठे धर्ममार्तंड त्यांना आशीर्वाद देत आहेत.

जी स्थिती रक्ताची तीच धर्माची. संघटनेच्या दृष्टीने पाहिले तर हिंदुराष्ट्र या शब्दाला जितका अर्थ आहे तितकाच हिंदुधर्म या शब्दाला आहे. म्हणजे मुळीच नाही. तत्त्वज्ञानात असा एकही विचार नाही व नीती व कर्मकांड यांत असा एकही विचार नाही की जो सर्व हिंदू सारखाच पाळतात. इतकेच नव्हे तर तसा विचार किंवा आचार नसलाच पाहिजे असा सनातन धर्म आहे. ब्राह्मणांचे आचार निराळे, क्षत्रियांचे निराळे, वैश्यांचे निराळे, शूद्रांचे निराळे. कांही लोक म्हणतात की प्रत्येकाची कामे जर निराळी आहेत तर त्यांना त्यांना भिन्न आचार असणे युक्तच आहे. पण या म्हणण्यांत अनेक हेत्वाभास आहेत. एक तर वर्णाप्रमाणे कामाची विभागणी करणे हेच चूक आहे असे वृत्तिसंकराचा विचार करताना आपण पाहिले आहे. आणि दुसरे असे की कामाची विभागणी केली असे गृहीत धरले, तरी कित्येक आचार असे की त्यांचा धंद्याशी कांहीच संबंध नाही. गायत्री मंत्रांचा जप जर सुबुद्धी देतो, तर कोळ्याला किंवा परटाला तो कां सांगू नये? आपले सर्व धार्मिक आचार वेदमंत्रपूर्वक करण्यास शूद्रातिशूद्रांनासुद्धा का अधिकार नसावा? पण शूद्र तर दूरच राहिले. शिवछत्रपतींच्या कुळात जन्मलेल्या कोल्हापूरच्या भोसल्यांनासुद्धा तो अधिकार नाही. लखलखीत ज्ञानमय परब्रह्माच्या उपासकापासून तो थेट मरीआईच्या उपासकांपर्यंत सर्व लोक हिंदुधर्मात आहेत. सात जन्म एकच पति मिळाला, यासाठी व्रते करणाऱ्या स्त्रियापासून एकाच जन्मी मुदतीच्या कराराने सात नवरे करणाऱ्या स्त्रीपर्यंत सर्व प्रकारच्या स्त्रिया येथे आहेत. ब्राह्मणांची विवाहपद्धती निराळी, क्षत्रियांची निराळी, त्यांचे अध्ययनाचे वय व अधिकार वेगळे, त्यांच्या स्वच्छतेच्या कल्पना वेगळ्या. इतकेच नव्हे तर त्यांची वस्त्रे नेसण्याची पद्धतही वेगळी असावी असे शास्त्र आहे आणि आचारस्वातंत्र्य या गोंडस नावाखाली सनातनी लोक त्याचे समर्थन करतात. पण हिंदुधर्मात आचारस्वातंत्र्य आहे ही

धाम आहे. निरनिराळे आचार येथे आहेत इतकेच खरे आहे. त्या त्या समूहाच्या ठरलेल्या आचाराबाहेर मनुष्य गेला तर समाज ते मुळीच सहन करीत नाही आणि हे नियम लग्नविधीपासून पाणी पिण्यापर्यंत सारखेच कडक समजले जात असत. सर्व हिंदूंना इतरांपासून स्पष्टपणे निवडून दाखवील असा, सर्वांना एका कक्षेत आणील असा आचार, विचार धर्मग्रंथ किंवा देव, एकही नाही; आणि नसलाच पाहिजे असा धर्म आहे. हिंदूंचे, हिंदुधर्माचे आचार म्हणून आपण म्हणतो, व उत्तम आचार म्हणून ज्याची स्तुती करतो ते सर्व काही ठरीव वर्गाचे आहेत. स्नानसंध्या, सोवळेओवळे, उपनयन, वेदपठन या थोर आचारांचो स्तुती करणारे लोक सर्व हिंदूंचे हे आचार आहेत अशा स्वरांत बोलतात. हा स्वर, हा त्यांचा भ्रम खरा ठरावा, शूद्रांपर्यंत सुद्धा वेदमंत्र पोचावे यातच वास्तविक हित आहे. पण तसे ते कधीही सुखाने होऊ देणार नाहीत. हे आचार सर्वांचे आहेत, असे उगीचच भासविण्यात मात्र काही अर्थ नाही हिंदूंच्या श्रेष्ठ आचारांची स्तुती करताना रा. गो. म. जोशी म्हणतात की खरा हिंदु रोज स्नान केल्यावाचून राहु शकत नाही. हे अज्ञान त्यांनी कोठून चोरले, याबद्दलची थाप त्यांनी लवकरच प्रसिद्ध केलेली बरी. हिंदूधर्माची व्याख्या करण्याचा अनेक पंडितांनी प्रयत्न केला आहे. पण समर्पक अशी व्याख्या अजून एकही झालेली नाही, व होणे शक्य नाही. कारण सर्व हिंदूंना सारखे असे काहीच नाही.

पूर्वपीठिका आणि पूर्वजांचा इतिहास या बाबतीत तीच निराशाजनक स्थिती आहे. येथे एक गोष्ट लक्षात ठेवावयास हवी. ती अशी की हिंदूंचा धर्म, त्यांची संस्कृती, त्यांचा पूर्वतिहास व पूर्वपीठिका या अत्यंत उज्वल अशा आहेत याबद्दल वाद नाही. दोष आहे तो एवढाच की, त्या सर्व जुन्या भिळकतीची मालकी फक्त काही विशिष्ट वर्गाकडे आहे. त्यामुळे सर्व समाजाला तिचा कडकडून अभिमान वाटत नाही आणि म्हणून संघटना करणे हे जे अत्यंत महत्त्वाचे तिचे काम ते ती करू शकत नाही. येथे ज्या अनेक जाती आहेत त्यांची रक्ते तर भिन्न आहेतच, पण त्यांच्या अभिमानाची केंद्रेही भिन्न आहेत. पूर्वपीठिका जितक्या एक व पूर्वजांच्या पराक्रमाचा अभिमान जितका जास्त पसरलेला तितका तो समाज जास्त संघटित होतो. पण आम्ही एकमेकांपासून इतके फुटलेले आहो की, एकाला दुसऱ्याच्या

पूर्वपीठिका व पूर्वज यांच्याबद्दल अभिमान नाही. इतकेच नव्हे तर तिटकारा आहे. विक्रमादित्य हा माझा आहे असे वाटून त्याच्याबद्दल मला जो अभिमान वाटतो त्याला दोन कारणे असू शकतात. तो माझ्या रक्ताचा असेल तर त्याचा पराक्रम म्हणजे माझाच पराक्रम आहे, माझे रक्त तितकेच पराक्रमी आहे हा आत्मविश्वास माझ्या ठायी निर्माण होतो व जगही माझ्याकडे त्या दृष्टीने पाहू लागते. या दुहेरी ऋणामुळे मला त्याचा अभिमान वाटतो. एकरक्तता नसली तरी त्याची माझी सुखदुःखे जर एक असतील म्हणजे तो राजा झाल्यामुळे माझ्या सुखात जर जास्त भर पडणार असेल, तर मला त्याच्याबद्दल अभिमान वाटतो. या बाबतीत अखिल हिंदुसमाजाची स्थिती वाईट असली तरी महाराष्ट्राची स्थिती बरीच समाधानकारक आहे. गेल्या दोनतीन शतकांत भिन्न भिन्न क्षेत्रांत मराठ्यांनी जो पराक्रम केला त्याचे श्रेय अनेक जातींना असल्यामुळे हे वैभव आमचे आहे असे बहुसंख्य समाजाला वाटावे अशी स्पृहणीय स्थिती येथे झाली आहे. धार्मिक क्षेत्रांत ज्ञानेश्वर, एकनाथ या ब्राह्मणांच्या जोडीला तुकाराम, नामदेव हे ब्राह्मणेतर अगदी बरोबरीच्या मानाने बसू शकले व राजकीय क्षेत्रांत संताजी, घनाजी यांच्या बरोबरीनेच प्रतिनिधी व पटवर्धनांनी उडी घेतली यामुळे अमुक मिळकत अमक्या जातीची असा दुजाभाव राहिला नाही व मराठी साम्राज्य वैभवाला चढू शकले. हे जे आपोआप घडून आले तेच शास्त्रशुद्ध पायावर, नवीन तत्त्वज्ञान उभाखून मुद्दाम घडवून आणावयास हवे आहे. म्हणजे भेदाचे व दुहीचे भूत पुन्हा या देशाला क्षपाटू शकणार नाही. तुकारामाच्या व नामदेवाच्या वाणीलाच वेद म्हटल्यानंतर भोसले कुळातल्या माणसाला वेदमंत्र नाकारणे यात कोणचा शहाणपणा आहे ? पुष्कळ लोक म्हणतात तशी ही बाब लहान नाही. या बारीक गोष्टींच्या मागे अभिमानाचे तीव्र पीठ आहेत व त्यामुळेच भेदाच्या धारेला विषारी-कटुता येते. राष्ट्रीय पीठिका एक असूनमुद्धा ब्राह्मणांना अत्यंत वंद्य वाटणाऱ्या रामदास, विष्णुशास्त्री, टिळक अशा ज्या विभूती त्यांना; ब्राह्मणेतर अत्यंत धाणेऱ्या शिब्या देऊ शकतात व ते विशिष्ट लोक बेजबाबदार म्हणून सोडून दिले तरी उरलेल्या समाजा-मध्ये बारीक भेदाचे पडदे कसे पडत गेले आहेत याची जाणीव त्यामुळे झाल्यावाचून राहात नाही. आज सावतामाळी, बांकामहार इत्यादि कमी

अधिक उंचीचे पण आपापल्या जातीचे पुरुष घेऊन ती ती जात त्यांची पूजा करते ही गोष्ट दुर्लक्षणीय खास नाही. इतर थोर पुरुषांची पूजा केली तरी आपल्या जातीतल्या पुरुषांची पूजा करणे युक्तच आहे हे खरे, पण वरील पूजेचा इतका साधा अर्थ नाही. व्यासवाल्मिकि, रामदास, ज्ञानेश्वर हे महा-पुरुष या जातींना जवळचे वाटत नाहीत; ते फारच दूरचे असल्यामुळे त्यांच्या पराक्रमामुळे यांना स्फूर्ती व तेज चढत नाही; ते पराक्रमी म्हणूनच आम्ही पराक्रमी असे त्यांना म्हणता येत नाही व सांवता माळी किंवा इतर सत्पुरुष यांच्याबद्दल तसे म्हणता येते हे कारण या पूजेच्या बुडाशी आहे. ब्राह्मणा ब्राह्मणांतमुद्धा हे आडपडदे आहेत. पेशवेपटवर्धनांचा कोकणस्थांना जितका अभिमान वाटतो तितका देशस्थांना वाटत नाही व प्रभू लोकांपैकी पुष्कळांना तर हे आपले शत्रूच वाटतात. यावरून असे दिसेल की एकरक्तता नसली तरी ज्यांना एक राष्ट्र म्हणून रहावयाचे आहे त्यांनी आचार, पूर्वपीठिका यांच्या साह्याने सर्व समाज शक्य तितका एका पातळीवर आणण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. जे जुने ठेवणे असेल ते माझे आहे असे प्रत्येकाला अभिमानाने सांगता आले तर समाजाला एकरूपता व त्यामुळेच सामर्थ्य जास्त येते, याबद्दल कोणी वाद करील असे वाटत नाही.

राष्ट्रामध्ये जे लोक एकत्र जमले असतील त्यांना एकमेकांबद्दल आपलेपणा वाटावयास रक्त, धर्म, व पूर्वपीठिका यांचे धागे नसले तरी यांच्या अभावामुळे निर्माण होणारे दोष काही एका व्यवस्थेने काढून टाकणे वरेचसे शक्य असते. उन्नतीच्या सर्व क्षेत्रात वाटेल तितके उंच चढण्यास प्रत्येक व्यक्तीला सारखी संधी देणे, ही ती व्यवस्था होय. माझ्या अंगी कर्तृत्व, विद्वत्ता व योग्यता असूनही केवळ जातीने मी कोळी किंवा गवंडी आहे एवढ्याच कारणासाठी जर मला राजपद, किंवा शंकराचार्यांचे पद मिळणार नसेल, तर हा हिंदु समाज जवळचा व चिनी किंवा इराणी समाज लांबचा, असे मला का वाटावे? जे जे मानाचे व वैभवाचे पद या राष्ट्रात असेल, तेथपर्यंत जाण्याची मोकळीक प्रत्येक कर्तृत्ववान् व्यक्तीला असली तरच हे राष्ट्र माझे आहे व त्याच्या उन्नतिअवनतीची जबाबदारी माझ्यावर आहे ही जाणीव तिला होईल. व अशी व्यवस्था असली म्हणजे राष्ट्राच्या अग्रभागी चमकणाऱ्या पुरुषांत प्रत्येक जातीचा प्रतिनिधी दिसत असल्यामुळे प्रत्येक

क्षेत्र सगळ्यांचे व सगळी क्षेत्रे प्रत्येकाची अशी स्थिती निर्माण होते. आणि त्यामुळेच आपलेपणा वाढतो. भिन्नधर्ममते, श्रीमंती, दारिद्र्य, यामुळे कोण-च्याही राष्ट्रात भिन्नभिन्न गट पडलेले असतातच. पण त्या भिन्न गटांतील कोणाही व्यक्तीला समाजातल्या कोणच्याही उच्च पदाला जावयास मोकळीक असते. परिस्थितीने अडचण येईल तर निराळी. पण तशी अडचण आली तर ते दुर्दैव आहे, अन्याय आहे. समाजाची तशी व्यवस्था नसली पाहिजे हे तत्व तेथे सर्वमान्य असते. तसे असणे हीच समाजाची व्यवस्था, हेच आमच्या मोठेपणाचे लक्षण असे मानणे निराळे आणि नाइलाजाने तसे होणे निराळे. पौर्वात्य व पाश्चिमात्य समाजाची विभागणी कशी भिन्न आहे, हे रिस्लेने फार सुंदर रीतीने स्पष्ट केले आहे. पौर्वात्य समाजाला विभागणारे तक्ते आडवे आहेत. म्हणजे येथे अगदी खालच्या थरांतल्या मरणसाला वरच्या थरात केव्हाच येता येत नाही. पश्चिमेतील समाजविभागणीच्या भिती उभ्या आहेत. म्हणजे तेथे गट कितीही भिन्न असले तरी तळचा मनुष्य अंगी कर्तृत्व असेल तर वरपर्यंत जाऊ शकतो. या व्यवस्थेमुळेच समाजांतल्या सर्व गटां-तील व्यक्तीच्या कर्तृत्वाला वाव मिळतो. महाराष्ट्राला थोडेसे जे राष्ट्रस्वरूप प्राप्त झाले आहे, ते या तत्वाचा अवलंब केल्यामुळेच झाले आहे. शिवाजी, बाजी या थोर पुरुषांनी वाटेला त्याला आऊत सोडून राऊत व्हावयास संधी दिली, इतकेच नव्हे तर मेंढ्या सोडून राजपदावर चढण्यालाही उत्तंजन दिले. याबद्दल हे राष्ट्र त्यांचे सदैव ऋणी राहिल. वर्णाश्रमधर्माचे घातकी तत्व जर महाराष्ट्राने पाळले असते तर वर्णाश्रमधर्म हे शब्दही कदाचित् ऐकू आले नसते. या विषयासंबंधी जीवनशास्त्रदृष्ट्या जो प्रश्न उपस्थित होतात त्यांचा विचार अनुवंश व रक्तसंकर या आरंभीच्या दोन लेखांत केलेलाच आहे व त्या शास्त्रप्रमाणेही सर्वांना सारखी संधी हेच तत्व कसे हितप्रद ठरते, हे दाखविले आहे. येथे फक्त राष्ट्रसंघटनेच्या दृष्टीनेच त्याचा विचार करावयाचा आहे. राष्ट्राने मिळविलेले वैभव, कीर्ती, ही माझी कीर्ती आहे, ही राष्ट्रीय संघटनेला अत्यंत अवश्य म्हणून वर सांगितलेली भावना सर्वांना सारखी संधी या तत्त्वामुळे निर्माण होणे बरेचसे शक्य होते. कारण मत्सराचे मूळच या व्यवस्थेने खणून निघाल्यासारखे होते.

सर्वांना सारखी संधी या तत्त्वावर आक्षेप घेऊन एक समाजशास्त्रज्ञ

म्हणतात की आज वेद वाचण्यास सर्वांना मोकळीक आहे तरी किती अस्पृ-
 श्यांनी मॅक्समुल्लरची वेदाची प्रत वाचली आहे ? वेदज्ञान सर्वांना मोकळे
 ठेवण्यात काही अर्थ नाही असे यावरून त्यास सुचवावयाचे आहे. पण त्यांना
 उलट असे विचारता येईल की ही वेदाची प्रत किती ब्राह्मणांनी वाचली
 आहे ? ज्यांना द्रव्यार्जन म्हणूनच वेद उच्चारवे लागतात ते सोडले, तर
 शास्त्री म्हणविणाऱ्यातसुद्धा ऋग्वेद संबंध ज्यांनी वाचला आहे असे किती
 निघतील ? आणि असे जर निघणार नसले तर ब्राह्मणांना तरी वेदाध्ययनाचा
 अधिकार ठेवण्यात तात्पर्य काय ? तेव्हा अशा प्रश्नात काही अर्थ नाही. पूर्व-
 परंपरा किंवा पूर्वीचे सदाचार प्रत्येकजण अनुसरेलच असे नाही. ते
 अनुसरण्यास सर्वांना मोकळीक असणे याला महत्त्व आहे. अशी व्यवस्था
 असली म्हणजे मागून जी विषमता शिल्लक राहते, ती विषारी असू शकत
 नाही. इंग्लंडादि देशात जी विषमता आहे ती या तऱ्हेची आहे. तेथेही पैसे-
 वाल्यांचा गट वंशपरंपरेने निराळा पडतो असे दिसू लागताच भेदाचे वारे
 वाहू लागतात व भांडवलवाले व मजूर असे शत्रुपक्ष निर्माण होतात. या
 सर्वांचा अर्थच हा की ज्यांची सुखःदुखे वंशपरंपरेने भिन्न राहाणार ते गट
 कधीच एकजीव होऊ शकत नाहीत. कारण ज्या परिस्थितीला आपण मुळीच
 जबाबदार नाही, तिच्यामुळे, अंगात कर्तृत्व असूनही आपणास खितपत पडावे
 लागते ही जाणीव व्यक्तीच्या आणि त्या त्या जातीच्या मनात समाज व्यव-
 स्थेबद्दल असंतोष निर्माण करते. भांडवलवाले व मजूर यांच्यातल्या भेदाच्या
 भिती जातींतल्या भेदाच्या भिती इतक्या दुर्लभ्य नाहीत. पण त्यांनासुद्धा
 वंशपरंपरेचा वास येताच त्या राष्ट्राला जाचक होतात. मग जातिभेदाच्या
 शाश्वत व दुर्लभ्यभिती किती जाचक होतील हे सांगणेच नको. जातिभेद
 ठेवणेच असेल तर सर्वांना समसंधी हे तत्त्व मान्य करून मग ठेवावा. म्हणजे
 त्याचा विषारी दात नाहीसा होईल आणि संघटनेच्या तो फारसा आड येणार
 नाही.

ज्यांची सुखदुःखे एक आहेत व उत्कर्षापकर्ष सारखे आहेत तेच लोक
 राष्ट्र म्हणून एकत्र येऊ शकतात असे आपण पाहिले. सर्व हिंदुस्थान इंग्रजांनी
 जिंकला व सर्वांचेच स्वातंत्र्य गेले. या एकाच गोष्टीतल्या सारखेपणामुळे,
 म्हणजे सर्वांचे दुःख एक झाल्यामुळे अत्यंत भिन्न अशा अनेक गटांतले व

देशांतले लोक सहकार्य करून चळवळ करू लागले व या बाह्य उपाधीमुळे आपण एक असे त्यांना वाटू लागले. मग इतरही दुःखे अशीच एक झाली, व त्याबरोबर सुखेही सारखी झाली तर एकीची भावना किती वाढेल व संघटितपण किती येईल याची कल्पना कुणालाही सहज करता येण्याजोगी आहे. आणि सुखदुःखे एक असणे संघटनेला जरूर आहे हे मान्य झाल्यानंतर ती सुखदुःखे, रक्त, धर्म, इतिहास. पूर्वपीढिका व आचारविचार यांवर अवलंबून असल्यामुळे तेही शक्य तो एकरूप असावे हेही मान्य होईल असे वाटते.

जगावयाचे असेल तर समाज केला पाहिजे, समाज टिकवून घरावयाचा असेल तर राष्ट्रकल्पनेचा अवलंब केला पाहिजे आणि तिचा अवलंब करावयाचा तर सर्वांची सुखदुःखे शक्यतो एकरूप असली पाहिजेत अशी ही प्रणाली आहे. ती जाणून ज्यांनी राष्ट्रकल्पना पूर्णत्वाला नेली ते लोक श्रेष्ठ होत व त्यांचीच प्रगती झाली आहे, हे म्हणणे अमान्य करता येणार नाही.

राष्ट्रकल्पनेचा विचार केल्यावर त्याबरोबरच तितक्याच महत्त्वाच्या दुसऱ्या एका प्रश्नाचा विचार करणे क्रमप्राप्त होते. व्यक्ती व राष्ट्र यांचे परस्परसंबंध काय असावे हा तो प्रश्न होय.

समाज हा व्यक्तीच्या सुखासाठी अस्तित्वात आलेला आहे तेव्हा त्यांतील प्रत्येक संस्था-धर्मसंस्था, शासनसंस्था, विवाहसंस्था-जास्तीतजास्त सुख कसे मिळेल इकडे लक्ष ठेवूनच उभारली पाहिजे या तत्त्वाकडे पुष्कळ लोक दुर्लक्ष करतात आणि मग व्यक्ती ही समाजासाठी का समाज व्यक्तीसाठी असले प्रश्न निर्माण होतात. समाजासाठी व्यक्ती या म्हणण्याला काडीचाही अर्थ नाही. समाजासाठी म्हणजे सर्व लोकांच्या सुखासाठी असा जरी अर्थ केला (हा अर्थ त्या लोकांच्या मनात असतो असे दिसत नाही. समाज म्हणजे व्यक्तिमुखनिरपेक्ष अशी काही संस्था आहे असा त्यांच्या विचाराचा कल असतो) तरी त्या सुखासाठी व्यक्ती आहे असेही म्हणता येणार नाही. दुसऱ्यासाठी आपले सर्वस्व होमून टाकणारे महात्मे समाजात असतात व समाज त्यांना मान देतो हे खरे; पण त्या व्यक्तींना त्यांत अलौकिक समाधान वाटत असते हे एक व समाज त्याबद्दल त्यांना मोबदला देत असतो हे दुसरेही ध्यानात ठेवले पाहिजे. समाजात एकाच्या सुखासाठी दुसऱ्याने झटावे हा जो सामान्य नियम त्याच्या बुडाशी असे केल्याने प्रत्ये-

काला सुख मिळेल हे तत्त्व असते आणि याचा अर्थ असा की समाज एकत्र मिळून जी सुखे निर्माण करील त्याचा वाटा सर्वांना मिळालाच पाहिजे. त्याचे प्रमाण ज्याच्या त्याच्या गुणांवर अवलंबून राहिले हे खरे; पण हा जर वाटा मिळणार नसेल किंवा मिळावयाचाच नाही असे ठरले तर ती व्यक्ती किंवा तो समूह त्या समाजाचे काही एक लागत नाही. आपल्या समाजातील अस्पृश्य समाजाचे उदाहरण असे आहे. ते लोक हिंदू समाजाचे काही ऋण लागतात असे मला वाटत नाही उच्च प्रकारची सुखे जी समाजात निर्माण होतात ती त्यांना नाहीच मिळावयाची असे ठरले आहे. त्यांची योग्यता नाही या म्हणण्यात काडीचाही अर्थ नाही कारण योग्यता दाखविण्यास त्यांना संधीच मिळालेली नाही आणि ही संधीही नसेल तर त्या व्यक्ती समाजासाठी आहेत हे जबरदस्तीने पाहिजे तर म्हणावे. समाजरचनेच्या कोणत्याही तत्वा-अन्वये हे म्हणता येणार नाही.

यापुढचा प्रश्न याहीपेक्षा महत्त्वाचा आहे. खाणे पिणे, वाचणे या सुखापेक्षाही व्यक्तीला आगखी एका प्रकारच्या सुखाची तीव्र इच्छा असते. मी जगावे, मला खावयास मिळावे ही जशी व्यक्तीच्या ठायी इच्छा असते त्याचप्रमाणे प्रत्येक बाबतीत मला काहीतरी मत असावे, माझे म्हणणे लोकांनी ऐकावे, निदान ऐकून तरी घ्यावे ही व्यक्तीला जबर आकांक्षा असते. माणसाच्या ऐपतीप्रमाणे घर, वर्ग, राष्ट्र, जग या पायऱ्या तो चढतो व त्या त्या क्षेत्रात आपले म्हणणे लोकांनी ऐकावे असा अहंकार त्याला निर्माण होतो. यालाच अलीकडच्या भाषेत व्यक्तित्व असे म्हणतात आणि माणसाच्या या व्यवित्त्वाची योग्य जोपासना करून फिरून जास्तीत जास्त व्यक्तींच्या व्यक्तित्वाचा समन्वय घडवून आणणे हे समाजातील अत्यंत दुर्बल काम आहे. शब्दप्रामाण्य हे व्यक्तित्वाच्या आड येणारे तत्त्व आहे. बुद्धिप्रामाण्य हे त्याला पोषक आहे. व्यक्तित्वाची जोपासना झालीच पाहिजे असे पश्चिमेकडील अर्वाचीन संस्कृतीचे प्राणतत्त्व आहे. आपल्याकडे गेल्या एक दोन हजार वर्षांत ते नव्हते. आता येऊ पहात आहे. पण त्याला पुष्कळांचा विरोध आहे. समाज नीट चालावयाचा असेल तर हे असेच का व ते तसेच का असे बोलावयाचा कोणासही अधिकार असता कामा नये, असे हे लोक म्हणतात. पण व्यक्तीचे व्यक्तित्व दडपून रचना केली तर तो दगडांचा

किंवा फार तर पशूंचा समाज होईल. माणसांच्या व्यक्तित्वाला अवसर दिला तर समाजरचना अत्यंत अवघड होऊन बसते हे खरे. पण ते दडपणे म्हणजे मानवताच नष्ट करण्यासारखे आहे. अहंकार, व्यक्तित्व हेच मानवतेचे मुख्य लक्षण आहे. दोन दगड एकत्र ठेवले तर भांडत नाहीत हे खरे; पण त्यांच्यात प्रेम निर्माण होऊ शकत नाही, हेही तितकेच खरे आहे. माणसांच्या बाबतीत ही दोन्ही शक्य आहेत. तेव्हा दगडत्व टाकून द्यावयाचे असेल तर ही दोन्ही पत्करली पाहिजेत व त्यांतील पहिले नाहीसे करून दुसऱ्याचो वाढ होईल अशी व्यवस्था समाजरचनेत केली पाहिजे. व्यक्तीच्या देहाचा नाश होऊ न देणे हे जितके महत्त्वाचे आहे तितकेच त्यांच्या मनाचा नाश न होऊ देणे हेही महत्त्वाचे आहे. ते जर होत नसेल तर ती समाजरचना सदीष आहे. व्यक्तित्व दडपून समाजरचना उत्तम करणे हे इगडांना एकत्र रचणं किंवा पशूंची दावण बांधणे इतक्याच कौगल्याचे आहे. अहंकाराला अवसर देऊन अनेकांच्या अहंकारांचा समन्वय करणं हेच तर बिकट कर्म कवी, तत्त्ववेत्ते, मुत्सद्दी यांना करावयाचे असते. त्यांतच त्यांची थोरवी आहे. पशूंची दावण बांधणे असे वर म्हटले आहे. पण तेही तितकेसे खरे नाही. कारण पशूंनाही व्यक्तित्व असते. त्यात जो आपले व्यक्तित्व ठासून सांगतो, बंधने अप्रिय मानतो, तो वनराज सिंह आपल्याला आवडतो. व्यक्तित्वाचा नाश सहन करणाऱ्या गाढवाचा आपण तिरस्कार करतो. गाढवापेक्षा सिंह श्रेष्ठ का याचे उत्तर आपणास हवे होते. ते उत्तर हे आहे. ओझे वाहणे ही उपयुक्तता खरी, पण आपला अहंकार प्रगट करणे हे जे सर्वात श्रेष्ठ सुख त्याचा घडाच सिंह घालून देतो. म्हणून उपयुक्ततेच्या दृष्टीनेही सिंहच श्रेष्ठ वाटतो. हे जसे पशूंमध्ये तसेच माणसामध्ये आहे. व्यक्तित्व नाहीसे करून समाजरचना करणे हे सोपे आहे. मद्रण स्वातंत्र्य, भाषण स्वातंत्र्य हे नाहीसे करून झार किंवा सुलतान यांचा अंमल निर्वेध चालेल हे खरे. आणि मुसोलिनी किंवा हिटलर यांनी स्त्रीकारलेले घोरण बिकट प्रसंगी अनुसरावे यालाही कोणी हरकत करणार नाही. मनुष्य आजारी असताना आपण तेच करीत असतो. पण बिकट प्रसंगी व्यक्तित्व दडपणे निराळे व नेहमीच ती व्यवस्था असणे निराळे. व्यक्तित्व संभाळावयास लोक नालायक असले तर तेथे हुकमत असू नये, असाही आग्रह नाही. पण लोकांना ते संभाळावयास लायक

करणे हेच त्या हुकमतीचे धोरण असले पाहिजे. हुकमत चालविता यावी म्हणून व्यक्तित्व दडपणे हे हीनतेचे, -पशुतेचे, -दगडपणाचे लक्षण आहे. व्यक्तित्वाला अवसर दिला तर समाजरचना अवघड होऊन आणखी निराळीच दुःखे उद्भवतात हेही मान्य आहे. पण हा पेचच असा आहे. सृष्टिरचनतेला कधीही नाहीसा न होणारा हा दोष आहे. इन्सेन म्हटलेच आहे Suppress individuality and you have no life, assert it and you have war and chaos. व्यक्तित्व नष्ट करावे तर मनुष्यत्वच नष्ट होते. त्याला अवसर द्यावा तर कलह माजतो. सर्वत्र हेच दुःखद दृश्य आपणांस दिसते. स्त्रीला स्वातंत्र्य द्यावे तर पतिपत्नीचे पटत नाही. न द्यावे तर स्त्री ही माणुसकीतून खाली उतरते ! राजकारणातही तेच ! लोकशाही निर्मून प्रत्येक व्यक्तीच्या मताला अवसर देणे ही एक उत्तम व्यवस्था आहे असे आरंभी वाटत होते. पण त्यातले अनंत दोष व भयंकर वर्गकलह प्रत्ययास येऊ लागल्यामुळे पुन्हा हुकूमशाही सुरू करावी की काय असे पुष्कळांना वाटू लागले आहे. पण काही असले तरी ज्या कुटुंबात किंवा राष्ट्रात जास्तीत जास्त लोकांच्या व्यक्तित्वाला अवसर आहे, तेच राष्ट्र पशुकोटीतून वर निघालेले व जास्त सुखी होय असे म्हटले पाहिजे. ज्ञान हे दुःखप्रद आहे हे तत्त्व सनातन आहे. तरी पण ज्ञानाचा मोह अनिवार आहे. कारण त्यात वरच्या दर्जाचे सुख मिळते. तेच व्यक्तित्वाचे आहे. आणि असे आहे म्हणून अनेक व्यक्तींच्या अहंकाराचा समन्वय कसा करावा हे सांगणारा तत्त्ववेत्ता अन्न निर्माण करणाऱ्या शेतकऱ्यापेक्षा श्रेष्ठ ठरतो.

ज्या समाजात राष्ट्रीय भावना वाढीस लागल्या आहेत, म्हणजे आपल्या सुखापेक्षा राष्ट्राचे सुख अधिक महत्त्वाचे असे जेथील व्यक्तींना वाटत आहे, व शिवाय जो समाज व्यक्तीचे व्यक्तित्व जास्तीत जास्त टिकवून धरण्याचा प्रयत्न करावयाचा या तत्त्वाने चालत आहे, तो समाज जास्त सुखी होय, असे आपण पाहिले. आणि त्यामुळे श्रेष्ठ-कनिष्ठत्वाची आणखी एक कसोटी आपल्या हाती आली. आता सुखदुःखाच्या मापनासंबंधी रा. गो. म. जोशी यांनी उपस्थित केलेल्या एकदोन मुद्यांचा विचार करून मग संस्कृतीसंबंधीच्या इतर प्रश्नांची चर्चा करू.

रा. जोशी यांनी श्रेष्ठकनिष्ठतेचा विचार फारसा कोठे केला नाही;

पण सुखदुःख मोजण्याच्या साधनांचा थोडासा विचार केला आहे. ज्या समाजात (१) आत्महृत्येचे प्रमाण वाढत आहे, (२) वेड लागण्याचे प्रमाण वाढत आहे (३) व उपदंशादि रोगांचा फैलाव होत आहे, तो समाज अधःपाताकडे चालला आहे, असे त्यांचे म्हणणे आहे. हे मूद्दे महत्त्वाचे व खरे आहेत यात शंका नाही; पण त्यांचे जोशीकृत विवेचन कसे मासलेवाईक आहे, ते पाहण्यासारखे आहे. दोनचार पानांच्या अंतराने केलेली जोशी यांची पुढील तीन विधाने वाचून कोणालाही मीज वाटेल (१) ज्या राष्ट्रांत वेड लागण्याचे प्रमाण जास्त तेथे आत्महृत्येचे प्रमाण कमी असते (पान २७५), (२) जे समाज अस्थिर आहेत, म्हणजे ज्यांचो प्रगती चालली आहे. त्यांत आत्महृत्येची प्रवृत्ती वाढत आहे. (२८२), (३) सर्व सुधारलेल्या (प्रगतिमान्) समाजात वेडाचे प्रमाण वाढत आहे. (२८६) वेड आणि आत्महृत्या ही एकत्र नसतात असे एकदा म्हणून लगेच पुन्हा सर्व प्रगतिमान् समाजात ही दोन्ही वाढत आहेत, असे जोशांना म्हणावयाचे आहे. साहेबाचे ग्रंथ वाचताना चांगले मुद्दे आढळले तरी ते उतरून घेऊन आपल्या लिखाणात मांडताना विचार करावा लागतो हे जोशीबुवांना पसत नाही असे दिसते. पण त्यांनी जरी आपल्याच म्हणण्याचा विचका केला असला तरी त्यांतील मुद्दा खरा असल्यामुळेच तेवढाच समजावून घेऊन त्याचा आपणास विचार केला पाहिजे.

समाजात आत्महृत्येचे प्रमाण वाढणे, हे समाजाच्या दुःस्थितीचे लक्षण आहे, यात शंकाच नाही; आणि स्त्री, पुत्र, राष्ट्र इत्यादी बाह्य निष्ठास्थाने म्हणजे माणसाचे मन येथे खेचून धरणाऱ्या गोष्टी जितक्या जास्त तितका तो आत्महृत्येस कमी प्रवृत्त होतो, हेही खरे आहे. पण बाह्य निष्ठास्थाने कमी असणे एवढेच कारण पुरेसे नाही. आपण घटस्फोटाचे उदाहरण घेऊ. सुधारलेला समाज घेतला तर ज्यांचे घटस्फोट झाले त्यांच्यामध्ये, ज्यांनी केले नाहीत त्यांच्यापेक्षा आत्महृत्येचे प्रमाण दुप्पट सापडते हे खरे, पण जेथे जेथे घटस्फोट तेथे तेथे तो नसलेल्यांच्या पेक्षा प्रमाण दुप्पट हे जोशांचे म्हणणे खरे नाही. महाराष्ट्र सांवत्सरिकांतील जातिपरिचय जरी त्यांनी वाचला असता तरी त्यांच्या ध्यानात आले असते की थोड्या थोडक्या नाही तर येथल्या दीडशे जातीत घटस्फोट आहे. तरी पण तेथे आत्महृत्या नाही. तेव्हा आत्महृत्येला बाह्य निष्ठास्थान ढळणे याशिवाय आणखी काही तरी लागते

आणि ते आणखी काही तरी म्हणजे सुसंस्कृत मन हे होय. अमेरिकन किंवा युरोपियन समाजात ते जास्त आहे. बायकोशी पटले नाही, ती दुसऱ्यावर मन उत्रू लागली, संसार उध्वस्त झाला, तर सुसंस्कृत मनाला जितका धक्का बसतो तितका असंस्कृत मनाला बसत नाही. म्हणून त्याची आत्मनाशाकडे प्रवृत्ती होत नाही. आत्महत्याची जी जी कारणे अमेरिकेत आहेत, ती ती सर्व हिंदुस्थानांतल्या कनिष्ठ जातीत आहेत. तरी यंत्रालया लोकात आत्महत्या फार कमी आहे ती कारणे येथल्या वरच्या वर्गात पसरल्याबरोबर येथे आत्महत्या सुरू झाल्या. यावरून निघणारा निर्णय फार भयानक आहे, पण त्याला काही इलाज नाही. वर व्यक्तित्वाचे विवेचन करताना जो विविध पेच म्हणून सांगितला त्याचेच हे उदाहरण आहे.

संस्कृति वाढवावी तर मानापमानाच्या कल्पना फार तीव्र होतात. आणि मनातल्या आकांक्षेप्रमाणे जीवितक्रम चालवता येत नसेल, तर मृत्यू बरा, असे वाटू लागते. म्हणजे मृत्यूंत दुःख कमी असे होऊन जाते. संस्कृति न वाढवावी तर पशुस्थिती येते. अस्थिर विवाहस्थिति व पैशाची कमतरता या दोन गोष्टी आत्महत्येस विशेष कारणीभूत होताना. मागल्या काळी सर्व जगातच स्त्रीचे व्यक्तित्व दडपलेले होते म्हणून विवाह स्थिर होते. आणि रोगराई, दुष्काळ वगैरे कारणाने माणसे फार मरत असल्यामुळे जीवनार्थ कलह तेव्हा इतका तीव्र नव्हता. म्हणून आत्महत्येचे दुसरेही कारण फारसे जारी नव्हते. त्यामुळे सर्व जगातच तेव्हा आत्महत्या कमी होत्या. हिंदूच्या समाजव्यवस्थेशी त्याचा काहीएक संबंध नाही. गेल्या शंभर वर्षांत युरोपात ही स्थिती पालटली आहे. पशूसारख्या जिण्याविरुद्ध स्त्री बंड करून उठली आणि संपत्ती वाढत असली तरी जीवनार्थ कलह फार तीव्र झाला. आता ही दोन्ही कारणे असूनही आत्महत्या वाढल्या नसत्या, पण यांच्या जोडीला समाजातील स्त्री-पुरुषांत शिक्षणाचा प्रसार झाला व प्रत्येकाच्या व्यक्तित्वाची किंमत वाढली. आणि त्यामुळे हीन प्रकारच्या जीवनापेक्षा मरण पुरविले असे व्यक्तीला वाटू लागले. बायको दुसऱ्याबरोबर गेली तर मारपीट करून तिला परत आणणे व पुन्हा कामाला लावणे एवढाच फरक कातकऱ्याच्या जीवित-तात होतो. पण बायको दुसऱ्याबरोबर गेली तर सुसंस्कृत माणसाच्या जीवितान्त ब्रफू खावीशी वाटण्याइतका फरक होतो. हा दोष त्याच्या सुसंस्कृत मनाचा

आहे. स्त्री व पुरुष या दोघांचे व्यक्तित्व कायम ठेवावयाचे, संस्कृती कायम ठेवावयाची व तरीसुद्धा हा दोष निर्माण होऊ द्यावयाचा नाही, हे अजून कोणालाच सांगले नाही. हिंदूनी त्या बाबतीत व्यर्थ एट मारण्यात अर्थ नाही. ज्ञानाबरोबर दुःखे येतात त्यातलेच हे एक आहे, पण त्याला इलाज काय ! स्त्रीचे व्यक्तित्व नाहीसे करून तिला पशुकोटीत ढकलणे, किंवा कातकरी जीवनास तयार होणे, हा त्यावर खास उपाय नाही. स्त्रीच्या व्यक्तित्वाचे हे फाजिल स्तोम आहे असे काही लोक म्हणतील; पारतंत्र्यामुळे स्त्री पशुवन् होते, हे त्यांना खोटे वाटेल. त्यांना विनंती एवढीच की त्यांनी हा प्रयोग स्वतःवर करून पाहावा.

आत्मत्हयेसारखाच दुसरा दोष म्हणजे वेड लागणे. हे युरोपीय समाजांत वाढत आहे हे खरे आहे; पण ते समाजाच्या अव्यवस्थेचे द्योतक नसून फाजिल व्यवस्थेचे द्योतक आहे, असे हॅव्लॉक एलिसने म्हटले आहे ते खरे आहे. इस्पितळे, अनाथालये ही अलीकडे इतकी वाढली आहेत, की चांगल्या माणसांच्या बरोबरच वेडी अर्धवट माणसे, जी पूर्वी निसर्गाच्या तडाख्यात मरून गेली असती ती पण जगू लागली. त्यांना सुस्थिती मिळाल्यामुळे त्यांची प्रजाही फार वाढू लागली. तेव्हा समाजाने जी जास्त व्यवस्था केली, तिचे हे फळ आहे. पण विचारी लोकांचे आता तिकडे लक्ष गेले आहे व अशा लोकांना निरपत्य करून टाकण्याची त्यांनी मोहीमच सुरू केली आहे. त्यामुळे त्या दोषाकडे वोट दाखविण्यात अर्थ नाही. सुधारणेचा व वेडाच्या वाढीचा यापेक्षा निराळा संबंध काही नाही.

उपदंशादि रोगाचे प्रमाण युरोपीय लोकांत वाढत आहे हे खरे आहे. आणि ते अवनतीचे लक्षण आहे यातही शंका नाही. पण तेवढ्या एकाच प्रमाणावरून श्रेष्ठकनिष्ठता ठरविणे कितपत युक्त होईल, याचा वाचकांनी विचार करावा. आणि दुसरे असे की हिंदी लोकांचे सरासरी आयुर्मान फार कमी म्हणजे तेव्हास आहे हे आपल्या हिताचेच आहे, असे रा. जोशी यांनी सुंडबर्ग नावाच्या साहेबाच्या आधाराने दाखविलेच आहे, (पान ३३३). आणि उपदंशादि रोगांनी ते आणखी कमी होईल हे स्पष्ट दिसत असताना त्यांच्या प्रसाराविरुद्ध तक्रार करणे निदान जोशांना तरी शोभत नाही.

श्रेष्ठकनिष्ठतेच्या जेवढ्या म्हणून कसोट्या उपलब्ध आहेत तेवढ्यांचा

येथवर दोन प्रकरणांत आपण विचार केला (१) सुख हे ध्येय म्हणून कला-कौशल्यादि साधनांनी मानसिक सुखाची आत्यंतिक वाढ झालेली असणे (२) आत्मरक्षणासाठी समाज अवश्य म्हणून त्यांचे राष्ट्र हे जे परिणत स्वरूप त्यावर लोकांची निष्ठा असणे, (३) आणि मानसिक सुखाचे आद्य साधन जे व्यक्तित्व त्याचा त्या राष्ट्रासाठी किंवा धर्मासाठी बळी दिलेला असणे ही कोणच्याही राष्ट्राच्या श्रेष्ठत्वमापनाची साधने आहेत, असे थोडक्यांत सांगता येईल.

संस्कृती व प्रगती या संबंधात निर्माण होणाऱ्या कोणच्याही प्रश्नाची उत्तरे आपणास आता देता येतील असे वाटते. माझ्या मताने संस्कृति व प्रगति या भिन्न मानण्याचे मुळीच कारण नाही. शब्दाबद्दल माझा वाद नाही. दोहीचा अर्थ अभिन्न आहे इतकेच सांगावयाचे आहे. आणि त्या दृष्टीने पाहिले तर हिंदुस्थानात मागे संस्कृतीची कितीही वाढ झालेली असली तरी गेली हजार वर्षे हा समाज अगदी हीनदीन स्थितीप्रत जाऊन पोचलेला आहे असे मोठ्या खेदाने म्हणावे लागते. रामायण, महाभारत, शाकुंतल, ज्योतिषशास्त्र, गणितशास्त्र, योगशास्त्र, वेरूळ, अजंठा, बरोली ही जर आमच्या गतवैभवाची व संस्कृतीची स्मारके होत, तर तसली एकही गोष्ट गेल्या हजार वर्षांत झाली नाही हे त्या काळाच्या अधःपाताचे लक्षण नव्हे असे कसे म्हणता येईल? आणि सध्याच्या काळी टिळक, गोखले (अमेरिका) रामन्, बोस असे मोठमोठे संशोधक होत असता त्या क्षेत्रांत थोडी प्रगती आहे असे म्हटले तर ते तरी नाकबूल कसे करता येईल?

प्रगती हा एक भ्रम आहे असे काही पंडितांचे मत आरंभी सांगितले आहे. पण ते खरे नाही असे आता दिसून येईल. गेल्या चाळीस हजार वर्षांत मानवाची मुळीच प्रगती झाली नाही हे म्हणणे बरोबर नाही. मानवाला कोणतेच ध्येय नाही, असे ज्यांचे मत असेल, त्यांना कदाचित् असे म्हणता येईल. पण प्रगती हा शब्दच त्यांना वापरता येणार नाही. पण एरवी गट-भावना किंवा राष्ट्रीय वृत्ती वाढणे, व्यक्तित्वाची जाणीव निर्माण होणे, बुद्धीचा विकास होऊन ज्ञानांत भर पडणे ही निःसंशय प्रगती आहे. नीति-दृष्ट्या विचार केला व गेल्या सातआठ हजार वर्षांचाच विचार केला तर मात्र अल्फ्रेड वॅलेस किंवा डीन् इंग यांचे म्हणणे खरे आहे असे वाटते. म्हणजे

त्या काळी जे समाज सुसंस्कृत होते, त्यांच्यात एका माणसाला दुसऱ्या माणसाबद्दल त्या काळी जे प्रेम वाटत असे, त्यांत व आताच्या स्थितीत काही फरक आहे असे वाटत नाही. थोडक्यांत असे की, सत्यनिष्ठा, बंधुभाव वगैरे सद्गुणांची जी उंची वेदकाळी होती तीच आज आहे, त्यांत सुधारणा झाली नाही, हे खरे आहे इतकेच नव्हे तर पुढे कधी होईल, असा आशेचा किरण क्षितिजावरमुद्धा दिसत नाही. पण आठदहा हजार वर्षांपूर्वी जी स्थिती होती, तीच पन्नास हजार वर्षांपूर्वी होती, असे म्हणता येणार नाही. हिंदी, मिसरी, चिनी वगैरे संस्कृतीचे लोक केव्हा तरी आफ्रिकेतल्या रहिवाश्यांच्या स्थितीत होतेच. आणि त्या स्थितीतून ते वर आले असे दिसत असताना नीतिदृष्ट्या प्रगती झाली नाही ह्या म्हणण्यात तरी काय अर्थ आहे ?

आणि तसा अर्थ नसेल तर प्रगती अमान्य करता येणार नाही. कोणचाही एक कालखंड घेतला तर त्यांत आजच्यापेक्षा उद्यां बरी स्थिती प्राप्त करून घेण्याकडे माणसाने दृष्टी ठेवणे हेच खरे जिवंतपणाचे लक्षण आहे. बरी स्थिती कोणची ते वर सांगितलेच आहे. ती स्थिती ज्याला आली असेल तो समाज सुसंस्कृत होय. केवळ टिकून राहिलो येवढ्यातच फुशारकी मारण्यात काही अर्थ नाही. अगोदर तेही खरे नाही, पण ते आहे असे धरले तरी त्यांत पराक्रम किंवा मोठेपणा काहीच नाही. आफ्रिकेतले नीग्रोही टिकून राहिलेलेच आहेत आणि ढेकून व पिसवा याही टिकून राहिल्या आहेत. मानवाला तं जिणे आवडत नाही म्हणून तर सर्व खटाटोप आहे. तो मूल हेतूच ज्यांना अमान्य करावयाचा असेल, त्यांनी हिंदू समाज सुस्थितीत आहे असे म्हणावे. इतरांना तसे म्हणणे लज्जास्पद वाटे. यावच्चंद्रदिवाकर टिकून राहावे ही ईर्ष्या तर आहेच, पण ते मानाने टिकून राहावे अशी दुसरीही ईर्ष्या आहे. आणि या दोहींचा खटका आला तर मानी पुरुष दुसरीचीच किमत जास्त करील. आणि तसेच करण्याकडे या जुनाट भारत देशाची प्रवृत्ती व्हावी त्याने आपली सनातन शांतता सोडून देऊन थोडी अस्वस्थता व अस्थिरता धारण करावी, अशी शुभेच्छा प्रगट करून संस्कृतीचे हे लांबलेले विवेचन पुरे करतो.

विवाहसंस्थेचे भवितव्य.

विसावे शतक हे क्रांतीचे शतक आहे. जुनी राज्ये व साम्राज्येच यात उलथून पडत आहेत असे नसून त्या साम्राज्यांपेक्षाही जास्त दृढमूल झालेली तत्त्वे व त्याहीपेक्षा जास्त जुन्या व विश्वमान्य अशा संस्था याही आता ढासळून पडत आहेत. शास्त्रांच्या वाढीमुळे परमेश्वराच्या अस्तित्वावरच गदा आली व त्यामुळे धर्माचे अधिष्ठानच कोसळून काही ठिकाणी पूर्णपणे व इतर ठिकाणी पुष्कळसा धर्माचा उच्छेद झाला आहे व धर्माइतकीच जुनी व कदाचित् त्यापेक्षाही जास्त प्रिय अशी जी विवाहसंस्था तीही त्याच मार्गाने जाणार की काय अशी पुष्कळांना भीती वाटू लागली आहे. कॅलव्हर्टनचे बँकरप्टसी ऑफ मॅरेज, बेन लिडसे यांचे रिव्होल्ट ऑफ मॉडर्न यूथ यासारखी पुस्तके वाचली म्हणजे युरोप व अमेरिका या खंडांत विवाहसंस्था किती हीन दशला पोचली आहे हे ध्यानांत येईल. बर्लिन, बोस्टन, लंडन यांसारख्या शहरांत दर हजारी तीनशे पासून पांचशेपर्यंत मुले बेकायदेशीर असतात. न्यूयॉर्कमध्ये दरसाल ८०००० गर्भपात होतात; अविवाहित मातांसाठी काढलेली इस्पितळे कोठेच पुरेनाशी झाली आहेत व दर दहा लग्नांमागे दोन किंवा तीन व काही ठिकाणी तर पाचपर्यंत घटस्फोट होतात. ही माहिती तिकडील विवाहसंस्थेचे स्वरूप समजवून देण्यास पुरेशी आहे. रशियामध्ये तर विवाह हा अनवश्यकच झालेला असून कोठलीच संतति विधिवाह्य नाही असे सरकारने ठरवून टाकले आहे. व तेच धोरण अमेरिका व इंग्लंड यांनी स्वीकारावे असे लिडसे, हॅवलॉक एलिस वगैरे मोठमोठे लेखक सांगत आहेत.

आज हजारो वर्षे चिरस्थायी झालेली ही संस्था एका पाचपन्नास वर्षांच्या अवधीत अगदी रसातळाला जाऊन पोचण्याजोगी अशी काय परिस्थिती उत्पन्न झाली आहे, असा आपणापुढे प्रश्न येऊन पडतो. त्याचा उहापोह एलिस, रसेल वगैरे अनेक पंडितांनी केला आहे. नॅशा-पालमाल मासिकाच्या जानेवारी १९३३ च्या अंकात रसेलने विवाहसंस्था ढासळण्याची सर्व कारणे फार थोडक्यात पण स्पष्टपणे दिली आहेत. (१) स्त्री ही वस्तुरूप टाकून व्यक्तीरूप पावली. (२) तिला आर्थिक स्वातंत्र्य मिळाले. (३) समागम करूनही गर्भसंभव

टाळणे विज्ञानाने शक्य करून दिले. (४) घटस्फोट पूर्वीपेक्षा पुष्कळ सोपा झाला. (५) पुरुषाच्या द्रव्यार्जनाची सुरुवात विसाव्या वर्षावरून निघून तिसाव्या वर्षावर गेली व त्यामुळे समागमाची इच्छा व तृप्ती यात अंतर पडले; ही पाच कारणे प्रमुखपणे सांगण्यांत येतात. मोटार वगैरे थोडक्या वेळात लांब नेणारी वाहने, धर्मविचाराचे शैथिल्य, हीही कारणे त्यांच्या जोडीला कोणी सांगतात. शिशुसंगोपन व मुलांचे शिक्षण यांची पुष्कळशी जबाबदारी माता-पित्यावरून काढून सरकारने आपल्याकडे घेतली हेही कारण अनेकांनी सांगितले आहे. विवाहसंस्थेला लागलेले हे अनेक सुदंग असून त्यांच्यामुळे ही शाश्वत वाटणारी इमारत पुढील पाचपन्नास वर्षांत जमीनदोस्त होऊन जाईल असे पुष्कळांचे म्हणणे आहे. स्ट्रिडबर्ग किंवा रशियांतील मॅडम कोलॉन टाई यांसारख्या काही लोकांना यात वाईट असे काही वाटत नसून ही संस्था व विशेषतः गृहसंस्था नष्ट झालेली उत्तमच, असे त्यांचे मत आहे. तेव्हा त्याप्रमाणे ही संस्था खरोखरच नष्ट होईल की काय, होणे अवश्य आहे की काय, का वर सांगितलेले सुदंग हे सुदंग नसून हॅव्लॉक एलिस म्हणतो (विह्दर मनकाइंड पृ. २१४) त्याप्रमाणे हे त्या संस्थेचे धिरे आहेत, व त्यामुळे ती संस्था कोसळण्याऐवजी जास्तच भक्कम होणार आहे, याचा आपणास प्रस्सुत लेखांत विचार करावयाचा आहे.

कोणतीही संस्था टिकेल का मोडेल याचा विचार करण्याची सरळ व एकच पद्धत म्हणजे तिच्या आदिहेतूंची चिकित्सा करणे ही होय. ज्या कारणासाठी ती संस्था अस्तित्वांत आली असेल ती कारणे जर अविनाशी असतील व जी कार्ये ती करित असेल ती अजूनही समाजाला इष्ट असतील, तर ती संस्था टिकेल, किंवा निदान समाज ती टिकवून धरावयाचा प्रयत्न करील हे अगदी उघड आहे. विवाहाच्या बाबतीत अशी कारणे तीन आहेत. समागमाचे सुख मिळविणे, व सुप्रजा निर्माण करणे हे दोन हेतू कोणाच्याही सहज डोळ्यांपुढे येतील असे आहेत. तिसराही एक हेतू आहे. पण त्याचा पुढे विचार करणे जास्त सोयीचे आहे.

समागमाचे सुख मिळविणे हा विवाहसंस्थेचा हेतू म्हणून सांगितला, हे पाहून जुन्या धार्मिक पंडितांना क्रोध येईल. कोणत्याही तऱ्हेचे शारीरिक सुख मिळविण्याचा प्रयत्न करणे ही मोठी लज्जास्पद व निंद्य गोष्ट आहे अशी

आतापर्यंतच्या सर्व धर्ममतांची शिकवण आहे. त्यातल्या त्यात स्त्रीसमागमाचे सुख हे तर अत्यंत निंद्य व पापमय असून त्याची नुसती इच्छा धरणे हे अगदी हीनतेचे धोतक आहे, ते दौर्बल्य आहे, असे सांगण्याची चाल होती. जुन्या अनेक धर्मग्रंथात विवाहाला परवानगी आहे, पण ती प्रजोत्पादनासाठी आहे. विषयसुख हे नाइलाज म्हणून भोगावयाचे. ते टाळता आले तर बरे; पण तसे सर्वांना शक्य नाही म्हणून विकारांना एक वाट करून द्यावयाच्या हेतूने जुने लोक विवाहाला परवानगी देतात. त्यामुळे विषयसुखाची इच्छा धरणे ही एक लाजिरवाणी गोष्ट आहे असे सर्व जण बोलण्यापुरते तरी मानीत असत. अशा प्रकारच्या धोरणामुळे समागमाचे सुख अनुभवणे हा विवाहाच्या प्रधान हेतूपैकी एक म्हणून मान्य करणे जुन्या काळी कधीच शक्य नव्हते. त्यांच्या मते प्रजा निर्माण करून पितरांच्या ऋणांतून मुक्त होणे, हे एक धार्मिक कर्तव्य असल्यामुळे त्याचे साधन म्हणून पुरुषाने विवाह करावयाचा असतो. त्यामुळे विवाहाचे प्रजोत्पत्ती हे एकमेव ध्येय असले पाहिजे, सुखासाठी समागम करणे हे चूक आहे असे सनातनी लोक सांगतात व जुन्या काळी ते तसेच होते असे सांगून 'प्रजायै गृहमेधिनाम्' हे कालिदासाचे वचन बाणासारखे प्रतिपक्षावर फेकतात.

आपल्याकडे जुन्याचा कंवार घेऊन अर्थहीन व ढोंगी बडबड करण्याची जी पद्धत अलीकडे रूढ होत चालली आहे, तिचा हा एक उत्कृष्ट नमुना आहे. पश्चिमेकडच्या अनेक पंडितांनी व तरुणांनी प्रजा (Procreation) हे विवाहाचे एकमेव ध्येय आम्हाला मुळीच मान्य नसून विषयानंद (recreation) हाही एक त्यात हेतू आहे, इतकेच नव्हे तर केवळ विषयानंदाच्या हेतूनेच लग्न करणे हेही पूर्णपणे न्याय्य आहे असे सांगण्यास निर्भयपणे सुरुवात केली आहे. त्याची टर करण्यासाठी काही सनातनी शास्त्री व काही सुशिक्षित हरदास नेहमी टीका करतात की 'प्रजायै गृहमेधिनाम्' हे उदात्त धोरण टाकून 'मजायै गृहमेधिनाम्' हे धोरण अलीकडच्या लोकांनी पत्करले आहे. वास्तविक मौज अशी आहे की, कालिदासाच्या ज्या 'प्रजायै गृहमेधिनाम्' या वाक्यावर या लोकांच्या एवढ्या उड्या आहेत त्याच्याच पुढचे वाक्य जर हे लोक वाचतील तर त्यांची उडी खड्ड्यातच जाईल. पुढच्याच श्लोकात 'यौवने विषयैषिणाम्' असेही कवीने रघुराजाचे वर्णन केले आहे. यावरून

केवळ प्रजेच्याच हेतूने रघुराजे लग्न करीत नसून विषयानंद हाही पण त्यांना प्रिय होता असे दिसते. पण एवढ्या एकाच श्लोकाने काय झाले आहे? विदग्ध वाङ्मय म्हणून संस्कृतात जो भाग आहे त्यात विवाहाचे सर्व थोर हेतू बाजूस राहून अश्रम, पाशवी विषयानंदच कसा थैमान घालीत आहे, हे कोणाही वाचकाच्या ध्यानात येण्याजोगे आहे. अनेक संस्कृत नाटकात कवींनी ज्यांची चरित्रे गायिली आहेत ते बहुतेक सर्व राजे-चंद्रसूर्य वंशातले धीरोदात्त व सत्त्वशील राजे - 'मजायै' याच धोरणाने चालत असत, असे दिसेल. तेथून ऐतिहासिक कालाकडे दृष्टी टाकली तरी तीच स्थिती दिसते. सर्व मराठी राजे, पेशवे, सरदार, मानकरी मजायै हाच हेतू तोंडाने नसला तरी मनाने खास प्रमुख मानीत होते. सामान्य जनांतही हेच धोरण होते. समागमार्चा हेतू प्रजा हाच असला पाहिजे हे धोरण स्त्रियांच्या बाबतीतच फक्त पुरुषांनी ठेवले होते, पुरुषांनी अनेक स्त्रिया करून किंवा अन्य मागिनेही मजा करण्यास कोणाचीच हरकत नव्हती.

जुन्या व नव्यामध्ये फरक इतकाच आहे की विषयानंद हा एक सुखाचा उत्तम प्रकार असून तो अनुभवण्यात लज्जास्पद काही एक नाही व तो मानवाच्या कोणत्याही प्रकारच्या उन्नतीच्या आड येत नाही, असे नवे पंडित निर्भयपणे सांगतात व जुने सांगत नाहीत. जुन्यांची कृती मात्र तीच असते. पण त्यात उजळ माथा नसल्याने विषयसुखाची चर्चा करून ते जास्त कल्याणकारक, हितप्रद व सुसंस्कृत कसे करावे याची जी नव्यांना चर्चा करता येते, ती मात्र त्यांना शक्य नाही. व त्यामुळे हीन प्रकारचे सुखच फक्त आतापर्यंत ते अनुभवीत आले आहेत.

विषयसुखाच्या बाबतीतली ही भेकड व अप्रामाणिक वृत्ती नव्यांनी टाकून दिली आहे. व त्यामुळे मानवाच्या सुखात जास्त भर पडण्याचा संभव आहे, यात शंकाच नाही. स्त्रीपुरुषांनी, विशेषतः स्त्रियांनी अतिशय मोहक व वेधक वेषभूषा करावी यात जुन्यांना फार भयंकर पाप वाटे. मुलगी पाहावयास गेल्यावर ते सुंदर मुलगीच निवडतील; पण तिने जास्त सुंदर दिसण्याचा प्रयत्न केला तर मात्र ते रागावतील. या तऱ्हेचे वेडगळ प्रकार यापुढे नव्या धोरणाने बंद होऊन स्त्रीपुरुष परस्परांना जास्त आकर्षक होण्याचा प्रयत्न करतील तर त्यामुळे विवाहबंधनाची दृढता निःसंशय अधिक होईल. विषया-

नंदाची लज्जास्पदता जाऊन त्याला मान्यतेची मुद्रा मिळाली तर याहीपेक्षा एक मोठा फायदा होईल. स्त्रीपुरुषांमध्ये प्रेम असेल, भावना व विचार यांची समानता असेल तर सामाजिक दृष्ट्या तर अनेक फायदे होतीलच; पण विषयानंदालाही त्यामुळे जास्त उत्कटता व सुसंस्कृतता येईल, ही गोष्ट विषयसुखाला प्राधान्य दिल्याबरोबर लोकांच्या सहज ध्यानात येईल. तीस वर्षांच्या मुलाने आठ वर्षांच्या मुलीशी लग्न करावे, व पतिपत्नीनी दिवसा एकमेकांशी बोलू नये, केवळ रात्रीच त्यांची भेट व्हावी असल्या चाली रूढ असलेल्या समाजात पतिपत्नींच्या समागमाकडे पाहण्याची दृष्टी किती हीन असली पाहिजे हे काही सांगवयाम नको. विषयसुखात केवळ हीन व पाशवी भागच त्यांना माहित होता. प्रेमाने, भावनांच्या समरसतेने, बरोबरीच्या नात्यामुळे निर्माण होणाऱ्या स्नेहाने, स्त्रीला भोग्य वस्तू न मानता व्यक्ती मानल्यामुळे होणाऱ्या फरकाने, विषयानंदाला किती उत्कटता व श्रेष्ठता येते याची कल्पना जुन्या मताच्या लोकांना कधीच येणे शक्य नाही. आणि हा सर्व विषयसुखाला निघ किंवा कमी प्रतीचे मानण्याचा परिणाम आहे.

विषयानंदाच्यातर्फे आणखीही एक गोष्ट सांगण्याजोगी आहे. हे सुख ऐहिक उन्नतीच्या आड तर येत नाहीच; पण पारमार्थिक उन्नतीच्याही ते आड येत नाही. एकनाथ व तुकाराम ही दोन उदाहरणे आपल्यापुढे अगदी स्पष्ट आहेत. 'आत्मा वै पुत्र नामासि । पुत्र झालिया स्त्रियेसी । संग करूं नये तियेसी' असे एकनाथांनी सांगितले आहे. तुकारामाने तर बायकापोरांचे एका घाये मडके फोडून टाकण्याचा उपदेश किती वेळा केला असेल विटोबा जाणें. पण वस्तुस्थिती अशी आहे की दुसऱ्याला केलेला उपदेश स्वतः या लोकांनी मुळीच पाळला नाही. हरिपंडित या पुत्रानंतर नाथांना एक कन्या झाली आणि तुकाराम वारले त्या वेळी त्यांची स्त्री गरोदर होती. एरवी याची विचिकित्सा कोणीच केली नसती पण दुसऱ्यांना मडके फोडा म्हणून कडकडून सांगणारे स्वतः काय करतात, असा प्रश्न साहजिकच येतो, असो. स्वतःच्या बाबतीत तुकाराम व एकनाथ यांनी स्वतःचा उपदेश पाळला नाही तरी त्यांना मोक्ष मिळाला हे खरेच आहे. यावरून विषयसुखाची इच्छा मोक्षाच्या आड येत नाही हे स्पष्ट आहे. हे साधुसंत अगदी निर्भमत्वाने भोग घेत होते असेही म्हणता यावयाचे नाही. कारण ते जर मोहातीत असते तर

स्वतः कडकडून सांगितलेल्या वचनाविषय ते वागते ना. यावरून एकच गोष्ट दिसते की विषयसुख हे मोक्षाच्या आड येते असे जरी या साधुसंतांना वाटत होते तरी वस्तुस्थिती तशी नव्हती.

यावरून असे दिसून येईल की प्रेम, भावना, विचार यांची समरसता यामुळे सुसंस्कृत होणारा विषयानंद हा विवाहाचा एक प्रधान हेतू आवश्यक मानला पाहिजे, पतिपत्नींची एकमेकांबद्दल एकनिष्ठा आणि त्यांच्या नात्याचा शाश्वतपणा या विवाहाच्या मुख्य अटी आहेत आणि केवळ विकारशमन एवढाच हेतू असेल तर त्याला या तऱ्हेच्या विवाहाची मुळीच जरूर नाही. विवाह नसलेल्या समाजांना ते पूर्णपणे शक्य आहे हे कोणत्याही समजसमाणसाच्या तेव्हाच ध्यानात येईल.

सुप्रजेचे उत्पादन हा विवाहाचा दुसरा हेतू सांगितला जातो. पुत्रोत्पत्ती करून पितरांना पाणी मिळण्याची व्यवस्था करून ठेवावयाची व त्यांच्या ऋणांतून मुक्त व्हावयाचे. अशी यात धार्मिक दृष्टी आहे; पण शास्त्रामध्ये या भोळसर कल्पनेचा विचार करणे शक्य नाही दुसरी दृष्टी समाजाची. उत्कृष्ट प्रजा निर्माण व्हावी व समाज उन्नतीला जावा अशी लोकांची नेहमीच इच्छा असते आणि व्यक्ती ही हरएक प्रकारे समाजाची ऋणी असल्यामुळे प्रजा निर्माण करून समाज टिकविणे व ती सुदृढ व्हावी म्हणून दक्षता बाळगणे हे प्रत्येक व्यक्तीचे कर्तव्य आहे.

पण जरा खोल विचार केला तर असे दिसून येईल की विवाहसंस्था ज्या स्वरूपात आज आपल्या डोळ्यापुढे आहे, त्याची सुप्रजेच्या निर्मितीला तितकीशी मुळीच जरूर नाही. इतकेच नव्हे तर सुप्रजेच्या दृष्टीने सध्याच्या विवाहसंस्थेत अनेक दोष आहेत. येथे वाचकांनी गैरसमज करून घेऊ नये. सुप्रजा हा विवाहाचा हेतू असावा याबद्दल वादच नाही. पण तो एकमेव हेतू समाजाने पुढे ठेवला तर सध्या असलेल्या एकनिष्ठा व शाश्वतता ही विवाहबंधने कितपत अवश्य आहेत याचा विचार येथे करावयाचा आहे. जीवनशास्त्र-दृष्ट्या विचार केला तर सुप्रजेला यातल्या कशाचीच जरूर नाही. स्त्री ज्या पुरुषांशी संगत होते त्यासारखी ती होते वगैरे जुन्या कल्पना आता चुकीच्या ठरल्या आहेत. कालांतराने स्त्रीने अन्य पुरुषापासून संतती निर्माण करून घेतली तरी त्या संततीवर पहिल्या पुरुषाच्या संभोगाचा काही एक परिणाम

होत नाही. त्याचप्रमाणे स्त्रीच्या मानसिक एकनिष्ठेवरही प्रजेचे चांगले वाईटपण मुळी अवलंबून नाही. म्हणजे पुरुष व्यभिचारी असला तरी त्याच्या पुत्राच्या पिडगत गुणात जसा फरक पडत नाही, तसाच स्त्री व्यभिचारी असली तरी पडत नाही. दुसरे असे की, सुप्रजा हाच अंतिम हेतू धरला तर आज जशी सर्व लोकांना विवाहाला परवानगी आहे तशी त्या समाजात मिळणार नाही. वय, आरोग्य, कर्तृत्व इत्यादी गुणांनी प्रजा निर्माण करण्याला योग्य असे शेंकडा दहापंधराच स्त्रीपुरुष सापडतील. आणि मग तेवढ्यानाच प्रजोत्पादनाची परवानगी देणे व बाकीच्यांना निरपत्य करून टाकणे हे श्रेयस्कर ठरेल. शिवाय पती कसाही असला तरी स्त्रीने त्याशी एकनिष्ठ राहणे हा धर्माचा उपदेश जीवशास्त्राला कधीच मान्य होणार नाही. कारण सुप्रजेच्या दृष्टीने तो अगदी चुकीचा आहे. मातृप्रधान गृहसंस्था ठेवून प्रत्येक वेळी निरनिराळ्या थोर पुढांकडून स्त्रीने पुत्रोत्पत्ती करून घ्यावी अशी काही इंग्रज पंडितांनी सुचविलेली व्यवस्था सुप्रजेच्या दृष्टीने मान्य करावी लागेल. यावरून असे दिसेल की केवळ सुप्रजा हीच अंतिम दृष्टी ठेवली तर उत्तम बीज व उत्तम क्षेत्र एवढी एकच दृष्टी ठेवून बाकी सर्व बंधने झुगारून घ्यावी लागतील आणि त्या उत्तम शब्दाची व्यवस्था जीवनशास्त्र सांगेल ती धर्म, किंवा नीती सांगेल ती नव्हे.

केवळ विकारशमन, किंवा सुप्रजेची निर्मिती हे एकेक निरनिराळे किंवा दोन्ही मिळूनही विवाहसंस्थेचे अंतिम हेतू होऊ शकत नाहीत असे आतापर्यंतच्या विवेचनावरून दिसून येईल. स्त्रीपुरुषाची एकनिष्ठा आणि संबंधाचा शाश्वतपणा ही ज्या नात्यात प्रधान मानली जातात तो विवाह, ही विवाहाची व्याख्या सर्वमान्य होईल असे वाटते. आणि त्या व्याख्येअन्वये विवाह हा विकार शांत करण्यास किंवा पिडदृष्ट्या सुप्रजेची निर्मिती करण्यास जरूरच आहे असे नाही; किंबहुना काही बाबतीत विवाह हा सुप्रजेच्या व विकारशमनाच्या आडच येईल असे दिसून येईल. धर्मरक्षण किंवा मोक्षप्राप्ती असे काही आणखी हेतू जुने लोक सांगतील; पण त्याची माहिती कोणालाच नीटशी नसल्यामुळे त्यांचा विचार करणे शक्य नाही. मग नव्या शास्त्रीय दृष्टीला विवाहसंस्थेची जरूर आहे की नाही असा प्रश्न येतो आणि त्याचाच आता आपणाला विचार करावयाचा आहे.

विकारशमनासाठी, किंवा समाज जिला सुप्रजा म्हणेल त्यासाठी जरी विवाहसंस्थेची जरूर नसली तरी यापेक्षाही श्रेष्ठ अशा एका सुखाची मानवी मनाला अपेक्षा असते आणि तिच्यासाठी विवाहाची जरूर आहे.

मानवी मनाचा असा एक धर्म आहे की आपल्या व केवळ आपल्याच सुखदुःखाची काळजी घेणारी, केवळ आपल्या एकट्याच्याच उत्कर्षाने हर्ष पावणारी व अपकर्षाने खेद पावणारी आणि आपल्या एकट्याच्याच भावनांशी समरस होणारी अशी कोणी तरी व्यक्ती असावी, यात त्याला पराकाष्ठेचे सुख आहे. मी मेलो तर हजारत एक व्यक्ती कमी झाली, या हिशोबाने समाजाला थोडे तरी दुःख होते हे खरे आहे. पण ती समाजाची पातळ सहानुभूता मला मुळीच सुखदायक होऊ शकत नाही. पण मी मेलो तर आपणही मरावे इतके वाईट वाटण्याजोगं दुःख जिला होईल, अशी जर कोणी व्यक्ती असेल, तरच मला जगण्यामध्ये खरा आनंद होतो; आणि अशी जर व्यक्ती कोणीच नसेल तर मला जीवित नकोसे होते. आपल्यावर कोणाची तरी अनन्यसामान्य भक्ती आहे, ही जाणीव केवळ सुखप्रद आहे इतकेच नव्हे तर मानवाच्या सर्व कर्तृत्वाचे ते उगमस्थान आहे. सर्व समाज माझा आहे, ह्यासाठी मला कष्ट केले पाहिजेत ही भावना हजारातील एखाद्याच मनाला चैतन्यप्रद होत असेल. पण माझ्यासाठी, आणि केवळ माझ्यासाठी तळमळणारी अशी जी व्यक्ती आहे तिचे कल्याण हा हेतू वाटेल त्याला उद्योगरत करण्याला, इतकेच नव्हे तर प्रसंगी प्राणही देण्यास पुरेसा प्रेरक होऊ शकतो. आपल्यावर अनन्यसामान्य भक्ती करणारी ही व्यक्ती कोणीही असून चालत नाही. पुरुषाला ती व्यक्ती स्त्री असावीशी वाटते व स्त्रीला पुरुष असावीशी वाटते. कारण हॅबलॉक एलिसने एके ठिकाणी म्हटल्याप्रमाणे मनाचे पूर्ण मीलन होऊन दोन जीव अगदी अभिन्न होऊन जाण्यास, देहाच्या समागमाची सुद्धा अत्यंत जरूर असते. मनाच्या समागमावाचून शारीरिक संबंध हा उच्च आनंद देऊ शकत नाही, हे जितके खरे आहे, तितकेच मनाच्या पूर्ण मीलनाला शारीरसंबंधाची आवश्यकता आहे हेही खरे आहे. म्हणजे स्त्रीच्या किंवा पुरुषाच्या पार्थिव जडदेहाला पुरुषाच्या किंवा स्त्रीच्या पार्थिव देहाच्या समागमाची जशी भूक असते, तशीच त्यांच्या मनालाही दुमऱ्याच्या मनाच्या समागमाशी भूक असते. आणि मनाची भूक अनन्यसामान्य प्रेमाखेरीच शांत

होऊ शकत नाही. मानवाच्या अशा या विशिष्ट मनोधर्मातच विवाहसंस्थेचे बीज आहे.

इस्पतळातील दाई आपली काळजी घेते, यामुळे आपल्याला अल्पसे सुख होते. पण आपल्या इतक्याच आस्थेने ती दुसऱ्या पन्नास माणसांची काळजी घेत असल्यामुळे त्या आस्थेला पातळपणा येऊन पन्नास माणसात पडलेले असूनही आपणास निर्जन प्रदेशात पडल्यासारखेच वाटते. घरामध्ये याच्या उलट स्थिती असते आणि यामुळेच घराला घरपणा आलेला असतो. यावरून असे दिसून येईल की प्रेमातील अनन्यसामान्यता हेच सर्व सुखाचे उगमस्थान आहे आणि विवाहसंस्था ही त्यासाठीच आवश्यक आहे.

अनन्यसामान्य प्रेमाचे हे तत्त्व काही अर्वाचीन युरोपीय पंडितांना मान्य नाही असे दिसते. या प्रेमाची अपेक्षा असली म्हणजे पतिपत्नींची मने अन्य स्त्र-पुरुषांवर गेली तर त्यांना मत्सर किंवा असूया वाटू लागते. व अशी असूया वाटणे हे रानटीपणाचे द्योतक आहे असे काही लेखकांचे म्हणणे आहे. कारण या असूयेच्या बुडाशी मालमत्ता व स्वामित्व ही कल्पना असते असे ते म्हणतात. म्हणजे स्त्रीचे परपुरुषाकडे मन गेले तर पतीला जो मत्सर वाटतो तो स्त्री ही आपल्या मालकीची वस्तू आहे अशी कल्पना असल्यामुळे वाटतो असे त्याचे मत आहे.

मेन अँड देअर मोटिव्हज् या पुस्तकात (पृ. ११७) फ्लूगेल या पंडिताने म्हटले आहे की स्वातंत्र्य, समता या कल्पनांशी मत्सर हा विसंगत आहे. आपले मन कोणावरही जडविण्याचा व्यक्तीला हक्क असला पाहिजे. सेक्स इन् सिव्हिलिझेशन या ग्रंथात (पृ. २३३) वुड्लयम लॉर्डेड म्हणतो की असूया हे स्वार्थीपणाचे लक्षण आहे. स्त्री ही वस्तू आहे. पशुवत् आहे या कल्पनेचे असूया समर्थन करते. हँव्लॉक एलिसने आपल्या सायकॉलजी ऑफ सेक्स या ग्रंथात हेच मत दोनतीन ठिकाणी प्रकट केले आहे. पण या पंडितांचे हे मत चूक आहे असे वाटते. मानोगॅमी म्हणजे एकपतिपत्नी ही विवाहाची पद्धत सर्वांत उत्तम व नैसर्गिक आहे असे एलिसने स्वतःच मान्य केले आहे (सायकॉलजी ऑफ सेक्स, आवृत्ती १९३५ भाग ४, पृ. ४१६, ४९४) असे असताना अनन्यसामान्य निष्ठा त्याने मान्य करू नये, हे विचित्र आहे. विवाहबाह्यसंबंध अपरिहार्य वेळी आणि दोष कबूल करून रसेलने मान्य केले आहेत. पण एलि-

सचे तसेही नाही. (पृ. ५१३) पण तो स्वैरसंभोगाला अनुकूल आहे असेही नाही. विवाहातील पावित्र्य त्याला हवेच आहे; पण या पंडितांचे मत काही असले तरी एकनिष्ठा, व शाश्वतता या विवाहातील मूल तत्त्वाशी असूयेचा निषेध विसंगत आहे एवढे खरे...या बाबतीत मॅकडुगलने फार सुंदर विवेचन केले आहे. तो म्हणतो असूया वाटत नसेल तर प्रेमच असणे शक्य नाही. असूया ही अपरिहार्य आहे. एवढेच नव्हे तर ती योग्यच आहे. कॅरेक्टर अँड कॉण्डक्ट पृ. २३१, ३२) अनन्यसामान्य निष्ठा नसेल तर माणसाचे जीवन इस्तिपतळातल्या जीवनासारखे रसहीन, वैराण व शून्य होईल. आणि जगाच्या अनंत व्यापारांना अवश्य असणारा जो माणसाच्या मनाचा उत्साह तोच नाहीसा होईल. मॅरेज अँड मॉरल्स या पुस्तकात रसेलने हेच मत सांगितले आहे. (पृ. ११८) एडवर्ड कार्पेंटर याने असूयेंचे दोन प्रकार सांगून नैसर्गिक असूया चांगली, कृत्रिम वार्टसे म्हटले आहे. वेस्टर मार्क म्हणतो की, सहचराचे मन दुसरीकडे गेले की व्यक्तीला वार्टसे वाटणे स्वाभाविक आहे. आणि आपल्या सहचराला (Partner) वार्टसे वाटू नये अशी प्रत्येकाने खबरदारी घेतली पाहिजे (फ्यूचर ऑफ मॅरेज पृ. ७८ लोवेन फील्ड असेच म्हणतो. हे वाचले म्हणजे या शास्त्रांना असूया शब्द फक्त नको आहे, ती कल्पना मान्य आहे असे दिसते. वरील विरोधी पंडितांचाही मनातील अर्थ कदाचित् असाच असेल.

आतापर्यंतच्या विवेचनावरून पुढील गोष्टी स्पष्ट होतील असे वाटते. अनन्यसामान्य प्रेमाची मानवी मनाला भूक आहे. दोन जीव पूर्ण समरस झाल्यावाचून ती भागण शक्य नाही. या समरसतेत मानसिक भागच जास्त असतो. म्हणून दोघांची सुखःदुखे रागद्वेष, वैचारिक उंची सारखी असल्यावाचून ही समरसता उत्पन्न होऊ शकत नाही. या मानसिक समरसतेला शारीरिक समागमाचीही फार आवश्यकता असते आणि म्हणून हे सर्व वडवून आणण्यासाठी एकनिष्ठ प्रेम व नात्याचा शाश्वतपणा जीत आहे अशी विवाहसंस्था अत्यंत आवश्यक आहे.

विवाहसंस्थेच्या बुडाशी जे तत्त्व आहे तेच गृहसंस्थेच्या बुडाशी आहे. प्रजेचा विचार करताना तः सुप्रजा असावी एवढीच समाजाची अपेक्षा असते. पण व्यक्तीची दृष्टी याहून फार भिन्न आहे. पुत्र चांगले असावे हे कोणालाही

वाटणारच. पण समाजात पुष्कळसे चांगले पुत्र आहेत या विचाराने व्यक्तीला मुळीच समाधान होत नाही. मला पुत्र असावा, ही प्रबळ वासना गृहसंस्था निर्माण करते. सुप्रजेचा विचार येथे गौण आहे, येथेही पुन्हा गैरसमज होण्याचा संभव आहे. आपली कन्या किंवा पुत्र चांगले व्हावे म्हणून मनुष्य आटोकाट प्रयत्न करील हे खरे. पण त्या प्रयत्नांच्या बुडाशी समाजात चांगल्या नागरिकांची भर पडावी या हेतूला प्राधान्य नसून माझा पुत्र चांगला असावा याला प्राधान्य आहे आणि म्हणूनच तो गुणरूपांनी जरी कमी असला तरी त्याच्याच पालनपोषणाची मी काळजी घेतो. शेजाऱ्याचा मुलगा आपल्या मुलांपेक्षा जास्त बुद्धिमान आहे, आपल्या पुत्राच्या विद्येवर खर्च करण्यापेक्षा त्याच्यासाठी खर्च केल्यास समाजहित जास्त होईल असा विचारही मी कधी करीत नाही. येथेच समाजाच्या व माझ्या इच्छेचा विरोध येतो. समाजाची इच्छा अशी की पैसा खर्च व्हावयाचा तो चांगल्या विद्यार्थ्यांवर व्हावा म्हणजे त्याचे चीज होईल. मला वाटते की मी मिळविलेला पैसा माझ्या मुलावर खर्च होऊन त्याची एक रसभर जरी उंची वाढली तरी त्याचे चीज झाले. व्यक्तीच्या व समाजाच्या या परस्परविरोधी इच्छेचा समन्वय घडवून आणणे हे फार अवश्य आहे, पण तसे करताना 'माझा पुत्र' या विचाराला व्यक्तीला जे प्राधान्य द्यावेसे वाटते त्याला मुळीच धक्का लावून उपयोगी नाही. युरोपांतोल काही अर्वाचीन पंडितांना हे मान्य नाही. समाजहिताकडे दुर्लक्ष करून व्यक्ती आपल्या मनाच्या सुखासाठी विरुद्ध आचरण करण्यास गृहसंस्थेमुळे प्रवृत्त होते, तिच्या सर्व भावना कुटुंबीय जनांवर केंद्रीभूत होऊन त्यातील विशालता नष्ट होते व त्यामुळे समाजाचे नुकसान होते असे त्यांचे मत असून त्यामुळे गृहसंस्था नष्ट करून टाकली पाहिजे असे ते म्हणतात. रशियातील कोलान-टाई ही लेखिका या विचारासाठी प्रसिद्ध आहे. फ्लूगेलने आपल्या मेन अँड देअर मोटिव्हज् या पुस्तकात (पृ. ९६) म्हटले आहे की अनेक महत्त्वाच्या बाबतींत गृहसंस्था ही समाजहितबुद्धीच्या आड येते. पण मनाच्या विकासाला पायरी म्हणून फ्लूगेल गृहसंस्थेला मान देतो. हँवल्क एलिसनेही गृहसंस्थेमध्ये हा दोष आहे असे मान्य केले आहे. कॅलव्हर्टनही आपल्या बॅकरप्टसी ऑफ मॅरेज या ग्रंथात म्हणतो की गृहसंस्था नसेल तर माणसांचे प्रेम जास्त व्यापक होऊन त्यांच्या सुखदुःखांची क्षेत्रे ही संकुचित न राहता

विशाल होतील.

पण असूयेप्रमाणेच याही बाबतीत या पंडिताचे मत बरोबर नाही असे म्हणावे लागते. वर दाखविल्याप्रमाणे व्यक्तीच्या व समाजाच्या काही इच्छां परस्परविरोधी असल्या तरी मानवाचे मन विशाल होण्याच्या मार्गात गृहसंस्था आड येईल हे मत अगदी निखालस चुकीचे आहे असे वाटते. आणि उलट प्रेम, दया, स्वार्थत्याग यांचे संस्कार त्याच्या मनावर करण्यास गृह हे एकमेव साधन आहे, हेच खरे वाटते. पुत्र, कन्या, बहीण, भाऊ, पति-पत्नी ही नात्याची माणसे नसतील तर मानवाच्या मनाची वाढ होण्याचे बोजूलाच राहून ते अगदी निरुत्साह, निराश व कर्तृत्वशून्य होईल. स्त्री-पुत्र या प्रेरक शक्ती नसताना केवळ समाजासाठी मनुष्य अहोरात्र उद्योग करील ही कल्पना अगदी भ्रामक आहे. अनन्यसामान्य प्रेमाचे प्रकार अनेक असतात. पति-पत्नीचे प्रेम हा त्याचा निःसंशय एकमेव श्रेष्ठ प्रकार होय. पण मातापिता, पुत्रकन्या, बंधुभगिनी यांच्या प्रेमात या श्रेष्ठ प्रेमाचा भाग असतोच असतो. आणि म्हणूनच ही मंडळी एकत्र राहू शकतात. हा सुवर्णास जसजसा कमी होत जातो (आणि पुत्र, कन्या, बंधुभगिनी यांच्या बाबतीत तसे होणे अगदी वाजवी आहे) तसतशा त्या व्यक्ती दुरावतात. पण गृहसंस्था ही जी उभारली जाते ती अनन्यसामान्य प्रेम या तत्त्वावरच उभारली जाते. अपत्यांचे संगोपन हे तिचे मुख्य कार्य होय हे खरे; पण ते याच तत्त्वावर झाले पाहिजे आणि होत असते. गृहसंस्थेच्या अभावी अपत्यांचे संगोपन होणार नाही असे नाही. वैद्यकीय दृष्ट्या कदाचित् जास्त चांगले होईल. पण रसेलने म्हटल्याप्रमाणे (मॅरेज अँड मॉरल्स पृ. ३००) ते अगदी निष्प्रेम होईल आणि त्यात अगदी उद्वेगजनक एकरूपता येईल. मुलाच्या मनाच्या वाढीला व ते आनंदी, निर्भय आणि विशाल व्हावे यासाठी प्रेमळ वातावरणाची आवश्यकता असते आणि ते आईबापावाचून अन्यत्र मिळणे अशक्य आहे असेही त्यानेच म्हटले आहे. (पृ. १९४) तो माझा, मी त्याचा व इतर कुणाचा नव्हे एवढ्या भावना पिता-पुत्रांच्या प्रेमाला अवश्य आहेत. (याच बाबतीत जास्त चर्चा अपत्यसंगोपन प्रकरणो पह्यावी.)

मी, माझी पत्नी, माझी अपत्ये, ही भिन्नतेची भावना मानवाच्या मनाला फार पोषक आहे. शाळेच्या लहानशा जगातही हिचा परिणाम

आपणास दिसून येतो. ए व बी या तुकड्यांच्या मूलांत तादृश फरक फारसा नसतो, पण आपण 'ए' पासून निराळे आहो, त्यांच्यावर चढ करण्यास आपण झटले पाहिजे, ही भिन्नतेची भावना विघातक तर नाहीच; पण उलट पोषक आहे. तुकडीच्या लहानशा गटांतील हीच भिन्नतेची भावना शाळा, शहर व राष्ट्र या पायऱ्यांनी वर गेलेली असते. इतरांहून भिन्नता जितकी तीव्र तितकी गटाशी निष्ठा उत्कट आणि त्या मानाने कर्तृत्व जास्त प्रभवशाली असे येथे अगदी स्पष्ट दिसून येते. अर्थात् या भिन्नतेत द्वेषाचा मागमसही न येऊ देण्याची दक्षता घेणे फार अवश्य आहे पण काही असले तरी भिन्नतेखेरीज जीवन रक्षक व कर्तृत्वशून्य होय यात शंकाच नाही. भिन्नतेची ही भावना गृहसंस्थेत अगदी उत्कटतेला नेलेली असते.

विषयानंद, सुप्रजेची निर्मिती आणि अनन्यसामान्य प्रेमाची प्राप्ती या विवाहाच्या तीनही हेतूंचे येथेवर आपण परीक्षण केले; आणि त्यातील तिसरा हेतू श्रेष्ठ ठरविला. विषयानंद व सुप्रजा यांना कमी महत्त्व आहे असे मुळीच नाही. अनन्यसामान्य प्रेमाने ते पोषकच आहेत. पण तिसरा हेतू श्रेष्ठ ठरविण्याचे कारण असे की त्यावाचून विवाहच असणे शक्य नाही. एखाद्या पतिपत्नींना अपत्य झाले नाही तरी त्यांचे वैवाहिक नाते संपत नाही तुसंगात गेल्यामुळे किंवा अन्य काही कारणामुळे दहापंधरा वर्षे जरी त्यांना विषयसुख मिळाले नाही, तरी आपण त्यांना नावे ठेवीत नाही. त्यांनी विवाहबंधने मोडली असे आपण म्हणत नाही. पण ते जर परस्परांशी एकनिष्ठ नसतील तर त्यांच्या विवाहाला आपण विवाहच म्हणत नाही. तेव्हा विवाहांत अनन्यसामान्य प्रेमाला श्रेष्ठता आहे हे निर्विवाद होय. यावरून असे दिसले की व्यक्तीचे सुख हेच विवाहाचे अंतिम आहे. प्रजेच्या बाबतीत सुद्धा असेच आहे. व्यक्ती स्वतःच्या सुखासाठी प्रजा निर्माण करते व तिचे संगोपन करते. समाजाचे हित हे पर्यायाने व्यक्तीचेच हित असल्याने या सुखाला मुरडी व बंधने घालून सामाजिक दृष्टीही विवाहांत ठेवली पाहिजे हे खरे; पण हे सांगताना समाजाने मूळ हेतूकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही, हेही तितकेच खरे आहे.

स्त्री पुरुषांची उच्चतम मैत्री, अनन्यसामान्य प्रेम, ही भावना मुळांत जरी नैसर्गिक असली तरी तिची वाढ करून तिला योग्य वळण लावणे हे अवश्य आहेच. कारण परस्परविरोधी अनेक प्रकारच्या प्रवृत्ती मनुष्याच्या

अंगी असतात. कीर्तीची आस कोणाला नाही ? पण प्रत्येकाला ती असूनही आळस, हीन सुखाचा लोभ हे अनेक दुर्गुण तिच्या आड येतातच. तसेच अनन्यसामान्य प्रेमाचे आहे. कीर्तीची आस जरी नैसर्गिक असली तरी तिची शिकवण समाजाला देऊन तिचे सारखे संगोपन करणे हे जसे अवश्य आहे, तसेच स्त्री-पुरुषांच्या या उच्च मैत्रीचे आहे. सर्वांना यातील गोडी कळेलच असे नाही. कळली तरी त्याची किंमत देण्यास ते तयार होतीलच असे नाही. मनुष्य हा जसा अनेक चांगल्या प्रवृत्तीने युक्त आहे तसाच असत प्रवृत्तीनेही तो युक्त आहे त्यामुळे अनन्यसामान्य प्रेम हे जरी ध्येय असले तरी ते पूर्णांशाने कोठेही व कधीही साध्य होत नसते. बंधारा घालून नदीचे सर्वच्या सर्व पाणी आडवले तर हवेच आहे. पण तसे करू गेल्यास सर्वच पाणी वाहून जाऊन तलाव कोरडा पडण्याचा संभव असतो हा सृष्टिरचनेचा दोष आहे. मानवाच्या हातात नाहीत अशा शक्तीच इतक्या आहेत की त्यांचे ध्येय पूर्णांशाने त्याला कोठेच साध्य करून घेता येत नाही. इतकेच नव्हे तर आपला कमकुवतपणा, व सृष्टीच्या विरोधी शक्ती या ओळखून त्याने ध्येयाला योग्य त्या मुरडी घातल्या नाहीत, तर सर्वच बंधारा फुटून त्याची जमीन वैराण होण्याचा प्रसंग येतो. याच दृष्टीने एकनिष्ठा व शाश्वतपणा या विवाहाच्या अलौकिक तत्वांनाही अगदी नाइलाजाने व मोठ्या दुःखानेच का होईना पण मुरडी घालणे प्राप्त होते. त्या तज्ञा घातल्या नाहीत म्हणूनच पश्चिमेकडील विवाहसंस्थेचे दिवाळे वाजले अशी लिंडसे, एलिस वगैरे थोर विचारवंतांची तक्रार आहे. त्या मुरडी कोणच्या व कशा घालावयाच्या, त्या कितपत इष्टानिष्ट व शक्याशक्य आहेत याचा विचार पुढील प्रकरणी करावयाचा आहे. पण तत्पूर्वी विवाहसंस्था व गृहसंस्था यांच्याबद्दल नवविचारी पाश्चात्य पंडितांची काय मते आहेत ते पहावयाचे आहे.

सामान्यतः पश्चिमेकडील सर्वच देशात विवाहसंस्था नष्ट होत आहे असे आपण ऐकत असलो तरी त्यातल्या त्यात रशियाबद्दल ओरड फार आहे. तेथे विवाहाची नोंद कायद्याने आवश्यक नाही. घटस्फोट वाटेल तेव्हा मिळतो, गर्भपात बंकायदेशीर नाही असे आपण ऐकतो आणि त्यामुळे तेथे सर्वत्र स्वैराचार, भ्रष्टाचार, बबंदशाही आहे असे कल्पून त्यावर लेख लिहितो. सह्याद्रीच्या एप्रिलच्या अंकात असाच एक लेख आला आहे. पण मिस मेयोचे

उदाहरणं ध्यानात् ठेवून वांचकांनी या बाबतीत फार सावध राहिले पाहिजे. त्या प्रश्नाची चांगली वाजूही पाहून सहानुभूतीने विचार करणे हेच युक्त होईल. 'फॅक्टरी, फॅमिली अँड वूमन इन् सोव्हिएट रशिया'— किंग्जबरी व फेअरचाइल्ड; 'मॅरेज अँड मॉरलस् इन् सोव्हिएट युनियन'— अँना लुइस स्ट्राँग; 'प्रोटेक्शन ऑफ वूमन अँड चिल्ड्रेन् इन् सो. रशिया'— अलाइस विथरफोल्ड वगैरे पुस्तके पाहिली तर वस्तुस्थिती पुढीलप्रमाणे आहे असे दिसून येईल. स्वैराचाराला रशियात मुळीच उत्तेजन नसून आत्मनिग्रह, एकनिष्ठा हीच त्यांना प्रिय आहेत. मते मागविली तेव्हा शेंकडा ७० तहणांनी एकपत्नीपद्धत मान्य असल्याचे सांगितले. स्वैराचार करणाऱ्याला कम्युनिस्ट पार्टीतून हाकलून देतात. केवळ एकदा समागम केला इतके जरी सिद्ध झाले तरी पुरुषाला अपत्याच्या संगोपनाचा खर्च देणे कायद्याने भाग पडत असल्यामुळे स्वैराचार करणे येथे फार कठीण झाले आहे. गर्भपाताला कायद्याने परवानगी असली तरी त्याविषय सरकारने फार जोराची चळवळ चालविली आहे. बलिनभेक्षा मास्कोमध्ये जास्त गर्भपात तर होत नाहीतच, पण सरकारी डॉक्टरांच्या नजरेखाली शस्त्रक्रिया होत असल्यामुळे रशियातील स्त्रीच्या जीविताला धोका जवळजवळ नाहीसा झाला आहे. शिवाय पहिला गर्भ किंवा अडीच महिन्यांवर वाढलेला कोणाचाही गर्भ नाहीसा करणे बेकायदेशीर आहे. यावरून असे दिसेल की विज्ञानान्वये जे शुद्ध व निग्रही आचरण ठरेल ते रशियन लोकांना हवेच आहे. स्वैरता, अनिर्बंधता तेथे मुळीच नाही. फरक एकच आहे की या बाबतीत कायद्याचा काहीएक उपयोग नाही असे त्यांना वाटल्यामुळे ही गोष्ट उपदेशाने घडवून आणावी असा त्यांचा प्रयत्न आहे.

मूठभर आर्यस्त्रियांच्या थोरवीकडे नजर ठेवून आर्यस्त्रियांच्या शीलाबद्दल भोळसटपणे काही तरी लिहिणाऱ्या लेखकांची खरोखर कीवच येते. काही थोड्या जाती सोडून दिल्या तर येथेही दोनतीन बाप, स्वैरसंभोग, मुदतीची लम्बे, बहुपतित्व ही वाटेल तितकी दृश्ये दिसतील. आणि पुन्हा या सर्वांवर धर्माचा शिक्का लागलेलाही दिसेल. रशियात गर्भपाताला स्वातंत्र्य आहे असे सांगणे हे हिंदुस्थानात चौदा वर्षांच्या आतील मुलींवर अत्याचार करण्यास परवानगी आहे असे सांगण्याप्रमाणेच आहे. हिंदुस्थानात पंधरा

वर्षाखालच्या ६४ लक्ष; पाच वर्षाखालच्या दीड लक्ष आणि एक वर्षाच्या आतल्या १०८१ विधवा (!) आहेत. हे येथल्या विवाहपद्धतीच्या यशाचे चिन्ह खास म्हणता येणार नाही. शिवाय दहा व अकरा वर्षांच्या कित्येक माता (!) येथे मृत्युमुखी पडतान. हेही दृश्य मोठेसे शुभ नाही. श्रद्धानंद महिलाश्रम, पंढरपुरचे आश्रम वगैरे संस्था येथल्या विवाहसंस्थेबद्दल कोणची साक्ष देतात तीही ऐकली पाहिजे. त्यावरून असे दिसते की पश्चिमेकडे विवाहसंस्था घुळीस मिळत असली तर येथेही तेच आहे. इतकेच नव्हे तर येथल्या काही जाती सोडल्या तर हजारो वर्षे येथे रशियाच आहे. आणि त्या शुद्ध जातीचे जे प्रमाण आपल्याकडे निघेल तितक्या स्त्रिया रशियातच काय पण कोणत्याही देशात सापडतील. मात्र अजून एक ठळक फरक आहे. हिंदुस्थानांतल्या स्त्रीला स्वातंत्र्याची प्राप्ती झाली नाही. ती झाली, तिला आपल्या व्यक्तित्वाची जाणीव झाली म्हणजे मग ती कशी राहिल यावर सर्व अवलंबून आहे. येथे स्त्रियांना गोषात ठेवाव्या लागतात, किंवा गावाला जाताना त्यांना सुकले घालावे लागते अशी कित्येक ठिकाणी स्थिती आहे. तेव्हा येथल्या विवाहसंस्थेची स्थिती काही फार अलौकिक आहे हे भोळसट समाधान मानून स्वस्थ बसणे अगदी घातकी ठरेल हे ध्यानात ठेवले पाहिजे.

रशिया सोडून इतर देशांकडे पाहिले तरी असे दिसले की विवाहसंस्था किंवा गृहसंस्था अजिबात नाहीशी करावी असे म्हणणारे लेखक क्वचितच आढळतात. तिच्यामधले दोष दाखविणारा एलिससारखा पंडितही स्पष्टपणे असे सांगतो की गृहसंस्था बुडवायचा प्रयत्न करूनही बुडणार नाही. इतकी ती मानवाच्या स्वभावाशी निगडित झाली आहे. (मोअर एसेज ऑफ लव्ह अँड व्हर्च्यू पान २४ व्हिदर मनकाइंड पान २१४). जज् बेन लिडसे याच्यावर या बाबतीत फार गहजब झाला आहे. पण रिव्होल्ट ऑफ मॉडर्न यूथ या पुस्तकांत (पृ. १३७) त्याने स्पष्ट म्हटले आहे की विवाहसंस्थेवर माझा ठाम विश्वास आहे. आणि स्त्रीपुरुषांचे एकमेकांवर अनन्यसामान्य प्रेम (The love of one man for one woman) यालाच मी विवाह म्हणतो. रसेलचे मत वर सांगितलेच आहे. विवाहसंस्था मोडणे मुळीच हितप्रद नसून ती मोडली तर अपत्यसंगोपन नीट होणार नाही आणि पुरुष कर्तृत्वशून्य होईल असे तो म्हणतो. दि वे ऑफ ऑल वूमन (पृ. १७२) या

पुस्तकात ईस्वरहार्डिंग या लेखिकेने म्हटले आहे की शाश्वतता हे तर विवाहाचे मुख्य लक्षण होय. आणि तसे न मानता जी स्त्री विवाह करील तिचा विवाह कधीच सुखादायी होणार नाही. व्हॅन डी व्हेल्डे या स्वित्झरलंड-मधील मोठ्या लेखकाचे मत असेच आहे तो म्हणतो की एकनिष्ठा व शाश्वतता या लक्षणांनी विवाहसंस्थेचा विकासच दिसून येतो आणि विवाहातून काही त्रास व दुःखे जरी निर्माण होत असली तरी त्या संस्थेच्या अभावी याच्यापेक्षा किती तरी अधिक दुःखे मानवाला भोगावी लागतील. (आयडियल मॅरेज पृ. २) मॅक् डुगल या विख्यात मानवशास्त्रज्ञाला विवाह तर मान्य आहेच, पण शिवाय विवाहित स्त्रीपुरुषांनी परक्या स्त्रीपुरुषांसह नाचणे हेही गर्ह्य आहे असे तो मानतो (कॅरेक्टर अँड काँडक्ट.)

यावरून असे दिसेल की युरोपातल्या पंडितांनाही विवाह आणि गृह या दोन्ही संस्था अत्यंत आवयस्क वाटतात. फरक एवढाच आहे की तिच्या मर्यादा व नीतिनियम विज्ञानाला विचारून बसवावे असे ते म्हणतात. मानसशास्त्र, सुप्रजाशास्त्र, आरोग्यशास्त्र, अर्थशास्त्र इत्यादी अनेक शास्त्रांना विचारून नियम ठरवावे व त्यांना संमत नाहीत अशी बंधने कितीही पवित्र, व श्रुतिस्मृतिपुराणबायबलोक्त असली तरी ती काढून टाकावी असे त्यांचे म्हणणे आहे. तपशिलात मतभेद होणे केव्हाही शक्य आहे. काही मतभेदाने सिद्धान्तच उलटतो हेही खरे आहे. पण असे कोठेही असणारच. आपल्याकडच्या दोन स्मृती घेतल्या तरी त्यातही असे दिसून येईल. तेवढ्यावरून काही विपरीत बोलण्यात मुळीच अर्थ नाही. आता विज्ञानाचे सांगणे आणि धर्माचे सांगणे यातच जमीनअस्मान अंतर आहे यात शंका नाही. पण ते एवढ्याच बाबतीत नसून सर्वच क्षेत्रात आहे. आणि अशा वेळी विज्ञानाचे ऐकले पाहिजे हे आपण मागेच ठरविले आहे.

पण गृहसंस्थेच्या पुरस्कर्त्यांनी पश्चिमेकडील या हल्ल्याने गांगरून जाण्याचे मुळीच कारण नाही. येथील वेदान्त्यांनी याहीपेक्षा जास्त मोठा हल्ला मागे या संस्थेवर केला होता आणि अजून तीच बडबड करण्याची चाल तत्पंथीयांनी सोडलेली नाही. कसली बायको नि कसला पुत्र असे म्हणून आचार्यांनी पुरुषाची दोन प्रबळ निष्ठास्थानेच हलविली. संसाराची काळजी वाहणे हे या मार्गातील लोकांना मोठे गर्ह्य वाटते, एखादेनि अकाळ काळें

मजचि जै मरण आलें । तें काय करितील स्त्रिया वाळें आसवीं डोळे लोटतीं ।। अशी खंती पुरुष करतो म्हणून एकनाथमहाराजांनी त्याला मूढगती म्हटले आहे. (एकनाथी भागवत १७।१२४.) पण ही उदाहरणे कशाला ? संसाराची निंदा करण्याचे सुख जिव्हेने भागले नाही असा सत्पुरुषच आपणास सापडणार नाही पण विवाहसंस्थेचे अद्भुत यश यातच आहे की हे ऐकून लोकांनी तर संसार सोडले नाहीतच पण या साधुसंतांनीही ते सोडले नाहीत. आलिप्तपणे का होईना, भोगायचे नाही अशा इच्छेने का होईना ते संसारसुख भोगीतच राहिले. आता लोकांनी संसार सोडले नाहीत तरी ज्ञानविन्मुखता, तर्कशून्यता, कर्तृत्वाबद्दल निराशा इत्यादी अनेक दुर्गण या उपदेशामुळे उत्पन्न झालेच; पण विवाहसंस्था अजिबात ढासळली नाही हे काय थोडे झाले ? तेव्हा वेदान्ताच्या प्राणघातक हल्ल्यातूनही जी संस्था सहीसलामत बाहेर पडली तिला, सर्वस्वी अनुकूल असलेल्या पाश्चात्यांच्या काही तपशिलातल्या सुधारणांनी भय उत्पन्न होईल, अशी भीती बाळगणे अगदीच असंमंजसपणाचे होईल.

गृहसंस्थेचे नवे स्वरूप

विवाह आणि गृह या संस्थेवर कितीही जहरी टीका होत असल्या, त्यावर कितीही जोराचे हल्ले होत असले तरी त्या ढासळून पडणार नाहीत व पडू नयेत अशीच सर्व विचारी पु षांची इच्छा आहे, हे मागील प्रकरणे आपण पाहिले पण त्याबरोबरच आपल्या असेही ध्यानात आले की या दोन्ही संस्था जर चिरंजीव करावयाच्या असतील तर त्यांच्या स्वरूपात व रचनेत आपणास आमूलाग्र फरक केला पाहिजे. गेल्या दोन हजार वर्षांत व विशेषतः गेल्या दीडशे वर्षांत समाजाच्या स्थितीत, माणसांच्या मनोभावनात, नैतिक मूल्यात इतके जमीनअस्मान फरक पडले आहेत की जुन्या तत्त्वावर चालविलेली कौणतीही संस्था या कालात टिकून राहणे अशक्य आहे.

गृहसंस्थेची पुनर्घटना करण्यास भाग पाडणारी मुख्य गांष्ट म्हणजे स्त्रियांच्या मनात स्वातंत्र्यप्रीतीचा झालेला उदय ही होय. आजपर्यंत जगत स्त्रीला व्यक्ती म्हणून कोणीच ओळखित नव्हते. मनुष्य जात ही फक्त पुरुषांची आणि ती कायम टिकावी, तिला सुख व्हावे, तिला मोक्ष मिळण्याची सोय व्हावी या हेतूने वापरण्यात येणारे स्त्री हे एक साधन होते. मोक्ष हे अंतिम ध्येय पण ते पुरुषांचे. स्त्री ही त्याच्या आड येणारी वस्तू म्हणून ती टाकून द्यावी. 'स्त्रक्, चंदन, वनितादि भोग' या शब्दरचनेत ही मनोवृत्ती स्पष्ट दिसून येते. स्त्रीला बंधनात ठेवता यावे यासाठी 'ज्ञानानेच मोक्ष मिळतो' हा वज्रलेप सिद्धान्तही बदलून तिला पतिसेवेने मोक्ष मिळेल अशी खात्री देण्यातही शास्त्रज्ञांनी मागे पुढे पाहिले नाही. पहिली बायको मेली तर अग्निहोत्र अडेल म्हणून दुसरी करण्यास हरकत नाही. म्हणजे पुरुषाच्या पुण्यप्राप्तीच्या सोयीसाठी स्त्री आहे. दुसरा नवरा करून स्त्रीला अग्निहोत्र घेण्यास मुळीच परवानगी नव्हती. उत्तरवयातही पुरुषाला विवाह करण्यास परवानगी देऊन त्या स्त्रीला पुनर्विवाहाची बंदी करणे या नियमात तर माणुसकीलाही फाटा दिलेला दिसतो. पुरुषाची शेवटची दहा पाच वर्षे सुखाची जावी यासाठी स्त्रीच्या सर्व जीविताचा नाश करून टाकणारे शास्त्रकार स्त्रीकडे कोणच्या दृष्टीने पहात होते ते सांगण्याची जरूर नाही. दुसऱ्याच्या जीविताचे साधन म्हणून जगणे या अत्यंत हीन कल्पनेची स्त्रीला आता चीड आली आहे व आपले जीवन हेही स्वतंत्रपणे ध्येय असू शकते, आपल्यालाही स्वतंत्र व्यक्तित्व आहे हे जगाला निर्भयपणे सांगून त्यासाठी वाटेल ती दुःखे व हालअपेष्टा सोसण्यास ती तयार झाली आहे.

स्त्री-स्वातंत्र्य, स्त्री-पुरुषांची समता हे वाद उपस्थित झाले तेव्हा प्रथम त्यावर अनेक बाष्कळ, गंभीर, प्रामाणिक, कुत्सित अशा टीका होऊ लागल्या. देह, मन, बुद्धि या सर्व बाबतीत स्त्रीपुरुषांची सामर्थ्ये सारखी आहेत असेच नव्या पक्षाचे म्हणणे आहे, असे कल्पिले जाऊन त्यावर लोक टीका करू लागले पण इतके एकांतिक विधान कोणतीही विचारी स्त्री किंवा पुरुष करणार नाही, हे उघड आहे. साम्यवादाचे महाभोक्ते जे रशियन तेही असे म्हणत नाहीत. स्त्रीला वाटेल त्या क्षेत्रांत काम करण्यास तथे मोकळीक आहे हे खरे पण वाटेल ते याचा अर्थ विज्ञान सांगेल ते असा आहे. केवळ

रुढीला ते अमान्य म्हणून स्त्रीला तेथे बंदी असे नाही. शास्त्रीय युगाचा खरा अर्थ त्यांना समजल्यामुळे डोळे मिटून ज्ञान सांगणारा ऋषी किंवा लांब झगा घालणारा पाद्री या दोघांनाही त्यांनी गुरूपदावरून हाकलून देऊन तेथे विज्ञानाची स्थापना केली आहे. प्रथम नृत्यगायनापासून लष्करपर्यंत सर्व क्षेत्रे त्यांनी स्त्रियांना खुली करून दिली आणि प्रत्येक ठिकाणी वैद्यकीय तपासणी करून दहा दहा वर्षांचे अनुभव जमेस घेऊन त्यावरून नियम बसविले. गर्भावर, अपत्यावर किंवा स्वतः स्त्रियांच्या आरोग्यावर ज्याने वाईट परिणाम होतो असे दिसेल ते काम-स्त्रीला कायद्याने बंद करण्यात येते. काही किलो मिटरच्यावर वजन उचलणे स्त्रीला सांगावयाचे नाही, स्फोटकद्रव्याच्या कारखान्यात ड्रिंलिंग, लोडिंग वगैरे कामे ही त्यांनी करावयाची नाहीत, इत्यादि नियम आहेत. पण गवंडीकाम, मोटार चालविणे. इंजने चालविणे येथपासून वकील, न्यायाधीश किंवा मंत्री होणे ही कामे त्यांना खुली आहेत. यावरून असे दिसेल की स्त्री-पुरुषांची समता ही आंगळ्या किंवा हेकट दुराग्रही दृष्टीने मुळीच चालविलेली नाही. स्त्रियांना पगारही त्यांच्या कामाप्रमाणेच मिळतो. बरोबरी आहे म्हणून काम कमी असले तरी पगार तितकाच द्यावा असे नाही. तेव्हा असे स्पष्ट दिसते की शरीर, मन, बुद्धी यांच्या सामर्थ्याच्या दृष्टीने विज्ञानाने सांगितलेला प्रत्येक फरक नव्या लोकांना मान्य आहे व त्याअन्वये त्यांनी समाजरचनेत भिन्न व्यवस्थाही केली आहे. पण असा फरक असला तरी, म्हणजे स्त्री-पुरुषांच्या कामांच्या क्षेत्रात फरक असला तरी स्त्री-पुरुषांच्या योग्यतेत फरक करावा हे त्यांना मान्य नाही आणि त्यामुळेच स्त्रीचे पारतंत्र्यही त्यांना मान्य नाही.

स्त्रीच्या स्वातंत्र्याच्या बाबतीत एक अगदी घोटाळाचा प्रश्न नेहमी उपस्थित केला जातो. स्त्री शिकली आणि बुद्धीने पुरुषाच्या बरोबरीची झाली तरी ती पुरुषापेक्षा केव्हाही दुर्बलच रहाणार; आणि हे जोपर्यंत आहे तोपर्यंत तरी तिला स्वातंत्र्य देता येणे शक्य नाही असे काही लोक म्हणतात. येथे पारतंत्र्य आणि रक्षण या दोन शब्दांचा घोटाळा होत आहे. काही झाले तरी स्त्री दुबळी रहाणार हे खरे असल्यामुळे तिला रक्षण हवे हे खरे आहे. पण रक्षण हवे याचा अर्थ पारतंत्र्य आवश्यक आहे असा मुळीच नाही. समाजात फक्त स्त्रियाच दुबळ्या आहेत असे नाही. गेली शे-दोनशे

वर्षे सर्व जगभर भांडवलवाले लोक मजुरांना पिळून काढीत आहेत. इंग्लंड-मधील कारखान्यात मजुरांचा अमानुष छळ होत असे. तेव्हा तो थांबविण्यासाठी सरकारने कायदे करून मजुरांचे रक्षण केले. पण मजुरांना रक्षणाची जरूरी आहे म्हणून त्यांना पारतंत्र्यही अवश्य आहे असे केव्हाही कोणीही म्हणाले नाही. तेच स्त्रीच्या बाबतीत युक्त आहे. स्त्रियांना लोक पळवून नेतात म्हणून त्यासाठी कडक कायदे करणे, किंवा एकटेदुकटे न हिडण्याचा त्यांना उपदेश करणे हे योग्य ठरेल. आणि तसे कायदे किंवा तसा उपदेश हा इंग्लंड व अमेरिका या देशांतही चालू आहे. पण तिला रक्षण जरूर आहे म्हणून ती मताधिकाराला लायक नाही, किंवा तिने द्रव्यार्जन करणे युक्त नाही असे मुळीच ठरत नाही. स्वातंत्र्य हवे याचा अर्थ, जेथे मला धोका आहे तेथेही मला जाण्यास परवानगी असावी, असा स्त्रीही कधी आग्रह करीत नाही. पण एवढे मात्र खरे की, समाजाच्या उन्नतीची सर्व काळजी आपल्यालाच आहे, स्त्री अगदी थिल्लर व उथळ आहे, तेव्हा तिला धोका कशापासून आहे हेही आम्ही ठरविणार हा जो पुरुषांचा आग्रह तो स्त्रीने मान्य करणे शक्य नाही. तो मान्य करणे म्हणजेच पारतंत्र्य. मनुस्मृतीत स्त्रियांना पारतंत्र्य सांगितले आहे तेथे त्या शरीराने दुर्बल आहेत, म्हणून सांगितलेले नसून त्या अधम आहेत रूप, वय न पाहता वाटेल त्या पुरुषाशी संगत होतात, कितीही काळजी घेतली तरी व्यभिचार करतात म्हणून त्यांना पारतंत्र्य असावे असे सांगितले आहे. (मनु. ९, १४, १५) केवळ शरीराचे दीर्बल्यच अभिप्रेत असते तर त्यांना वेदमंत्रांचा अधिकार नाही, ब्रह्मचर्चाचा अधिकार नाही असले निर्बंध शास्त्रकारांनी घातले नसते. असो. तर मुख्य प्रश्न स्त्रीला आपण व्यक्ती समजतो का वस्तू समजतो यावर अवलंबून आहे. जुने शास्त्रकार तिच्याकडे वस्तू म्हणून पहात असत. पण मनु वगैरे शास्त्रकारांचे स्त्रियांच्या शीलाबद्दलचे वर सांगितलेले मत सर्वस्वी चूक आहे. त्याही एकनिष्ठा, गांभीर्य, कडक मनोनिग्रह, अविरत उद्योग इत्यादि पुरुषी मक्त्याचे गुण वाटेल त्या तीव्रतेने दाखवू शकतात, असा इतिहास निर्वाळा देत असल्यामुळे स्त्रीला रक्षणाची जरूर असली तरी त्यामुळे तिचे स्वातंत्र्य हिराविले पाहिजे हे म्हणणे अगदी अयुक्त आहे. नीच लोक स्त्रियां पळवतात, ते स्त्रियाना वेदमंत्रांचा अधिकार दिला किंवा शिक्षण दिले किंवा

मताधिकार दिला तर जास्त प्रमाणावर पळवू लागतील असे मुळीच नाही. उलट स्त्री शिकलेली असली तर पुरुषाप्रमाणेच तिचा जगाचा अनुभव आणि विचारशीलता ही वाढणार असल्यामुळे वार्ड लोकांच्या भूलथापा तिला चांगल्या उमगून तिचे रक्षणच जास्त होण्याचा संभव आहे. तेव्हा रक्षण आणि पारतंत्र्य यांचा एकच अर्थ कल्पून स्त्रीचे स्वातंत्र्य हिरावण्यात काहीच अर्थ नाही. स्त्री-पुरुषांच्या भिन्न कार्यक्षेत्रातही हेच म्हणता येईल. ड्रिलिंग किंवा लोडिंग आले नाही, दोन मण वजन उचलता आले नाही म्हणून त्यावरून, आपण विवाह करावा की नाही, पति कोणचा निवडावा, अपत्य-सुख भोगावे की नाही, याही बाबतीत आपल्याला स्वातंत्र्य असू नये असला विचित्र न्याय मान्य करण्यास स्त्री तयार नाही. कमालीचे शरीरकष्ट करणारा शूर शिपाई आणि सुखासनावर बसून संशोधन करणारा शास्त्रज्ञ यांची कार्यक्षेत्रे भिन्न असली तरी त्यांच्या योग्यतेत जसा फरक नाही तसाच स्त्री-पुरुषांच्या बाबतीत, त्यांची कार्यक्षेत्रे भिन्न असली तरी फरक नसावा अशी नव्या स्त्रीची मागणी आहे. आणि ती सर्वथा न्याय्य असल्यामुळे ती जमेला धरूनच यापुढची गृहव्यवस्था केली पाहिजे. आणि त्याच दृष्टीने बालविवाह, पुनर्विवाह, प्रेमविवाह, घटस्फोट इत्यादि प्रश्नांचाही विचार केला पाहिजे.

स्त्रीच्या विवाहाचे वय हा प्रश्न अनेक दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. स्त्रीपुरुषांची उच्च सुसंस्कृत मैत्री हे जरी विवाहाचे अंतिम ध्येय असले तरी आपत्यांची निर्मिती आणि संगोपन हा काही कमी महत्त्वाचा प्रश्न नाही. समाजाच्या दृष्टीने तर त्यालाच जास्त महत्त्व आहे. तेव्हा स्त्रीच्या मनाचा विकास, पतिपत्नीमधील सलोखा व अपत्यांची सुदृढता या तिहेरी दृष्टीने स्त्रीच्या विवाहसमयीच्या वयाचा विचार केला पाहिजे.

या सर्वदृष्टीने पाहता विवाहसमयी स्त्रीचे वय २० ते २२ व पुरुषाचे २५ ते २७ असावे असे अर्वाचीन शास्त्रज्ञांचे मत आहे. 'दी सेक्शुअल लाइफ ऑफ वूमन' या ग्रंथांत हेनरीक कीश या पंडिताने प्रश्नाचा फार बारकाईने विचार केला आहे. तो म्हणतो की ऋतुप्राप्ती हे अपत्यक्षमतेचे मुळीच चिन्ह नाही. सुप्रजा निर्माण होईल अशी स्त्रीच्या शरीराची वाढ वीस वर्षांच्या आत होत नाही (पृ. २७, १६६). १५ ते ४५ हा स्त्रीच्या अपत्यनिर्मितीचा काळ

आहे. आणि समागम जितका लवकर होईल तितका हा काळ लवकर संपुष्टात येत असल्यामुळे विवाह लवकर होणे हितप्रद नाही. लवकर विवाहित होणाऱ्या स्त्रीची प्रजनन शक्ती कमी होते. (पृ. १६८) आणि २० वयाच्या आत निर्माण होणाऱ्या अपत्यांत मृत्यूचे प्रमाणही जास्त असते (पृ. २३५) असे तो म्हणतो. हिंदुस्थानच्या १९३१ च्या सेन्सस रिपोर्टातही असेच सांगितले आहे. त्यांच्या मते लग्न लवकर झाले तर मुले जास्त होतात पण त्यातली मरतात जास्त. उशीरा लग्न केले तर मुले जगण्याचे प्रमाण जास्त पडते. (पृ. २०६) 'काँज्युगल हॅपिनेस' या पुस्तकात डॉ. लोवेनफील्ड यांनीही हेच मत दिले आहे. तो म्हणतो की वीसच्या आधी विवाहित झाल्याने जास्त स्त्रिया मृत्युमुखी पडतात. १४ ते १८ या वर्षांत सर्वसाधारणच स्त्रियांच्या मृत्यूचे प्रमाण जास्त असते. पण विवाहित स्त्रिया दरहजारी १४ व अविवाहित ८ च मरतात. २० ते २५ या वयात विवाहित व अविवाहित यांच्या मृत्युसंख्या जवळ जवळ सारख्या आहेत. म्हणून वीस वर्षांच्या आत विवाह करू नये (पृ. २९). Sellheim या जर्मन शास्त्रज्ञाचेही मत आपल्यासारखेच असल्याचे लोवेनफील्डने सांगितले आहे (पृ. ३२). व्हॅन डी व्हेरडे या स्वीडिश शास्त्रज्ञाने फर्टिलिटी अँड स्टिरिलिटी इन् मॅरेज या पुस्तकात हेच मत प्रकट केले आहे (पृ. १७५). स्त्रीचे आरोग्य व अपत्याची सुदृढता याखेरीज आणखीही एक मुद्दा या शास्त्रज्ञांनी सांगितला आहे. वीस वर्षांच्या आधी अपत्यासाठी स्त्रीच्या शरीराची जशी वाढ झालेली नसते तशीच मनाचीही झालेली नसते. मातृपदासाठी अवश्य असणारा मनाचा जो विकास व्हावा लागतो तो या वयात मृळीच झालेला नसतो. पंधराव्या सोळाव्या वर्षी मुलीच्या अंगचा हूडपणाही पुरता गेलेला नसतो. आणि तो जाणे इष्टही नसते. (पृ. १६६) हा मुद्दा फारच महत्त्वाचा आहे. १५ ते २० ही चार पांच वर्षे व्यक्तीच्या आयुष्यात फार रम्य अशी असतात. तारुण्याच्या बेफाट वृत्ती येथे जागृत होत असतात. नाना प्रकारची ध्येये मनापुढे तरंगत असतात. आणि पूर्ण उच्छंखलपणे व अनिर्बंधपणे जीविताकडे पाहणे याच वयात शक्य असते. या वयात तारुण्याचा खरा मानसिक आनंद व्यक्तीला मिळावयाचा असतो आणि कोणच्याही प्रकारची शाश्वत स्वरूपाची जबाबदारी यावेळी खांद्यावर आली तर व्यक्ती या अलौकिक सुखाला मुकते. हा केवळ सुखाचाच प्रश्न

नाही. अनिर्बंध उच्छृंखलपणा, बेफामपणा हा मनाच्या वाढीला तर आवश्यक आहेच, पण शरीरावरही याचे सुपरिणाम होतात. म्हणून या वयात व्यक्तीवर शाश्वत स्वरूपाची कसलीच जबाबदारी नसणे हे फार अवश्य आहे. तारुण्याची ही सुखे, अनिर्बंधतेचा हा आनंद आर्यस्त्रीला आज हजारो वर्षांत कधीच मिळालेला नाही. तो यांपुढे तिला मिळणे न्याय्य व इष्ट आहे. म्हणून या वयात तिच्यावर मातृपद लादणे हे अयुक्त आहे. कीश् लोवेन फील्ड, व्हेल्डे वर्गरे शास्त्रज्ञांची मते वर सांगितली. सुप्रसिद्ध पंडित हॅवेलॉक एलिस याचेही असेच मत आहे. सॉयकॉलजी ऑफ सेक्स (खंड ४ था आवृत्ति १९३५) या ग्रंथांत जर्मन न्यूरॉलजिस्ट बेयर याचे प्रथम मत देऊन (पृ. ४७८) नंतर आपलेही मत स्त्रीचे वय वीसच्यावर असावे असेच आहे (पृ. ६३४), असे याने म्हटले आहे. पण एलिसच्या ग्रंथांत एक भानगड आहे. वैद्यकशास्त्रज्ञांचा पुरावा म्हणून त्याने जो दिला आहे तो वीसच्या आतील विवाहाला अनुकूल आहे सोळाव्या वर्षाच्या आतील स्त्रियांची प्रसूति सुखाची होते, त्याची अपत्ये चांगली होतात, असाच शास्त्रीय पुरावा त्याने दिला आहे. पण असे असूनही आपले मत म्हणून देताना त्याने वीसनंतरच स्त्रीला अपत्य व्हावे असे दिले आहे. हे पाहून आपले स्वयंमन्य समाजशास्त्रज्ञ जोशीबुवा त्यांच्यावर फारच संतापले आहेत. एलिसची विद्वत्ता बाहेर काढून ते म्हणतात (हिंदूंचे समाजरचनाशास्त्र पृ. ३५७) शास्त्रीय ज्ञानांशी विरोधी वर्तन करण्याचा कोणाही स्त्रीला किंवा पुरुषाला हक्क नाही. सोळाव्या वर्षाच्या आत प्रजा झाली पाहिजे असे शास्त्राने सांगितले की ती झालीच पाहिजे. बुवांची ही शास्त्रावरची श्रद्धा पाहून कोणीही स्त्री किंवा पुरुष त्यांचे कौतुकच करील. कारण साऱ्या पुस्तकात इतकी शास्त्रनिष्ठा त्यांनी कोठेच दाखविलेली नाही. पण वैद्यकीय पुरावा थोडा विरुद्ध असूनही एलिसने विसाव्या वर्षाआधी स्त्रीने लग्न करू नये असे म्हटले आहे त्याचे कारण उघड आहे. मानवी समाजाबद्दल बोलतांना कोणत्याही एकाच शास्त्राचा विचार करून कधी भागत नाही. सेक्स इन सिव्हिलिझेशन या ग्रंथात एका लेखकाने या प्रश्नाचे फार सुरेख विवेचन केले आहे. तो म्हणतो, मानवी शास्त्रांचा फार मोठा दोष म्हणजे असा की एखाद्या प्रश्नाचा विचार करताना एकाच अंगावर जोर देऊन इतर बाजूंचा ती विचार करीत नाहीत. मानसशास्त्र व्यक्तित्वावर सर्व

भर देऊन परिस्थितीचा विचारही करीत नाही. अर्थशास्त्र व समाजशास्त्र परिस्थितीवर सर्व भर देऊन मानवाच्या अंतःशक्तींना गौण मानतात. तर्कशास्त्र हे जीवशास्त्राचा विचार करीत नाही आणि जीवनशास्त्र व सुप्रजाशास्त्र ही अगदी हास्यास्पद एकांतिकपणा करतात. ही एकांतिक विचारसरणी हा मानवी शास्त्रामध्ये असलेला फार दोष मोठा आहे (पृ. २४८). जोशी-बुवांना हे ज्ञान नाही असे नाही. पण ज्ञानी असून अज्ञानो हीच तर बुवांची मुख्य खुबी आहे. व्यक्तीला जीवित ही मौल्यवान वस्तू वाटली पाहिजे, तिचा वीट येऊन उपयोग नाही. नाहीतर समाजस्वास्थ्य बिघडेल असे शास्त्र त्यांनीच सांगितले आहे. (पृ. २८२). तरी पण अध्यात्मिक दृष्ट्या वीट आलाच पाहिजे असेही ते म्हणतात. यावरून शास्त्रांनी काही सांगितले तरी दुसऱ्या काही सोयीसाठी ते अमान्य करणेबुवांना पसंत आहे हे उघडच आहे. असो. मातेचे व मुलाचे आरोग्य, स्त्रीची मानसिक वाढ, इत्यादि सर्व दृष्टींना २०/२१ हेच वय स्त्रीच्या विवाहाला कसे योग्य आहे हे आपण पाहिले. सुप्रसिद्ध पंडित सर फ्रॅन्सिस गाल्टन याचेही मत असेच आहे. लवकर विवाह व्हावा असे त्याचे मत असे. ते कोणी बालविवाहाकडे खेचू नये म्हणून त्याचा शिष्य कार्ल पियर्सन याने खुलासा केला की सुदृढ व सुसंस्कृत स्त्रियांनी २८, २९ या वयापर्यंत विवाह न लांबविता २१, २२ या वयातच विवाह करावा असे गाल्टनचे मत होते (लाईफ अँड लेटर्स ऑफ फ्रान्सिस गाल्टन खंड ३ पृ. २३३).

आणखी एका महत्त्वाच्या मुद्याचा विचार करावयास हवा. सेक्स इन सिव्हिलिझेशन या ग्रंथात डॉ. हॅमिल्टन यांनी कित्येक विवाहित स्त्रियांना समागमापासून उत्कट रतिमुख मिळत नाही, असे का व्हावे या प्रश्नाचा विचार केला आहे. एकंदर नऊ कारणांचा विचार करून त्यांनी शेवटी असा निकाल दिला की ज्या स्त्रियांच्या मनावर लहानपणी विषयसुख हे निघ, नीच प्रकारचे आहे, सभ्य माणसांनी स्त्री-पुरुषांच्या भिन्न देहाचा विचार करणे पाप आहे इत्यादि संस्कार झालेले असतील त्या स्त्रिया वैवाहिक आयुष्यात रतिमुखाला मुकतात. नकळत झालेले हे मनोगंड त्यांच्या सुखाच्या आड येतात. हा विचार करून निबंध संपविताना त्यांनी स्त्रीच्या वयाचा विचार केला आहे. तेथे ते म्हणतात की प्रथम समागमाच्या वेळी स्त्रीचे वय

कमी असण्याचा रतिसुखावर वाईट परिणाम होत नाही, उलट चांगलाच होतो. पण हे सांगताना लोकांनी विपर्यास करू नये म्हणून त्यांनी परिच्छेदाच्या आरंभीच सांगितले आहे की पुढे दिलेल्या गोष्टीचे फक्त साहचर्य मानावे. त्यात कार्यकारण संबंध आहेच असे नाही. (Let us now consider matters related to the lack of climax, but not necessarily causes of it. पृ. ५७७) याचा स्पष्ट अर्थ असा की रतिसुख न मिळण्याचे खरे कारण म्हणजे लहानपणी मनावर त्याविरुद्ध झालेले संस्कार हेच होत. ते जर नसतील तर वयाचा संबंध रतिसुखाशी फारसा येणार नाही. इतके स्पष्टीकरण स्वतः लेखकाने केले असूनही आमच्या जोशीबुवांनी त्याचा विपर्यास करून त्यात कार्यकारण भाव जोडून दिला आहे (पृ. ३४८).

मॅथू डंकन याचे बाबतीत जोशांनी असाच घोटाळा केला असावा असे वाटते. पंधरा ते वीस हाच आयुष्याचा टप्पा स्त्रीच्या बाबतीत जास्त फलप्रद असतो असे डंकनचे मत म्हणून त्यांनी दिले आहे. (पृ. ३४०) पण डार्विनिझम व रेस प्रोग्रेस या पुस्तकात हेर्कॅप्ट म्हणतो— Mathew Duncan concludes that women who marry from twenty to twenty four are the most prolific and that, the only period which at all rivals this, is the five years from fifteen to nineteen inclusive (पृ. १४४). याचा अर्थ १५ ते २० हाच काळ जास्त फलप्रद असतो असा नसून 'मुख्यतः २० ते २४ हा काळ फलप्रद असतो, व १५ ते १९ हा काळ त्याची बरोबरी करू शकेल' असा आहे.

Diseases of Women या आपल्या ग्रंथात ब्लॅंडसटन व जाइलस या दोघा डॉक्टरांनी मॅथू डंकनच्या आकड्यांचा उताराच दिला आहे. त्यात '१५ ते १९ च्या दरम्यान ज्या स्त्रिया लग्न करतात त्यांच्यात वंध्यत्वाचे प्रमाण शेकडा ७.३ असते आणि २० ते २५ च्या दरम्यान लग्न करणाऱ्या स्त्रियात हेच प्रमाण शेकडा शून्य असते' असे डंकनचे मत म्हणून त्यांनी दिले आहे (पृ. ४०७). डंकनचे पुस्तक आज हातात नाही, म्हणून मी नक्की सांगू शकत नाही. पण जोशीबुवांची विनोदी वृत्ती ध्यानात घेतली व बरील दोन उतारे पाहिले म्हणजे बुवांनी घोटाळा केला असावा असेच वाटू लागते.

रतिसुखाच्या बाबतीत आणखीही एक महत्त्वाचा विचार डॉ. हॅमिल्टन

यांनी सांगितला आहे (पृ. ५७६). ते म्हणतात—ऋतुप्राप्तीच्या आधी चारपाच वर्षे कामसुखाच्या कल्पनाही मुलीच्या मनात न येणे हे तिच्या वैवाहिक आयुष्यांतील उत्कट रतिसुखाच्या दृष्टीने फार हितावह आहे. या वयात या विषयाची जाणीवही ज्यांना नसते, किंवा यापासून ज्यांना अल्प ठेवण्यात येते त्यांना विवाहानंतर रतिसुख जास्त मिळते. ज्या या विषयांचा विचार करतात त्यांना ते मिळत नाही. यावरून या काळात मुलीचा विवाह न करणे तिच्या पुढील रतिसुखाच्या दृष्टीने किती हितावह आहे ते सहज ध्यानात येईल. म्हणजे विवाह पंधरा वर्षांनंतर व्हावा एवढे तरी यावरून निर्विवाद सिद्ध होईल.

लोकसंख्येचा प्रश्न उपस्थित करून प्रौढविवाह व स्त्रीशिक्षण यावर एक मोठाच आक्षेप घेण्यात येत असतो. जी स्त्री शिकत नाही ती पंधराव्या वर्षी प्रजोत्पादनास सुरुवात करते व जी शिकते ती २३ व्या वर्षी करते. म्हणजे स्त्रीशिक्षण नाही तेथे १५ वर्षांनी पिढी बदलणार व आहे तेथे २३ वर्षांनी बदलणार. याचा अर्थ असा की एका शंभर वर्षांच्या अवधीत सुधारलेल्या व न सुधारलेल्या समाजात प्रजेचे प्रमाण २० : ८० असे होणार. आणि म्हणून स्त्रीशिक्षण व त्यामुळे येणारा प्रौढविवाह हा घातक आहे असा हा पक्ष आहे.

पण हे विवेचन अगदी चुकीचे आहे. एक तर लवकर झालेली संतती जास्त मृत्युमुखी पडते व मातांचे आरोग्यही त्याने बिघडते असे बऱ्याच डॉक्टरांचे मत असल्याचे वर सांगितलेच आहे. दुसरे असे की, हे जे दोन गट आहेत ते एकाच समाजात असले, म्हणजे यांच्यात मारामारी नसली तर समाजातल्या अमुक एका गटात प्रजा कमी होते याला भिष्याचे काहीच कारण नाही. सांस्कृतिक दृष्ट्या जो जो वर जावे तो तो प्रजोत्पादन शक्ती कमी होते असे एक मत आहेच. पण तेवढ्यासाठी संस्कृतीहीन राहणे हे जसे आपण पत्करीत नाही, तसेच येथे केले पाहिजे. बरे, या दोन गटात मारामारी आहे असे धरले तर काय होईल याचा विचार आपण लोकसंख्येची वाढ व नियमन या प्रकरणात केलाच आहे. युद्धांतले यश हे संख्येवर मुळीच अवलंबून नसून कर्तृत्वावर असते. ब्राह्मण, क्षत्रिय वगैरे मूठभर लोकांनी चार हजार वर्षे हिंदुस्थानवर राज्य केले ते संख्येच्या बळावर नसून अकलेच्या बळावर केलेले आहे. तेव्हा अकलेच्या प्राप्तीसाठी संख्या घटली तरी फारशी हरकत नाही.

शिवाय हॅत्रलोक एलिसचा, मागे एकदा सांगितलेला महत्त्वाचा उपदेशही विसरणे युक्त नाही. समाजातील शांतता व स्थिरता टिकून राहण्याच्या दृष्टीने पिढी लवकर पालटणे हे अगदी अनिष्ट आहे असे तो म्हणतो. (टास्क ऑफ सोशल हायजीन पृ. १५१) या दृष्टीनेही बालविवाह अनिष्ट आहे.

माझ्यामते बालविवाह हा स्त्रीच्या व्यक्तित्वाच्या विकासाच्या आड येतो, एवढाच मुद्दा त्याच्या निषेधास पुरेसा आहे. अपत्याचे संगोपन, गृह-व्यवस्था, या दृष्टीने स्त्रीशिक्षण अवश्य आहेच. स्त्री-पुरुषसंबंधविषयक शिक्षण तिच्या रतिसुखाच्या व इतरही अनेक दृष्टीने तिला मिळणे हेही अवश्य आहे. आणि तिच्या मनाच्या वाढीच्या दृष्टीने वाङ्मयीन शिक्षणाचीही आवश्यकता आहे. असे असताना भावी पिढीच्या दृष्टीने तिला या सुखाला मुकविणे म्हणजे तिच्या स्वतःच्या जीविताचा विचार न करण्यासारखे आहे. भावीपिढीची जबाबदारी प्रत्येक स्त्रीपुरुषावर आहे यात शंकाच नाही. पण तेवढ्यासाठी उच्च संस्कृतीचा आनंद सर्वस्वी नष्ट होत असेल तर ती काळजी करणे म्हणजे मूर्खपणाचे आहे. कारण समाज संस्कृतीच्या वरच्या पायरीला जाणे, हे तर समाजाचे ध्येय आहे. आणि समाजात स्त्रिया येतातच. तेव्हा प्रथम त्यांच्या मनोविकासाची काळजी घेणे हे अवश्यच आहे. पण सुदैवाने भावीपिढी आणि स्त्रीशिक्षण यात विरोध येतच नाही. उलट भावीपिढीच्या दृष्टीनेही स्त्रीशिक्षण व प्रौढविवाह अवश्य आहे. तेव्हा प्रजेचा हा मुद्दा अगदीच फोल आहे.

स्त्रीच्या विवाहाच्या वयाचा येथवर विचार केला. पुरुषाच्या विवाहाचे वय २५ असावे असे शास्त्रज्ञांचे मत वर सांगितलेच आहे. यात महत्त्वाचा मुद्दा असा आहे की, स्त्री व पुरुष यांच्या वयात ५ वर्षांचे तरी अंतर असले पाहिजे. विसाव्या वयाला स्त्रीच्या देहाची व मनाची जी वाढ होते तीच पुरुषामध्ये होण्याला २५ वे वर्षे येते. म्हणून हा फरक असणे जरूर आहे. काहींच्या मते जास्तीत जास्त अंतर दहा वर्षे असण्यास हरकत नाही. पण त्यापेक्षा जास्त अंतर असणे पतिपत्नीचे वैवाहिक सुख आणि पुढील प्रजा या दोन्ही दृष्टीने अनिष्ट आहे. (डॉ. हेनरीक कीन्स पृ. १६२) (डॉ. लोवन फील्ड पृ. २८) यावरून १२ वर्षांची मुलगी व ३० वर्षांचा मुलगा किंवा ८ वर्षांची मुलगी व २४ वर्षांचा मुलगा असावा हे मनूचे मत (मनुस्मृति ९.९४) विज्ञानाला मान्य नाही, एवढे तरी लोकांनी ध्यानात घ्यावयास हवे. धर्म, परलोक, मोक्ष

या दृष्टीने मुलगी किती वर्षांची असावी हे सांगणे शक्य नाही. कारण या बाबतीत कोणालाच काही माहीत नसते. आणखीही एक गोष्ट अशी ध्यानात येईल की पुरुषाला तीस-पस्तीस वयानंतर विवाहाला परवानगी ठेवून स्त्रीला पुनर्विवाहाची बंदी ठेवणे हे सुप्रजेच्या दृष्टीने फार घातुक आहे. (कारण त्या पद्धतीने पतिपत्नीच्या वयात फार फरक पडतो.)

पुनर्विवाहाच्या बाबतीत आणखीही एक दोन मुद्यांचा विचार करणे अवश्य आहे. ज्या पुरुषाशी स्त्री समागम करते त्याच्या वीर्याचा परिणाम तिच्यावर कायम राहून पुढे तिने दुमरा पति वरिल्यास त्या प्रजेवर पहिल्याचे परिणाम होतात असा पूर्वी समज होता. यादृग्गुणं भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथा-विधि । तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणैव निम्नगा—(मनु ९-२२) या श्लोकात हेच तात्पर्य असावे असे वाटते. आणि यामुळेच प्राचीन शास्त्रकारांनी स्त्रीला पुनर्विवाहाची बंदी केली असावी. पण एक तर ही कल्पना आता असिद्ध ठरली आहे. इंग्रजीत हिला टेलिगनी असे नाव आहे व टेलिगनी असिद्ध आहे असे आता शास्त्रज्ञांनी मान्य केले आहे. (सायन्स ऑफ लाइफ-हक्सले व वेल्स, पृ. ३१०) मागल्या लोकांचा टेलिगनीवर विश्वास होता म्हणून त्यांनी विधवा पुनर्विवाहास बंदी करणे युक्त होते असे कोणी म्हणेल व त्यात थोडासा सत्यांशही आहे. पण केवळ सुप्रजेच्या दृष्टीने पाहिल्यास अक्षतयोनि स्त्रियांना ही बंदी त्यांना करावयास नको होती. पण तीही त्यांनी केली आहे. यावरून स्त्रीच्या सुखाचा ते सर्वांगीण विचार करीत नसत हेच दिसते. आणि हे नियम केवळ सुप्रजेच्या दृष्टीनेच केले नव्हते हेही यावरून दिसते. आणि मग मोक्षाच्या दृष्टीने केले असल्यास स्त्रीने पुन्हा लग्न केल्यास तिला मोक्ष मिळणार नाही, व पुरुषाने केले तरी त्याला मिळेल हे त्यांनी कसे ताडले असावे हे नेमके ध्यानात येणे फार कठिण आहे. ते काही असले तरी, स्त्री पुरुषांच्या वयात फार अंतर असणे घातुक आहे, टेलिगनी असिद्ध आहे, आणि स्त्रीला जीवतात सुख लागले तरी चालेल असा नवा दृष्टिकोन आहे, म्हणून पुनर्विवाहाला बंदी करणे युक्त होणार नाही.

प्रेमविवाह हा विवाहाचा नवीनच प्रकार अलिकडे रूढ होत आहे. तो अत्यंत इष्ट आहे यात शंकाच नाही. पण त्या बाबतीत बऱ्याच भ्रामक संम-जुती रूढ झाल्या आहेत त्यांचा विचार केला पाहिजे. जिचे मी तोंडही

पाहिले नाही त्या मुलीशी माझा संसार सुखाने कसा व्हावा, अशा तऱ्हेचा प्रश्न प्रेमविवाहाच्या बाजूने लोक विचारतात. पण यात गृहीत धरलेली कल्पना चूक आहे. कारण पूर्ण परिचयानंतर, मने एकमेकांवर पूर्णपणे अनुरक्त झाल्यानंतर जरी विवाह केला तरी तो सुखाचा होतोच असे नाही. युरोपांतील बहुतेक सर्व विवाह प्रेमविवाहच होतात. तरी कित्येक वेळा विवाहाच्या दुसऱ्याच दिवशी घटस्फोटासाठी अर्ज झालेले दिसतात. 'ट्रू स्टोरी' या अमेरिकेतील मासिकात बहुतेक सर्व कथा प्रेमाच्याच आहेत. त्या वाचल्या म्हणजे प्रेम ही एक फारच विचित्र कल्पना आहे, तिला नियम असा. एकही सांगता येणार नाही असे स्पष्ट दिसून येते. विवाहाच्या आधी असलेले प्रेम दोन दिवसात किंवा कित्येक वेळा दहा वर्षांनी सुद्धा नाहीसे होते. तर उलट आरंभी मुलीचे प्रेम नसताना विवाहानंतर हळूहळू प्रेम जडते. पुष्कळ प्रेम जडले असे वाटून विवाह करावा तर काही वर्षांनी असे ध्यानात येते की अरे ते खरे प्रेम नव्हते ती केवळ विषयवासना होती. प्रेमाचे प्रकार हे असे आहेत. पण उलट लहानपणो आईबापांनी लग्ने लावून दिली तर ती सुखाची होतात हेही खरे नाही. म्हणून शेवटी विवाहातील सौख्य हे केवळ नशिबावर अवलंबून आहे हे जेन ऑस्टिनचे म्हणणेच खरे वाटू लागते. पण हे काही असले तरी विवाहाला पतिपत्नीमधील प्रेम अवश्य आहे हे निर्विवाद आहे. आणि ते प्रेम दोन व्यक्ती जितक्या सम संस्कृतीच्या असतील तितके जास्त शक्य आहे हेही खरे आहे. या बाबतीत जुने लोक नेहमी असे विचारतात की आमच्या बायका शिकलेल्या नव्हत्या तरी आमचे काय बिघडले? आमचे संसार सुखाचे झालेच ना? यावर या लोकांना असा प्रश्न विचारता येईल की समजा जातिभेदाचे निर्बंध आपल्याकडे नाहीत, तर अशा स्थितीत कंकांड्याच्या मुलीशी तुम्ही लग्न कराल का? आणि करणार नसाल तर का करणार नाही? हे लोक या प्रश्नाला नेमके उत्तर देऊ शकणार नाहीत. पण आपल्याला देता येईल. ते उत्तर असे की कंकांडीण अशिक्षित असते आणि यांनी निवडलेली मुलगी सुशिक्षित असते. यांच्या ज्या स्वच्छतेच्या कल्पना असतात, त्याच तिच्या असतात आणि कंकांडीच्या नसतात. रोज अंग धुवावे, वस्त्रे स्वच्छ असावी, केसात उवा नसाव्या या गोष्टी मराठे, ब्राह्मण, प्रभू, इत्यादि उच्च वर्गातल्या मुलींना शिकविलेल्या असतात. त्याचप्रमाणे राम,

सीता ही नावे उच्चारली तर ब्राह्मण मुलीला काही बोध होतो तो कैकाडणीला होत नाही. आणि या मुलीला हा बोध होतो म्हणूनच या वरील मंडळींचा संसार तिच्याशी सुखाने होऊ शकतो. स्वच्छता नसेल, राम सीता, रामायण, महाभारत या कल्पनाच माहीत नसतील, शुद्धवाणीचा अभाव असेल. विनयाचे शिक्षण नसेल तर जुन्या लोकांनाही संसारात राम वाटणार नाही. आणि ते त्या वेळी जे उद्गार काढतील त्याची भाषा जरी निराळी असली तरी त्याचा अर्थ हाच असेल की स्त्री सुशिक्षित नाही. त्या वेळी जर कैकाडी जवळ असला तर तो असेच म्हणेल की माझा संसार कोठे वाईट झाला ? राम सीता माहीत नसले म्हणून काय बिघडले ? केस रोज विचरले नाहीत म्हणून काय झाले ? त्याचा हा प्रश्न जसा वेडगळ तसाच मुलीला कालिदास, शेक्सपियर नाही आला म्हणून काय झाले, केशरचना सुरेख आली नाही म्हणून काय बिघडले हाही प्रश्न वेडगळ आहे. याचा अर्थच असा की आचार विचारांच्या ज्या पायरीवर मी उभा आहे. त्याच पायरीवर माझी पत्नी उभी असावी असे पुरुषाला वाटत असते.

वेस्टर मार्कने आपल्या फ्यूचर ऑफ मॅरेज या ग्रथात आपले म्हणून नमूद केलेले अनुभव या दृष्टीने मननीय आहेत. तो म्हणतो— पतीच्या बौद्धिक जीवनात स्त्री जेथे सहकार्य करते तो विवाह जितका सुखप्रद होतो तितका इतर कधीच होत नाही. आणि सांस्कृतिक समता हेच या सुखाचे कारण म्हणून त्याने दिले आहे. त्यात असेही सांगितले आहे की कॉलेजमध्ये एकत्र शिकत असलेल्या तरुण-तरुणीमध्ये जे विवाह होतात त्यात सुखी दंपतीचे प्रमाण इतर विवाहापेक्षा पुष्कळच जास्त असते. अमेरिकेतील एकंदर विवाहात दर ७ विवाहात १ घटस्फोट होतो. तर कॉलेजमधून झालेल्या विवाहात ७५ विवाहास १ घटस्फोट असे प्रमाण पडते (पृ. ४१). या गोष्टीचाही अर्थ असाच की पतिपत्नी समभूमिकेवर असतील तर विवाह जास्त सुखप्रद होतो. सायन्स ऑफ लिव्हिंग या पुस्तकात अलफ्रेड अँडलर याने हेच मत दिले आहे. तो म्हणतो की पतिपत्नीचे नाते जेव्हा पूर्ण समतेचे असेल तेव्हाच प्रेमाला योग्य मार्ग लागून विवाह सुखाचा होईल.

प्रेमविवाहाला, आणि स्त्रीपुरुषांच्या सांस्कृतिक समतेला शास्त्रज्ञ पाठिंबा देत असले तरी दर्शनी प्रेम, हुशळते प्रेम, शब्दांतीत असलेले असे काही प्रेम

याचा ते निषेधच करतात. प्रेम हा विकार असला तरी विचाराच्या सुकाणू-वाचून जर तो भरकटू लागला तर विवाहनीका खडकावर आपटण्याचा संभव जास्त आहे असे त्यांचे मत आहे. प्रेमविवाह (Love marriage) आणि विचारपूर्वक केलेला विवाह (marriages of reason) असा फरक करून दुमऱ्या पद्धतीने केलेले विवाह जास्त सुखप्रद होतात असे ब्लॉक याने आपले मत दिले आहे (Sexual life of our Times पृ. २०४) वेस्ट मार्कचेही मत तेच मत आहे.

या सर्वांचा निष्कर्ष असा की विवाहात आणि विवाहापूर्वी प्रेम हे अत्यंत आवश्यक असले तरी ते आंधळे असून उपयोगी नाही. व्यक्तीचे कुल, शिक्षण, तिचे आचारविचार हे जितके सम असतील तितकी प्रेमाला स्थिरता जास्त येणार असल्यामुळे केवळ दर्शनी प्रेमाकडे लक्ष न देता वरील सर्व गोष्टींकडे लक्ष पुरविले पाहिजे. इतकेच नव्हे तर आरोग्य, सांपत्तिक स्थिती या गोष्टींचाही त्यांत विचार झाला पाहिजे. हा सर्व विचार वधूने किंवा वराने एकट्यानेच करावा असे कोणीच म्हणणार नाही. पण आपले एकमेकांवर प्रेम बसेल का नाही याचा जो काही थोडा अदमास करवयाचा तो त्यांना बराच शक्य असल्यामुळे त्यांना त्यांत प्राधान्य दिले पाहिजे त्यात वादच नाही. त्या वयात ते विकारी असल्यामुळे वाटेल ती निवड करतील हे म्हणणे युक्त वाटत नाही. कारण एक तर ते खरे नसते. आणि दुसरे म्हणजे आईबाप हे कामविकारांनी वाहवलेले नसले तरी इतर अनेक विकारांनी वाहवलेले असतात. हुंड्याच्या आकड्यावर मुलामुलीचा सवदा पटविणारे पुष्कळ आईबाप आजही आहेत. म्हणून पतिपत्नीनाच स्वतःची निवड करू देणे हे फार इष्ट आहे. प्रेमाची शक्यता त्यात जास्त आहे हे तर खरेच, पण दोघांच्याही व्यक्तित्वाला त्यात अवसर मिळाल्यामुळे त्यात मनाचा विकासही साधत असतो. माझ्यामते तर हाच फायदा सर्वांत मोठा असतो प्रेमविवाहाच्या बाबतीत हॅव्लॉक एलिसचे मत पुढील प्रमाणे आहे. प्रेमाने ज्या निवडी होतात त्या वाटेल तशा व समाजाला हानिकारक होतात असे नाही, तर उलट हितप्रदच होतात. प्रेम हे आंधळे असते हे तितकेसे खरे नाही. त्यातही काही नियम सापडतात. इतकेच नव्हे तर सुप्रजाशास्त्राने केलेली निवड आणि प्रेमाने केलेली निवड यात फारसा फरक पडणार नाही. (टास्क ऑफ सोशल हायजिन

पृ. २०५, २०९). असे खरोखरच असेल तर फारच चांगले आहे.

या सर्व विवेचनाचा सारांश असा की स्त्रीपुरुषांतली उत्कट मैत्री हे विवाह संस्थेचे जे ध्येय आहे तिला प्रेम हे अत्यंत अवश्य आहे. पतिपत्नीमध्ये सांस्कृतिक समता जितकी जास्त तितकी प्रेमाची शक्यताही जास्त असते आणि मातृपितृपदाची जबाबदारी ज्यांच्यावर टाकण्यास आपण तयार होतो त्यांच्यावर परस्परांची निवड करण्याची जबाबदारी टाकणे हे मुळीच वाईट नाही. स्त्रीपुरुषांची उत्कट, अनन्य मैत्री हे एक अत्यंत श्रेष्ठ प्रकारचे मानसिक सुख आहे आणि पूर्ण आत्मनिग्रह करूनच ते मिळविणे शक्य असते अनन्यतेची भूक सर्वांनाच असते पण मनाची विशेष वाढ झालेली असल्याखेरीज ते अनुभवण्याची पात्रता व्यक्तीला कधीच येत नाही. 'बूमनस् बेस्ट इयसस' या पुस्तकांत वुल्फ म्हणतो 'एक पत्नी हा विवाहाचा अत्युच्च प्रकार होय. पण या श्रेष्ठ सुखाचा आस्वाद घेण्याइतकी फारच थोड्या व्यक्तींची मानसिक वाढ झालेली असते.' लेखकाचे हे म्हणणे अगदी खरे आहे आणि म्हणून इतर मानसिक सुखाची आवड समाजात वाढविणे हे जसे समाजनेत्यांचे काम आहे तसेच या सुखाची आवड वाढविणे हेही आहे. आपण अनन्य न होता दुसऱ्यानेच फक्त असावे अशा असतू अभिरुचीचेच सामान्यतः लोक असतात. म्हणजे अनन्य निष्ठेची किंमत अनन्य निष्ठेने देण्यास लोक तयार नसतात. ती देण्यास लोक ज्या समाजात जास्त तयार होतील तो समाज जास्त सुखी होईल.

आतापर्यंत जे विवेचन केले ते केवळ शास्त्राकडे दृष्टी ठेवून, उत्तम व्यवस्था कशी असू शकेल, या घोरणाने केले. पण मानवाचे मन, सृष्टीची रचना, आणि सृष्टिकर्ता कोठे असला तर त्याची शक्ती, ही सर्व दोषपूर्ण असल्यामुळे उत्तम म्हणून ठरविलेल्या नियमांना पावलोपावली अपवाद आणि मुरडी घालाव्या लागतात हे कोणाही जाणत्याच्या ध्यानात येईल. स्वाभिमान हा सद्गुण फार श्रेष्ठ असे आपण मानतो आणि त्यावाचून जिणे व्यर्थ असेही समजतो. पण व्यवहारात उतरलेल्या कोणाही माणसाचा अनुभव विचारला तर तो असेच सांगतो की स्वाभिमान ठेवून कोठेच चालत नाही. जेथे नमणे अत्यंत दुःसह वाटते तेथेही पावलोपावली नमावे लागते. सत्य भाषण करावे, क्षमावृत्ती असावी इत्यादि नियमांची हीच स्थिती आहे. असत्य

हे अपवादात्मक नसून जगाचा तोच नियम होऊन बसलेला दिसतो. आणि स्वाभिमान, सत्यनिष्ठा यांना चिकटून कोणी म्वतःचे नुकसान करून घेऊ लागला तर व्यवहारी लोक त्याला मूर्ख समजतात. स्वाभिमान पराकाष्ठेचा ठेवला तर केवळ व्यवहारी दृष्टीनेच तोटा होतो असे नसून ज्या स्वाभिमानासाठी आपण हाल सोसण्यास तयार होतो तोच उतरत्या स्थितीला लागतो. सृष्टिरचनेची ही अपूर्णता, हा दोष ध्यानात घेऊनच समाजातली कोणचीही संस्था उभारली पाहिजे. आणि विवाहाकडे याच दृष्टीने पाहिले तर घटस्फोटाला कोणचाही समंजस मनुष्य विरोध करणार नाही असे वाटते.

आयुष्याच्या पहिल्या प्रहरात एकमेकांवर अनुरक्त झालेल्या सुदृढ तरुण-तरुणीनी संसार थाटावा, आणि शेवटच्या प्रहरांत दोघानीही एकदमच येथून जावे यापेक्षा जास्त सुंदर, रम्य मनोहर असे काय आहे? पण या रम्यतेकडून जगाच्या उग्र, कठोर परिस्थितीकडे दृष्टी टाकली तर लगेच यापेक्षा जास्त अशक्य असे काय आहे असा अत्यंत खेदजनक प्रश्न मनापुढे उभा राहतो. या रम्य व्यवस्थेला आपल्या मृत्यूच्या दुर्लभ नियमांनी सृष्टी पहिला तडाखा देते. पण तो तडाखा जेथे नाही तेथेही मानवाचे अपूर्ण मन पावलोपावली अनंत अडचणी निर्माण करून या सुंदर ध्येयाचे वाटोळे करून टाकीत असते. स्त्रीपुरुषांचे स्वाभिमान, एकमेकांवर कितीही निष्ठा असली तरी मधूनच निर्माण होणाऱ्या विवाहबाह्य कामवासनेच्या ऊर्मी, आपल्या घेयात घेऊन सर्वस्वाचा विध्वंस करून टाकणारी व्यसने, आणि मानवी स्वभावातले इतर अनंत दुर्गुण, यांनी आरंभी एकमेकांसाठी प्राणत्याग करण्यास तयार असलेल्या पतिपत्नीना पुढे पुढे एकमेकांचा सहवासही दुःसह होऊन जावा अशी भयाण परिस्थिती निर्माण होते. त्यामुळे ध्येयदृष्टीला दिसणाऱ्या त्या रम्य दृश्यावरून डोळे ओढून घेऊन या बिकट परिस्थितीतून वाट काढण्यासाठी जरा कमी रम्य अशा दृश्यावर नजर ठेवावी लागते. पत्रिका पहाण्यासारख्या वेडगळ पद्धतीपासून, एकमेकांचे स्वभाव अजमावणे, संस्कृतीची समता राखणे, आरोग्यदृष्ट्या तपासणे, आर्थिक स्थिती लक्षात घेणे, इत्यादी शास्त्रमान्य अशा पद्धतीपर्यंत कोणच्याही दृष्टीने कितीही काळजी विवाहाच्या आघी घेतली तरी शेवटपर्यंत विवाहसंबंध सुखप्रद राहतील अशी हमी देताच येत नाही. मानवीस्वभाव आणि सृष्टीतल्या घडामोडी आपल्याला इतक्या

अगम्य आहेत. असे असताना सर्वज्ञत्वाचा आव आणून एकदा जडविलेला प्रत्येक विवाहसंबंध आमरण कायम टिकलाच पाहिजे अशी सक्ती करणे हे सर्वथा अयुक्त होय. तसा उपदेश असावा यात वादच नाही. पण जेथे सहवास दुःसह होऊन सुखप्राप्ती होत नसेल तेथे त्यातून सुटण्यास समाजाने मार्ग करून दिला पाहिजे एवढेच दुसऱ्या पक्षाचे म्हणणे आहे

विवाह हा फक्त स्त्रीपुरुषांच्याच सुखाचा प्रश्न नसून अपत्यांच्याही सुखदुःखाचा त्यात विचार होणे अवश्य आहे. म्हणून घटस्फोट मान्य करणे चूक आहे असा एक पक्ष आहे. पण कित्येक वेळा पतिपत्नीचे संबंध इतके विकोपाला गेलेले असतात, किंवा व्यसनमुळे किंवा अन्य कारणामुळे पुरुष इतका राक्षसी झालेला असतो की अपत्यांच्या हितासाठीच घटस्फोट अवश्य होऊन बसतो. आणि हे सर्व लक्षात घेऊनच घटस्फोट सुकर व्हावा असे आजचे सर्व विचारी-पुरुष सांगत आहेत. घटस्फोटाचे प्रसंग कमी यावे असे त्यांनाही वाटते. पण कायदा हा त्यावर उपाय नसून शिक्षणाने मनाची संस्कृती वाढविणे हा उपाय आहे. असे त्याचे मत आहे.

हिंदुस्थानात अनेक जातीत घटस्फोट रूढ आहे आणि काही वरच्या जातीत तो रूढ नसल्यामुळे त्या आपल्याला या बाबतीत श्रेष्ठ मानतात. एकनिष्ठा, शाश्वतता, आणि तज्जन्य सुख या बाबतीत त्या श्रेष्ठ आहेत हे खरेच आहे, पण घटस्फोटाची परिस्थितीच आपणापुढे नाही असा जो भोळसट मोठेपणा त्यांनी जिवेशी धरला आहे तो चूक आहे. पुरुषांनी या बाबतीत आपली सोय करून घेतलीच आहे. आणि मगूने त्यांना तशी परवानगीही दिली आहे. पती कितीही नीच, व्यसनी असला तरी त्याला देवासमान मानावे असे स्त्रियांना सांगणाऱ्या मनूनेच (५.१५४) स्त्री मर्जीप्रमाणे वागत नसेल, रोगी असेल, किंवा फार काय नुसती जास्त खर्चिक असेल तर पुरुषाने दुसरे लग्न करावे असा उपदेश केला आहे. (९.८०) आणि यामुळे जर ती पहिली स्त्री रागावून निघून गेली तर तिला टाकून द्यावी असा सल्ला दिला आहे. याच्या युक्तायुक्ततेचा विचार जरी केला नाही तरी यावरून एवढे खास दिसते की एकदा जडविलेला विवाहसंबंध आमरण टिकविलाच पाहिजे, तो मोडता येत नाही, असे आर्यांचेही मत नव्हते. मानवाचे अज्ञान व सृष्टिरचनेतली दोषपूर्णता लक्षात घेऊन ध्येयवाद्याला मुरड घालण्यास

आर्यांचीही हरकत नव्हती. फरक एवढाच की दुसरे लग्न करून आपण सुखी झाल्यानंतरही आपल्या पहिल्या स्त्रीने तिच्या माहेरी किंवा अन्यत्र आपल्या नावाने रडत असावे यात आर्य पुरुषाला जी लज्जत आहे ती घटस्फोटवादी पंडितांना नाही. आपल्याशी तिचे जमले नाही तर अन्य पुरुषांशी विवाह करून तिने सुखी होण्यास हरकत नाही असे त्यांना वाटते.

घटस्फोटाचा पश्चिमेकडील इतिहास पाहिला तर तो कायद्याने बंद केला तर कमी होतो, किंवा कायद्याने परवानगी दिली तर जास्त वाढतो असे मुळीच दिसत नाही. आणि घटस्फोट सोपा केल्याने गृहसंस्थेचा नाश तर होणार नाहीच, तर उलट तेथली बजबज नाहीशी होऊन तिला जास्तच गांभीर्य प्राप्त होईल असे हँव्लॉक एलिस व वेस्टरमार्क या दोघां मोठ्या शास्त्रज्ञांचे मत आहे. (व्हिदर मनकाइंड पृ. २१४) आणि एकांगी घटस्फोटाच्या बाबतीत म्हणजे पुरुषाने स्त्रीला टाकण्याच्या बाबतीत मनुचेही तेच मत असल्यामुळे त्यांत थोडी सुधारणा केली तर सनातन्यांनाही ती मान्य करण्यास हरकत करू नये असे वाटते. पहिल्या स्त्रीला रडवीत ठेवण्यामध्ये जे सुख आहे ते नाहीसे होईल एवढाच तोटा त्यात आहे.

प्रेमविवाह, पुनर्विवाह, घटस्फोट, संतति-नियमन, इत्यादि सुधारणा मान्य करण्यास पुरुष तयार होत नाहीत याचे कारण एकच आहे. स्त्री हा एक नठोळ प्राणी असून बंधने शिथिल होताच वाटेल तो स्वैराचार करून समाजाच्या घाताला तो प्रवृत्त होईल, असली मनुप्रणीत मतेच त्यांनी अजून धरून ठेवलेली आहेत. समाजाच्या सुखाची काळजी, आणि जबाबदारी फक्त आपल्यालाच आहे असे त्यांना वाटते. पण आज शेकडो वर्षांच्या अनुभवाने ही कल्पना खोटी ठरली आहे. बौद्धिक क्षेत्रात पुरुषाची अल्पही बरोबरी स्त्रीने अजून केली नसली, तरी आत्मनिग्रह, निष्ठा, जबाबदारीची जाणीव आणि उच्च ध्येयासाठी प्राणाहुतीही देण्याइतकी उज्ज्वल तपश्चर्या, इत्यादि अनेक गुण स्त्रियांनी व्यक्त केले आहेत. वास्तविक स्मृतिकालाच्या पूर्वीच रामायण-महाभारतातील इतिहास घडला असल्यामुळे स्मृतिकारांच्या ही गोष्ट लक्षात यावयास हरकत नव्हती. पण अनुभव जमेस न धरता, परिस्थितीकडे न पाहता या विषयात तरी रूढ कल्पनाच पुन्हा पुन्हा बडबडण्याच्या सनातन चालीमुळे शास्त्रकारांनी ही गोष्ट जमेला धरलीच

नाही. पण युरोप अमेरिकेतल्या आजच्या स्वैराचारी समजल्या जाणाऱ्या समाजाकडे जरी दृष्टी टाकली तरी बंधने अत्यंत शिथिल असतानाही वाटेल त्या परिस्थितीत एकनिष्ठ राहणाऱ्या, अलौकिक स्वार्थत्याग करणाऱ्या, निग्रही अशा अनेक स्त्रिया, संख्येनेही आर्य स्त्रियांशी तुलना होईल इतक्या स्त्रिया, त्या समाजांत निर्माण होतात असे दिसत असल्यामुळे स्त्रीच्या स्वभावाबद्दलचे स्मृतिकारांचे हीन मत आज कोणीही विचारी मनुष्य मान्य करणार नाही आणि त्यामुळे मानवी सुखात भर घालणाऱ्या वरील सुधारणांना तो विरोधही करणार नाही.

स्त्री-स्वातंत्र्य, विवाहाचे वय, विधवाविवाह, प्रेमविवाह, घटस्फोट इत्यादि अनेक प्रश्नांची चर्चा करून शास्त्रज्ञांच्या मताने नव्या गृहसंस्थेचे स्वरूप कसे असावयास हवे आहे ते आपण पाहिले. आणि त्यामुळेच मानवाच्या सुखात भर पडून समाज जास्त बलिष्ठ होईल हेही आपल्या ध्यानात आले. अपत्यसंगोपन, स्त्रीचे आर्थिक स्वातंत्र्य, सगोत्रविवाह यांशी संलग्न असलेल्या प्रश्नांची अजून चर्चा करावयाची आहे. ती पुढील प्रकरणी करून हा लांबलेला विषय आटपता घेऊ.

अपत्यसंगोपन व इतर काही प्रश्न.

पहिल्या लेखात विवाहाच्या मूल हेतूंची चर्चा करून अनन्यनिष्ठेची मानवी मनाला असलेली पिपासा तृप्त करणे हे तिचे अंतिम ध्येय असे आपण ठरविले. नंतर ते धोरण डोळ्यापुढे ठेवून गृहसंस्थेचे नवे स्वरूप कसे असावयास पाहिजे याबद्दल चर्चा केली. आता गृहाच्या अंतर्गत व्यवस्थेशी संबंध असलेल्या काही प्रश्नांची चर्चा करावयाची आहे. या प्रश्नांतील पहिला आणि सर्वात महत्वाचा प्रश्न म्हणजे अपत्यसंगोपन हा होय.

फार पुरातन काळापासून समाजातील, बुद्धिजीवी वर्ग आणि बुद्धिजीवी नाही, पण सुखवस्तु आहे असा जो वर्ग, त्या वर्गातील लोकांच्या स्त्रिया चूल व मूल या उद्योगातच गढून गेलेल्या असत. शेतकरी, कोष्टी व इतर मेहनतीची कामे करणारे जे लोक त्यांच्या स्त्रियांना चूल व मूल संभाळून शिवाय नवऱ्याच्या उद्योगातही साहाय्य करणे भाग पडत असे. पण असे असले तरी शेती, वीणकाम ही कामे घराच्या आसपास असल्यामुळे व विशेषतः स्त्री त्यात बांधली जात नसल्यामुळे ती कामे अपत्यसंगोपनाच्या आड येत नसत. आणि त्यामुळे स्त्रीचा इतर उद्योग व अपत्यसंगोपन यात तेढ कधीच येत नसे. पण अलिकडे सुशिक्षित स्त्रियांत स्वातंत्र्य, समता या भावनांचा उदय झाला आणि काबाडकष्ट करणाऱ्या स्त्रियांच्या कामाचे स्वरूप बदलून गेले, आणि त्यामुळे अपत्यसंगोपनाच्या बाबतीत नवीनच प्रश्न उपस्थित झाले आहेत.

नव्या युगात सुशिक्षित स्त्रीला आपल्या व्यक्तित्वाची जाणीव झाल्यामुळे तिला आर्थिक स्वातंत्र्य हवेसे वाटू लागले. पण अपत्यसंगोपनाची जबाबदारी दिवसातून चोवीस तास सारखी अंगावर असल्यामुळे स्त्रीचे आर्थिक स्वातंत्र्य आणि तिच्यावर निसर्गाने लादलेले अपत्यसंगोपन यामध्ये विरोध निर्माण झाला. तेव्हा दळणकांडण, शिवणटिपण, आणि परिचमेकडे तर स्वयंपाकही, ही कामे पुष्कळशी बाजारात होऊ लागल्यामुळे त्या कामातून स्त्री जशी मोकळी झाली, तशीच ती अपत्यसंगोपनाच्या जबाबदारीतूनही मोकळी होऊ शकेल की काय, विज्ञानाला तिला त्यातून सोडवून पुरुषाशी सर्व दृष्टीने

समभूमीवर आणून सोडणे शक्य होईल किंवा असे या प्रश्नांचा विचार नवे लोक करू लागले.

अंगमेहनत करणाऱ्या स्त्रियांच्या संसारावरही नव्या परिस्थितीचा परिणाम झालेला आहे. एवढे खरे की त्यांची पूर्वीची स्थितीही मोठीशी समाधानकारक नसल्यामुळे त्यांच्या पूर्वीच्या आणि आताच्या जीवनातील फरक वरच्या वर्गातील स्त्रीच्या जीवनात पडू पाहणाऱ्या फरकाइतका जाणवत नाही. दारिद्र्य आणि अज्ञान यामुळे या वर्गाची संस्कृती अगदी हीन असल्यामुळे निसर्गनियमाने प्रजा होणे व ती वाढणे या पलिकडे अपत्यांना काही धोरणाने हेतुपुरस्पर वाढविणे ही संगोपनाची कल्पना त्यांच्यात मुळातच नव्हती. आईला पोटासाठी कष्ट करणे प्राप्त असल्यामुळे अपत्याकडे सारा वेळ लक्ष देणे तिला पूर्वीही शक्य नव्हते. पण असे असले तरी, म्हणजे त्यांची स्थिती पूर्वीही अगदी असमाधानकारक होती हे खरे असले तरी हल्ली ती त्यापेक्षाही वाईट झाली आहे हेही खरेच आहे. कारण वाढतपणाची वेळ अगदी जवळ आली म्हणजे जुन्या काळी, काम घरचेच असल्यामुळे, स्त्रीला थोडीतरी विश्रांती घेणे शक्य होते. तसेच मूल आजारी असले म्हणजे तिला घरी बसणे शक्य होते. आणि कोष्टी, विणकरी यांची पुष्कळशी कामे घराच्या आसपास असल्यामुळे मुलाकडे वरचेवर लक्ष देणे हेही तिला शक्य होते. पण अलिकडे गिरण्या व इतर कारखाने यांमध्ये स्त्री ही कामाला बांधली जात असल्यामुळे वर सांगितलेल्या अल्प सोयीही नष्ट झाल्या आहेत. आणि त्यामुळे अपत्यांच्या आरोग्यावर फार वाईट परिणाम होत आहे.

अशा तऱ्हेच्या अनेक अडचणींमुळे अपत्य-उत्पादनाचे नाही तरी निदान अपत्यसंगोपनाचे काम स्त्रीकडून काढून घरातील इतर कामांप्रमाणेच सामुदायिक पद्धतीने केले तर बरे असे काही विचारी लोकांना वाटू लागले.

यातच आणखी काही तात्त्विक विचार करणाऱ्या लोकांच्या अनुकूलतेची भर पडली. सामान्यतः स्त्री ही अशिक्षित असते त्यामुळे व ती कितीही शिकली तरी त्याच विषयाला वाहून घेतलेल्या परिचारिकेइतकी ती निपुण होणे शक्य नसल्यामुळे अपत्य-संगोपनाला आई ही लायकच नाही असे काही पंडित सांगू लागले. याशिवाय सामुदायिक पद्धतीचे इतर जे फायदे तेही प्रत्येक घरी मुले निरनिराळी वाढविल्याने मिळत नाहीत असे दिसू लागले.

मुले एकत्र ठेवली म्हणजे अनेकांना मिळून एक डॉक्टर मिळू शकतो, खेळण्याची नाना तऱ्हेची साधने घेणे परवडते व इतरही आरोग्यकारक परिस्थितीचे फायदे मिळू शकतात प्रत्येकाची मुले निरनिराळी ठेवली तर हे कधीच शक्य नाही. याही दृष्टीने घरामध्ये मुले वाढविण्यापेक्षा त्यांच्यासाठी स्वतंत्र संस्था काढूनच त्यांना वाढविणे बरे असे लोकांना वाटू लागले.

अशा तऱ्हेचे विचारप्रवाह सुरू झाल्यावर त्याअन्वये तशी व्यवस्थाही काही ठिकाणी सुरू झाली. मातेला व अपत्याला मुद्दाम कायमचे वियुक्त करून अपत्याचे संगोपन करणाऱ्या संस्था फारशा निघाल्या नाहीत हे खरे! पण मातेचा मृत्यू किंवा इतर काही पापमय कारणे यानी आपोआप मातेपासून तुटलेली जी बालके त्यांच्यासाठी संस्था स्थापन करण्यात आल्या व तेथे आपल्या अपत्यसंगोपनाच्या नव्या कल्पना कितपत यशस्वी ठरतात याचा अनुभव त्या विचाराचे समाजसुधारक पाहू लागले.

या संस्थांतील बालकांची स्थिती पाहून शास्त्रज्ञांनी जे अनुभव नमूद करून ठेवले आहेत, त्यावरून पाहाता अपत्याला आईपासून वियुक्त करून त्याचे स्वतंत्रपणे संगोपन करण्याची कल्पना ही अत्यंत हानिकारक असून अपत्याचे आरोग्य व मानसिक वाढ या दोन्ही दृष्टींनी ती अतिशय घातुक आहे असे आढळून आले आहे.

अगदी एकदोन वर्षांच्या आतील लहान बालकांच्या आरोग्यापासूनच या प्रश्नाचा विचार करण्यास आपण सुरुवात करू.

मुलाचे संगोपन आईकडूनच होण्यात मुख्य मुद्दा आईच्या अंगावरच्या दुधाचा असतो. आणि अनुभवाअंती असे आढळले आहे की आईच्या अंगावर न पिणाऱ्या मुलामध्ये अंगावर पिणाऱ्या मुलापेक्षा मृत्यूचे प्रमाण तिप्पट असते. बर्थ कंट्रोल अँड युजेनिक्स या निबंधात हॅवलॉक एलिस याने हे मत सांगितले आहे. वरचे दूध पिणाऱ्या मुलात मृत्यूचे प्रमाण जास्त असतेच; पण आईखेरीज इतर स्त्रीच्या अंगावरचे दूध पिणाऱ्या मुलातही मृत्यू जास्त होतो असे तो म्हणतो. मात्र हे प्रमाण त्या बाबतीत तिपटीवरून दुपटीवर येते, एवढीच बरी गोष्ट आहे. लिऑनस् येथील संस्थेवरील अधिकारी व्हिट्ट्रे याचाही अनुभव असाच आहे. अंगावरचे दूध पिणारी मुले शे. १२ भेळी तर वरचे दूध पिणारी शे. ३३ मरतात असे त्याने म्हटले आहे. (अपत्यसंगोपना-

संवधाची ही व पुढील माहिती आणि काही अवतरणे डॉ. वेस्टरमार्क यांच्या पयूचर ऑफ मॅरेज इन् वेस्टर्न मिडिल्लिजेशन या पुस्तकांतून घेतली आहेत. पृ. १५९ ते १६४) हे झाले आरोग्यासंबंधी. मुलांच्या मनाच्या विकासाच्या बाबतीतही शास्त्रज्ञांचे मत संस्थांतील संगोपनाला प्रतिकूलच आहे. अमेरिकेत १९३१ साली व्हाइट हाऊस कॉन्फरन्स ऑन चाइल्ड हेल्थ अँड प्रोटेक्शन या नांवाची एक परिषद भरली होती. तिच्यातील शास्त्रज्ञानी असा अभिप्राय दिला आहे की अपत्यांच्या मनोविकासाला गृहातील जीवन अत्यंत अवश्य आहे. संस्थेतील जीवनात मनोविकास होणे शक्य नाही. फ्लॉइड डेल याने तर थोडे पुढे जाऊन असे सांगितले आहे की, संस्थेतील मुले अगदी हीन, दुर्बल व तेजोहीन अशी होतात. असा अनुभव आल्यामुळे अमेरिकेतील डॉक्टरांनी एक नवीन पद्धत सुरू केली. अनेक कारणाने अपत्यहीन असलेल्या स्त्रियांची संख्या अमेरिकेत बरीच मोठी आहे. अशा स्त्रियांना अपत्याची हीस अनिवार असते. तेव्हा हे लक्षात घेऊन या डॉक्टरांनी अशा स्त्रियांना संस्थेतील मुले कायमची दत्तक देण्याची पद्धत सुरू केली. आणि आश्चर्याची गोष्ट अशी की संस्थेतील वैद्यकीय मदत, निष्णात दायाची शुश्रूषा, शास्त्रीय पद्धतीची उपकरणी व खेळ यापैकी कांहीही या दूधघरामध्ये (Foster Homes) नसूनही तेथे या बालकांची वाढ पुष्कळच चांगल्या प्रकारे होऊ लागली.

या मुद्याला वरवर दिसते त्यापेक्षा फारच विलक्षण महत्त्व आहे. संस्थेपेक्षा आईजवळ मूल चांगले वाढावे हे सयुक्तिक दिसते. कारण तेथे अंगावरचे दूध आणि खरी ममता यांचा प्रश्न असतो. पण खरी आई सोडली तर इतर कोणाही व्यक्तीपेक्षां सर्व साधनांनी सिद्ध अशी संस्था श्रेष्ठ ठरेल असेच कोणालाही वाटे. पण तसे न होता संस्थेपेक्षा दूधघर व दूधबाई (Foster Mother) हीच श्रेष्ठ ठरतात असे का हावे ?

पती आणि पत्नी यांच्या बाबतीत अनन्यनिष्ठेचे जे तत्त्व सांगितले, तेच येथेही लागू पडते, असे थोड्या विचारा-अंती ध्यानात येईल. युरोपातील इस्पतळांतील दाया अलीकडे पुष्कळच चांगल्या असतात. भाडोत्रीपणा त्यांच्यांत मुळीच नसतो. तरी पण अनेक मुले एकीच्या ताब्यात असल्यामुळे आणि तीही वरचेवर बदलत असल्यामुळे सर्वस्वी एकटीच्या स्वाधीन केलेल्या

बालकावर स्त्री जसे वात्सल्य ओतू शकेल तसे दाईला कालत्रयीही शक्य नाही. हे मूल कायमचे आपले आहे व दुसऱ्या कोणाचे नाही व पुढेही होणार नाही ह्या कल्पनेत काही निराळाच रस आहे. आणि त्याच्या बळावरच अहोरात्र कष्ट करून या रोपट्याला वाढविण्याची शक्ती स्त्रीच्या अंगी येत असते. आणि सर्व साधनांनी युक्त अशा संस्थेपेक्षा सामान्य घरांत, मानलेल्या आईजवळही मुले चांगली वाढतात, या अनुभवावरून मोठ्या वयात जाणतेपणी जी अनन्यनिष्ठेची भूक व्यक्तीला असते, तीच लहान वयात नेणतेपणी का होईना, पण बालकालाही असते असे म्हणावे लागते. आज, उद्या आणि पुढे अनंत काळपर्यंत हे बालक आपले आहे ही जाणीव, हे समाधान स्त्रीला असल्यामुळे ती त्याची अनन्यभावनेने जोपासना करते. आणि आरोग्याच्या साधनापेक्षा त्या बालकाला या अनन्य प्रेमाचीच अपेक्षा जास्त असल्यामुळे त्याच्या मनाची व त्याचमुळे शरीराचीही वाढ तेथेच चांगली होते.

गृहसंस्थेत आमूलाग्र क्रान्ती करून टाकणाऱ्या रशियातही अपत्यसंगोपनाच्या बाबतीत हाच अनुभव आला आहे. बालके व माता यांच्या संरक्षणासाठी रशियांत जे स्वतंत्र सरकारी खाते आहे त्यावरील मुख्य अधिकारी डॉ. लिबिदेवा यांनी अगदी निःसंदिग्ध भाषेत आपले मत दिले आहे. त्या म्हणतात, सध्या तरी आमच्या सरकारी संस्थापेक्षा गृहामध्येच अपत्ये चांगली वाढतात. मानसिक व शारीरिक अशा दोन्ही दृष्टीने आमच्या संस्थांतील बालके गृहांतील बालकांपेक्षा दुबळी असतात, असे प्रत्येक ठिकाणी आढळून आले आहे.

याचा अर्थ हाच की भिन्नतेची व तज्जन्य उत्कट प्रेमाची मानवी मनाला फार आवश्यकता आहे. त्याच्या अभावी मानवाचे शरीरबळ, मानसिक बळ व कर्तृत्व सर्वस्वी नष्ट होईल; आणि हे ध्यानांत घेतले तर अपत्यसंगोपनाच्या जबाबदारीतून स्त्री कधीही मोकळी होणे शक्य नाही, असे दिसेल.

पण या बाबतीत असे बजावून लिहिण्याची जरूरच नाही. कारण अपत्यसंगोपन ही जशी जबाबदारी आहे, त्याचप्रमाणे ते एक फार श्रेष्ठ प्रकारचे सुखही आहे. आणि ते स्त्रीला आहे एवढेच नसून पुरुषालाही आहे.

तेव्हा या जबाबदारीतून स्त्री मोकळी होणार नाही असे म्हणण्यापेक्षा, राष्ट्रीय भावनांचे संस्कार, आरोग्य, मानसिक वाढ इत्यादी हेतुसाठीही अपत्ये आई-पासून दूर करून शास्त्रज्ञ तिचे सुख हिरावून घेऊ शकणार नाहीत, असेच म्हणणे अनेक स्त्रियांना पसंत पडेल.

पण मग स्त्रीच्या आर्थिक स्वातंत्र्याचा प्रश्न कसा सोडवावयाचा असा पेच येऊन पडतो. स्त्रीच्या किंवा कोणाच्याही व्यक्तित्वाच्या विकासाला आर्थिक स्वातंत्र्याची अत्यंत आवश्यकता आहे. चाळीसपन्नास रुपयेच का अमेनात, पण ते माझे स्वतःचे आहेत व त्यांच्या जोरावर जगात मी स्वतंत्रपणे राहू शकेन, या जाणिवेची पुरुषी मनाच्या विकामाला जशी आवश्यकता असते अशीच स्त्रीच्या मनालाही असते. माझी मी स्वतंत्र आहे ही भावना कर्तृत्वाच्या उदयाला अत्यंत अवश्य आहे. मला तर असे वाटते की आजपर्यंत स्त्रीला मानवी संस्कृतीच्या कोणत्याही अंगाने विशेष कर्तृत्व जे कधीच दाखविता आले नाही, त्याचे कारण हेच असावे. विज्ञान, वाङ्मय, कला, राजकारण, इत्यादी बाबतीत शरीरसामर्थ्याची अपेक्षा नसूनही स्त्रिया उच्चपदाला कधीच फारशा गेल्या नाहीत. चूल आणि मूल या उद्योगाने त्यांना इकडे लक्ष देण्यास वेळ होत नाही, हे एक कारण आहे. पण ते तितकेसे विचारांत घेण्याजोगे नाही. कारण दिवसांतून पंधरापंधरा ताससुद्धा पोटासाठी काम करणाऱ्या वर्गातून अनेक थोर पुरुष उदयाला आले आहेत. शिवाय ज्याच्या स्त्रियांना चूल व मूल हे उद्योग पुष्कळ अशी नोकरांवर सोपविता येतील, असा वर्ग प्रत्येक समाजात असतोच. त्यांच्या स्त्रियांनीही म्हणण्यासारखे पुरुषी तोलाचे कर्तृत्व फारसे दाखविलेले नाही. तेव्हा वेळाचा अभाव हे तितकेसे निर्णायक कारण होऊ शकणार नाही. क्षणाक्षणाला प्रत्येक बाबतीत प्रत्यक्ष भासमान होणाऱ्या परीधीनपणामुळे स्त्रीच्या मनाची वाढच होणे शक्य झाले नाही. हे ते कारण असावे असे वाटते. नवनिर्मितीची प्रतिभा (Originality) स्त्रीच्या मनाला मुळीच नाही, असे अन्फॅरर सेक्स या पुस्तकांत व्हाइट हेडने म्हटले आहे. आणि आतापर्यंतच्या इतिहासावरून ते खरे आहे असे दिसते. पण आतापर्यंत तिच्यावर लादली गेलेली मानसिक गुलामगिरी हे त्यास कारण असावे असे वाटते. इंग्रजी अमदानीपूर्वीचा हिंदुस्थानचा एक हजार वर्षांचा इतिहास पाहिला तर स्वतंत्रपणे अभिजात नवी कृती करणारे पुरुष किती

सापडतील ? ज्ञानेश्वर, भास्कराचार्य, एकनाथ, शिवाजी, रामदास ! संपली यादी, कला, विद्या, वाङ्मय, राजकारण, वैदिक संशोधन, शास्त्रीय संशोधन, नवीन सामाजिक विचार, या क्षेत्रात अत्यंत अल्प का होईना पण काही तरी नवीन कल्पना किंवा विचार काढणारे रीत दाखविणारे लोक तेव्हा हाताच्या बोटावर मोजण्याइतकेही झाले नाहीत. याचे कारण हेच की वेदान्त, श्रुति, स्मृति यांच्या एका विशिष्ट पन्हळीतूनच त्यांचे मन वहात होते. आणि वाटेल त्या पन्हळीतून वहावयास मोकळीक असल्यावाचून नवीन कल्पना सुचणे अशक्य आहे. तीच गोष्ट स्त्रीच्या बाबतीत झाली असावी. पूर्ण स्वातंत्र्यावाचून मनाचा विकास नाही आणि तो नसेल तर नाविन्य, प्रतिभा ही अशक्य आहेत युरोपच्या इतिहासात असेच दिसते. ख्रिस्ती धर्माची भयंकर शब्दनिष्ठा जसजशी कमी होऊ लागली, तसतसे शास्त्रज्ञ निर्माण होऊ लागले. हा नियम गणितांतल नियमाइतका जरी खरा नसला, आणि गुलामी परिस्थितीही स्वतंत्र विचाराचे लोक निर्माण झाल्याची काही उदाहरणे असली, तरी नव-निर्मितीला बृद्धि योग्य होण्यास मनाच्या स्वातंत्र्याची जरूर आहे, हे फारसे विवाद्य असे वाटत नाही.

पण स्त्रीच्या आर्थिक स्वातंत्र्याच्या आड चूल आणि मूल या दोन गोष्टी येतात त्यामुळे तो प्रश्न मोठा बिकट होऊन बसला आहे. पैकी चुलीचा प्रश्न सहज सोडविता येण्याजोगा आहे आणि युरोपातील राष्ट्रांनी तो बहुतेक व रशियाने तो पूर्णपणे सोडविलाही आहे. शिजलेलं उत्तम अन्न बाजारात ठेवणे हे काही शक्यतेच्या पलीकडे नाही विज्ञानाच्या मदतीने वाटेल तितके अन्न अशा रीतीने बाजारात आणता येईल. आणि ते अन्न घरी आणून नेहमी-प्रमाणेच जेवणे केली तर कुटुंबसुखांत कोणताही विघाड होण्याचे मुळीच कारण नाही. सर्वांनी मिळून एकत्र जेवणे याला किंमत आहे. याने सुख खास वाढते. पण अन्न स्वच्छ असल्यानंतर त्याचे शिजवणही घरात झाले असले पाहिजे या विचाराला तितकीशी किंमत नाही.

पण अपत्याचा प्रश्न जास्त महत्त्वाचा आहे आर्थिक स्वातंत्र्य हवे असेल तर अन्न खानावळीत शिजवावे या व्यवस्थेला स्त्री कबूल होईल. पण अपत्याचे तसे नाही. आपल्याला अपत्य असावे, ही जबर वासना स्त्रीला असते आणि त्याचे संगोपन करावे यांत तिला पराकष्टेचे सुख असते. आणि अप-

दृष्टीनेही तेच इष्ट आहे. पण अपत्य आणि अर्थिक स्वातंत्र्य यांचा सध्याच्या समाजव्यवस्थेत तर फारच विरोध आहे. बाळंतपणाच्या आधी व मागून काही महिने स्त्रीला पूर्ण विश्रांतीची जरूर असते. आणि नोकरी किंवा दुसरे कोणचेही स्वतःच्या अंगावर घेतलेले काम करूनही विश्रांती घेणे तिला शक्य नाही. त्याचप्रमाणे अर्थार्जनासाठी दिवसातून ७।८ तास तरी तिला पूर्ण मोकळीक असली पाहिजे. अपत्यसंगोपन अंगावर घेतल्यावर स्त्रीला ती मिळणे शक्य नाही. आणि त्यामुळे सध्याच्या परिस्थितीत विवाह झाल्यानंतर स्त्रीला अर्थार्जन केवळ अशक्य होऊन बसले आहे. युरोप -अमेरिकेतही विवाहानंतर द्रव्यार्जन करणाऱ्या स्त्रिया फारच थोड्या असतात.

स्त्रीचे आर्थिक स्वातंत्र्य व अपत्यसंगोपन यातील ही तेढ सोडविण्यास अनेकदांना अनेक उपाय सुचविले आहेत. कोणी म्हणतात की अपत्याचे उत्पादन व संगोपन हे एक सामाजिक कार्यच समजावे व इतर कामासाठी जसे व्यक्तीला आपण वेतन देतो, तसे या कामासाठी द्यावे. पतीच्या प्राप्तीपैकी काही भागावर स्त्रीचा कायद्याने हक्क ठेवावा असे काही म्हणतात. पण रशियाने या बाबतीत फार सुरेख व्यवस्था केली आहे. स्त्री कोणत्याही ठिकाणी कामावर असली तरी तिला बाळंतपणाच्या आधी व मागून दोन-दोन महिने भरपगारी रजा मिळावी, असा तेथे कायदा आहे. या कायद्याने त्या दिवसांतही काम केल्यामुळे गर्भावर होणारे वाईट परिणाम टळले. क्रॅश या संस्था स्थापून सरकारने दुसरीही अडचण नाहीशी केली आहे. क्रॅश या बालकांच्या संस्था असून तेथे दिवसांतून ७।८ तास मुले संभाळण्याची व्यवस्था केलेली असते. प्रत्येक कारखान्यागंजारी अशा संस्था असून त्या मुलांना पाजण्यासाठी दर तीन तासांनी आयांना अर्धा तास सुट्टी मिळण्याची सोय असते. या व्यवस्थेमुळे स्त्रीच्या मार्गातल्या सर्व अडचणी नाहीशा झाल्या असून तिला आर्थिक स्वातंत्र्य व अपत्यवात्सल्य ही दोन्ही सुखे मिळविणे सुलभ झाले आहे. शिवाय मातेपासून बालक कायमचे वियुक्त करण्यात जे तांटे असतात तेही येथे नाहीत. उलट पाचसहा तास मूल निराळे झाले तर बरेच असते. आणि मुलालाही आरोग्याची तपासणी, समवयस्क मूलाची संगत, खेळण्याचे अनेकविध प्रकार हे मिळून पुन्हा घरही मिळते. म्हणजे त्या दृष्टीनेही ही व्यवस्था उत्तम आहे.

रशियांतील ही व्यवस्था उत्तम आहे हे खरे; पण त्याबरोबरच असे लक्षात ठेवले पाहिजे की जोपर्यंत ही व्यवस्था समाजाने केली नाही, तोपर्यंत विवाहित स्त्रीने द्रव्यार्जनाच्या फंदात पडणे सर्वस्वी घातुक ठरेल. दुर्दैवाने ज्या हजारो स्त्रियांना ही दुहेरी जबाबदारी संभाळणे भाग आहे, त्यांची स्थिती अत्यंत शोचनीय झालेली आपण पाहातोच. तेव्हा ज्यांना द्रव्यार्जन न करूनही भागण्याजोगे आहे. त्यांनी ते करू नये, हेच त्यांच्या व अपत्यांच्या आरोग्याच्या दृष्टीने युक्त आहे

प्रत्येक दंपतीला किती अपत्ये असावी ह्या प्रश्नालाही कौटुंबिक सुखाच्या दृष्टीने फार महत्त्व आहे. पंधरा ते पंचेचाळीस या वयात जितकी अपत्ये होणे शक्य आहेत तितकी होऊ द्यावी, हा ' नैसर्गिक निवड ' या पक्षाचा आग्रह कसा घातुक आहे हे मागे लोकसंख्येचा वाढीचा व नियमनाचा विचार केला तेव्हा दाखविलेच आहे. आहे हीच लोकसंख्या टिकवून धरण्यासाठी (कित्येक देशात तीही जरूर नाही.) प्रत्येक दंपतीला दोन तरी अपत्ये असणे अवश्य आहे. ही दोन्ही ताऱ्यात येऊन स्वतः दोन अपत्ये निर्माण करीपर्यंत जगतीलच अशी खात्री नसल्यामुळे आणखी अपत्ये होणे इष्ट आहे या सर्वांचा हिशेब करून प्रत्येक दंपतीला चार तरी अपत्ये असावीत असे शास्त्रज्ञांनी सांगितले आहे. ग्रीटजेन या जर्मन अभ्यासकाने चालू लोकसंख्या टिकवून धरण्यास सरासरी ३.८ अपत्ये कुटुंबामागे असावीत असे म्हटले आहे. पण ही संख्या फार मोठी आहे, वास्तविक २.५ च्या वर सरासरी आकडा असण्याची जरूर नाही, असे हॅव्लॉक एलिसने आपले मत दिले आहे. (व्हिदर मॅनकाइंड पृ. २२३)

प्रत्येक दंपतीला सरासरी चार अपत्ये असावी असे लियोनार्ड डार्विनने मत आहे. मानसशास्त्राच्या दृष्टीने विचार करून चार ते पाच मुले असावीत असे मॅकडुगलने मत दिले आहे. त्याच्या मताने अशी थोड्या थोड्या वयाच्या अंतराची मुले एकाच घरात असल्याने बालकांच्या मनाची वाढ होण्यास फार सुकर होते हे आणि मागे सांगितलेले विचार ध्यानांत घेतले तर चार-पाच मुलांपलीकडे जास्त मुले होणे इष्ट नाही, हे ध्यानात येईल. मुलांचे आरोग्य व आईचे सुख या दोन्ही दृष्टीने हीच मर्यादा चांगली आहे. आणि हे मान्य केल्यास संततिनियमनाचे व अपत्यसंगोपनाचे शिक्षण प्रत्येक स्त्रीला देणे अत्यंत अवश्य आहे हे मान्य करणे ओघानेच प्राप्त होते.

विवाहसंस्थेच्या मूलतत्त्वांचा व वैवाहिक जीवनाचा इतक्या अनेक अंगांनी विचार केल्यानंतर सध्या आपल्या समाजांत विवाहाच्या बाबतीत प्रचलित असलेल्या एका महत्त्वाच्या रूढीचा विचार करणे अस्थानी होणार नाही. सगोत्रविवाहनिषेध ही ती रूढी होय.

आज दोन हजार वर्षे दिंदु समाजाने सगोत्रविवाह हा अत्यंत निषिद्ध मानलेला आहे. असा विवाह केला तर ती स्त्री चांडाळी व तिचा पुत्र हा चांडाळ होतो असा काही स्मृतिकारांचा अभिप्राय आहे. सगोत्र स्त्रीशी विवाह करणे हे गुरुतल्पंगमनाइतकं नीचपणाचे कृत्य आहे असे धर्मपंडितांचे सांगणे आहे. तेव्हा ते खरे आहे किंवा काय याचा आपणास विचार केला पाहिजे.

सगोत्रविवाह करू नये असे म्हणणाराचे मत पुढीलप्रमाणे आहे. क ख ह्या दोन व्यक्तींचे गोत्र एकच (उदा. शांडिल्य) आहे असे समजू. आता शास्त्रकारांच्या मते याचा अर्थ असा आहे की या दोन व्यक्तींची कुले सध्या एकमेकांस कितीही अपरिचित व कितीही दूरची अशी असली तरी त्या दोन व्यक्तींचे लांबचे पूर्वज एकाच कुळात जन्मलेले असले पाहिजेत. गोत्र शांडिल्य आहे, याचा अर्थच हा की शांडिल्य हा त्या दोघांचा एकच पूर्वज होता. आणि ज्या दोन व्यक्तींचे पूर्वज एक आहेत त्यांनी आपापसांत रक्तसंबंध करणे, हे प्रजेच्या दृष्टीने अगदी घातुक आहे.

सगोत्राप्रमाणेच आणखीही काही गोत्रांचे आपापसातले विवाह निषिद्ध मानलेले आहेत. जामदग्न्य व वत्स, बाभ्रक आणि कौशिक, वासिष्ठ आणि कौंडिण्य इत्यादी जोड्या प्रसिद्धच आहेत. (कौशिकगोत्री यांनी कौशिक गोत्रियांशी लग्न नाहीच करावयाचे. पण बाभ्रक गोत्रियांशीही करावयाचे नाही. या दोन गोत्रांचे आपापसांत जमत नाही असे व्यवहारांत म्हणतात. सगोत्र विवाहाच्या निषेधाला जे कारण आहे तेच कारण येथे आहे.) ज्या दोन गोत्रांचे जमत नाही, असे सांगितलेले असते त्या दोन्ही गोत्रांचे प्रवर एक असतात. तीन प्रवरांपैकी निदान एक तरी प्रवर सारखा असतो. आणि प्रवर याचा रूढ अर्थ ह्या कुळांतील पूर्वज असा असल्यामुळे जी सगोत्राची अडचण तीच सप्रवरांना येते.

सगोत्राप्रमाणेच सर्पिडविवाहाचाही शास्त्रकार निषेध करतात. बापाकडून सात पिढ्या व आईकडून पाच पिढ्या जे सर्पिड असतील, त्याचे

आपापसात विवाह होऊ नयेत असे शास्त्र आहे. मेहेंदळे व मराठे ही दोन उदाहरणे घेऊ. मेहेंदळे यांचे गोत्र विष्णुवर्धन व मराठे यांचे कपि. यांनी आपापसात लग्न करण्यास मुळीच हरकत नाही. मराठे कुळांत आलेल्या मेहेंदळ्यांच्या मुलीला जो मुलगा होईल तो अर्थातच कपिगोत्री होणार. त्या मुलीच्या भावाला झालेल्या मुलीचे गात्र विष्णुवर्धनच राहणार. पण असे जरी निराळे असले तरी त मुलगी या मुलाला सपिंड होते, म्हणून तिच्याशी लग्न करणे शास्त्रकारांच्या मते युक्त नाही.

सगोत्र, सप्रवर व सपिंडविवाहनिषेधाच्या अशा मर्यादा आहेत. यांतील पहिले दोन निषेध कडकपणे पाळले जातात. तिसर ब्राह्मणांच्याही सर्व पोटजातीत पाळला जात नाही मामे बहिणीशी लग्न करणाऱ्या ब्राह्मणांतही पुष्कळ पोटजाती आहेत.

सगोत्र, सप्रवर व सपिंड विवाहाचा हा जो निषेध सांगितला आहे, याच्या बुडाशी पुढील तीन कल्पना गृहीत धरलेल्या आहेत.

(१) गोत्राचे नाव हे रक्तसंबंधामुळेच मिळालेले नाव आहे.

(२) प्रत्येक कुलाचे जे प्रवर सांगितलेले आहेत, ते त्या कुळांतील पूर्वजच होत; आणि

(३) कितीही पूर्वीच्या काळी दोन व्यक्तीचे पूर्वज एक होते, असे ठरले तर ह्यांचा विवाह होणे प्रजेच्या दृष्टीने घातुक आहे.

ऐतिहासिक आणि शास्त्रीय पद्धतीने या गृहीत गोष्टींचा विचार केला तर असं दिसून येईल की या तीनही असिद्ध आहेत आणि त्यामुळे वरील निषेध मानण्याचे यापुढे मुळीच कारण नाही.

हिंदू एकज्ञोगॅमी या आपल्या ग्रंथात रा. करंदीकर यांनी फार बारकाईने या प्रश्नांचा विचार केला आहे. व त्यांनी केलेले विवेचन इतके पूर्ण व निःसंदेह आहे की कोणाही विचारी माणसाला ते पटण्यासारखे आहे. म्हणून त्याचाच येथे थोडक्यांत अनुवाद करतो.

वेदकाळी सगोत्र विवाहाचा निषेध मुळीच नव्हता. गोत्रे व प्रवर हीच त्या काळी निश्चित झाली नव्हती. ती प्रथम ब्राह्मणकाळी झाली. समाज लहान असतो. तेव्हा व्यक्तीचे एकच नाव उल्लेखास पुरेसे असते. पण समाज मोठा होऊन व्यवहार वाढला म्हणजे निश्चितीसाठी कुलनामे देण्याची चाल

पडते. तेच ब्रह्मणकाळी होऊन गोत्रनामे निर्माण झाली. गोत्र ही आडनावा-प्रमाणेच असून आडनावाप्रमाणेच तीही निवासस्थान धंदा अध्ययन पद्धत, शाखा, धार्मिक मते, काही विशेष कर्तव्यगारी यावरून प्राप्त झालेली आहेत. बौधायनाच्या मताप्रमाणे पहिल्याने लक्षवधि गोत्रे होती. त्यांचे निरनिराळे गट पुढे करण्यात आले, त्यांनाच गण म्हणतात. गांधार, खांडव, गोदायन, सैधव, पांचाल इत्यादि नावे ही देशावरून पडलेली आहेत हे स्पष्ट दिसतेच आहे. फडणीस, जोशी, कुळकर्णी, पुणेकर, मिरजकर ही नावे धंदा किंवा रहाण्याची जागा यांवरून पडलेली आहेत. आणि म्हणून फडणीस असेच गांव दोन्ही कुळांचे असले तरी त्यांचा रक्तसंबंध असेल असे आपण मानीत नाही. पुष्कळ ठिकाणी तर त्या व्यक्ती भिन्न जातीच्याही असतात. गोत्रांची स्थिती तीच आहे.

प्रवर म्हणजे त्या कुलांतील पूर्वज ही कल्पना चूक आहे. जे प्रवर आपल्या पठणात असतात ते पिता, पुत्र व नातू यांची नामे दर्शवितात असा समज आहे. असे समजल्याने अनेक घोटाळे होतात. कुंडिण गोत्राचे प्रवर वसिष्ठ, मित्रावरुण, व कुंडिण असे आहेत. यातील मित्रावरुण हा जुन्या वाङ्मयाच्या आधारांनेच वसिष्ठाच्या पूर्वकालचा आहे. तेव्हां तो त्याचा मुलगा होऊ शकणार नाही. भारद्वाज गोत्राचे प्रवर भारद्वाज, बृहस्पति व आंगिरस. यांतील बृहस्पति व आंगिरसहे पितापुत्र नसून भाऊ होते, असे ऐतरेय ब्राह्मणांत म्हटले आहे. एका गौतम गणांत उच्यव्य, वामदेव, राहुगण व बृहदुक्थ अशा चार शाखा आहेत. या चारही गोत्रांचा पहिला प्रवर आंगिरस आहे. दुसऱ्या प्रवराच्या ठायी ते गोत्रानामच आहे. म्हणजे एकाचा उच्यथ, दुसऱ्याचा वामदेव वगैरे. आणि मौजेची गोष्ट अशी की या सर्वांचा तिसरा प्रवर पुन्हा एकच म्हणजे गौतम आहे. चौघांचा पूर्वज किंवा पिता एकच असणे यांत कांही विचित्र नाही. पण चौघांचा मुलगाही एकच होता असे कोणी सांगू लागल्यास ते नव्या विचाराच्या माणसाला तरी निदान मान्य होणार नाही.

यावरून असे दिसले की प्रवर आणि गोत्र यांनी रक्तसंबंध दर्शविला जातो हे खोटे आहे. प्रवर हे कुलातील पूर्वज नसून भिन्नभिन्न वैदिक शाखांचे अध्वर्यू होते असे मानण्यास पुष्कळच पुरावा आहे. यज्ञाच्या वेळी यजमान जे प्रवर म्हणत असे ते त्याच्या विद्येच्या शास्त्रांतील गुरूचे दर्शक समजले

पाहिजेत. त्याचे पूर्वज समजण्यामध्ये अनेक अडचणी येतात. शिवाय पूर्वी गोत्रे बदलता येत असत असाही पुरावा मिळतो. शुनःशेष हा आंगिरस गणा-तून विश्वामित्र गणांत गेला असा उल्लेख आहे. भारद्वाजाच्या वंशज शौन-होत्र हा भृगुकुळांत गेला व त्याने गृत्समदाने रचलेल्या ऋग्वेदाच्या दुसऱ्या मंडलात आणखी एक सूक्ताची भर घातली व आपले नावही बदलून शौनक हे नाव धारण केले अशी कथा आहे.

मुलगा दत्तक गेला म्हणजे त्याच्या गोत्राबद्दल जे नियम पाळावयाचे असतात ते पाहिले तर प्रवर रक्तसंबंधाचे नसून विद्येसंबंधाचे होते असेच दिसते. चौल व्हायच्या आधी दत्तक दिल्यास मूळ कुळांतले गोत्र अजिबात जाते. चौल झाल्यावर दिला तर दत्तकाच्या स्वतःच्या बाबतीत संबंध करताना जुने व नवे गोत्र पहावे लागते. आणि मुंज झाल्यावर दिला तर मात्र पुढील पिढ्यांनाही दोन्ही गोत्राचा विचार करावा लागतो. यावरूनही प्रवरांच्या बुडाशी रक्ताचा विचार नसून वेदांतील पंथ, विद्येची शाखा यांचा विचार होता असे दिसते. कारण तीनही स्थितीत मुलाचे रक्त तेच आहे. मुंज झाल्यावर गुरु मात्र बदलतो.

क्षत्रिय, वैश्य वगैरे जातीतील गोत्रे कुलगुरूची गोत्रे आहेत हे कित्येक ठिकाणी अगदीच स्पष्टपणे दिसून येते. तेव्हा तेथे गोत्र रक्तसंबंध दाखविते हे म्हणणेच शक्य नाही.

सगोत्र विवाहासंबंधीची आरंभीच्या शास्त्रकारांची वृत्ती पाहिली तर त्यांना यात काही भयंकर वाटत होते असे दिसत नाही. सूत्रकाळी चांद्रायण किंवा कृच्छ्र प्रायश्चित्त केले की सगोत्र विवाहाचा दोष जात असे. मनुने सगोत्र विवाह नसावा असे सांगितले असले तरी तो करणारास नुसते प्राय-श्चित्तही त्याने सांगितलेले नाही. याज्ञवल्क्य, नारद, पराशर, बृहस्पति या स्मृतिकारांच्या मते सगोत्रविवाह फार वाईट आहे. पण तज्जन्य पुत्र ते त्याज्य मानीत नाहीत. यम, बृहद्यम, व्यास, हे उत्तरकालीन स्मृतिकार मात्र त्या स्त्रीला चांडाळी व पुत्राला चांडाळ समजतात. टीकाग्रंथ व निबंधग्रंथ हे तर या विवाहाला वाटेल त्या शिष्या देतात. पण मौजेची गोष्ट अशी की पूर्वीच्यांनी इतके कडक धोरण ठेवलेले नसताना आपण का ठेवतो, हे त्यांनी मुळीच सांगितलेले नाही. पण या वाढत चाललेल्या कडकपणावरून एवढे अनुमान

करण्यास हरकत नाही, की गोत्रप्रवरांची वस्तुस्थिती पुसट का होईना, पण ज्यांच्या डोळ्यापुढे होती त्यांना सगोत्रविवाह इतक भयंकर वाटत नसे.

पूर्वीच्या संस्कृत शास्त्रग्रंथांचा परामर्ष घेऊन हा विचार केला. यावरून एवढे स्पष्ट दिसते सगोत्र किंवा सप्रवर कुलांत पूर्वी कधी तरी समानपूर्वज असला पाहिजे ही कल्पनाच मुळात भ्रामक आहे. आणि मग ज्या कारणासाठी सगोत्रविवाह त्याज्य मानले होते, ते कारणच खरे नाही असे ठरल्याने ती त्याज्यताही नाहीशी झाली पाहिजे हे अगदी उघडच आहे.

पण करंदीकरांचे हे संशोधन मान्य न करणारे काही पंडित असू शकतील. त्यांनी थोड्या नव्या दृष्टीने विचार केला तर, त्यांनाही सगोत्र विवाह हा निषिद्ध मानण्यास मुळीच कारण नाही हे ध्यानात येईल.)

गेल्या शंभर वर्षांत जीवनशास्त्रांत या विषयाचा बराच अभ्यास झाला आहे. त्या शास्त्रांचे या बाबतीत आजचे मत पुढीलप्रमाणे आहे.

व्यक्तीमध्ये काही गुण असतात काही दोष असतात. अगदी जवळच्या रक्तांत जर विवाह झाला, तर अंगी जे गुण असतील ते जास्त उत्कटत्वाने प्रकट होतात. हा फायदाच आहे पण गुणांप्रमाणेच दोषही प्रबळ होतात हा तोटा आहे. आणि साधारणतः अगदी निर्दोष असे रक्त केव्हाच नसल्यामुळे अगदी लगतच्या रक्तांत म्हणजे भावा-बहिणीत विवाह होऊ देणे इष्ट नाही. सख्खे भाऊ-बहिण सोडून आते मामे नात्यांतले भाऊ-बहिण विचारात घेतले तर तेथेही या प्रकारच्या विवाहांचा परिणाम चांगला होत नाही असे शास्त्रज्ञांचे मत आहे. आते-मामे नात्यातील विवाहामुळे (Cousin Marriages) शुक्रबिंदूतील दोषच संततीत जास्त प्रगट होतात. तेच दोष या मयदिच्या बाहेर विवाह केल्यास नाहीसे होतात असे डेव्हनपोर्टचे मत आहे. (हेरिडीटी इन् रिलेशन टू युजेनिक्स पृ. १८५) वेल्स व हक्स्ले यांच्या सायन्स ऑफ लाइफ या ग्रंथात साधारण असेच मत आहे. (पृ. ३००) साधारण म्हणण्याचे कारण असे की त्यांनी पुरावा दिला आहे तो सर्व जवळच्या रक्तसंबंधास अनुकूल असा आहे. पण अर्थात त्यांचे मत त्यांनी दिले ते मान्य केलेच पाहिजे.

शास्त्रज्ञांचा हा पुरावा पाहिला तर ते जवळच्या रक्तातील विवाहाला प्रतिकूल आहेत असे दिसते; पण हे जवळचे संबंध म्हणणे सख्खे भाऊबहिण

किंवा आतेमामे नात्यांतले भाऊबहीण एवढेच त्याच्या मनात आहेत. या पलिकडच्या सगोत्र व सपिंड विवाहाला त्यांची मुळीच हरकत नाही. पण In breeding, Cousin Marriages, Marriages of near kin, यांचे विवेचन करता करता हातचलाखी करून तेथेच आपल्याकडचे सपिंड व सगोत्र हे शब्द दडपून सगोत्र विवाहाला पाश्चात्य शास्त्रज्ञांचाही विरोध आहे असे दाखविण्याचा उद्योग काही विद्वेषकी समाजशास्त्रज्ञ करतात. त्यामुळे लोकांनी भ्रमून जाऊ नये इतकेच सांगायचे आहे.

धर्मशास्त्र व जीवनशास्त्र या दोन्ही दृष्टीने सगोत्र विवाहाचा विचार केला. त्यावरून धर्मशास्त्राच्या निषेधाच्या बुडाशी असलेली कल्पनाच चुकीची आहे आणि जीवनशास्त्राचा याला मुळीच विरोध नाही व त्यामुळे सगोत्रविवाह निषिद्ध मानण्यास मुळीच आधार नाही, हे आपल्या ध्यानात आले. इतके पाठबळ मिळाल्यावर व्यवहाराकडे थोडी दृष्टी टाकण्यास हरकत नाही असे वाटते.

सध्या ब्राह्मण, मराठे वगैरे जे वर्ग ही गोत्राची बंधने पाळतात त्यांची या बाबतीत अत्यंत कुचंबणा होत आहे, हे सर्वांच्या ध्यानात आलेलेच आहे. काही पोटजातीत आणखी दहा दहा पोटजाती आहेत. त्यात ही सगोत्र सपिंडाची भर. त्यामुळे विवाहात वधूवरांची निवड चांगली करण्यास पुरेसे क्षेत्रच मिळत नाही. काही काही ठिकाणी साठ-सत्तरपेक्षा जास्त घरेच नसतात. त्यामुळे जी मुलगी मिळेल ती पत्करावी लागते. त्यात शिवाय पत्रिकेच्या वेडगळ अडचणीची भर आहेच. यामुळे अनुरूप वधूवरांचा विवाह होण्यास अवकाशच नाही. वय, संस्कृती, शिक्षण यांतील सादृश्य, आरोग्य, या विवाहांतील मुख्य विचारांना या उपटसुंभ विचारांपुढे स्थानच मिळत नाही. आणि त्यामुळे असल्या विवाहाने पति-पत्नीना सुख तर होत नाहीच, पण संततीवरही वाईट परिणाम होतो. तेव्हा सगोत्र, सपिंड, समसंस्कृति असतानाही पाळले जाणारे जातिभेद, या प्रकारचे सर्व बंध नाहीसे करून वधूवरांच्या निवडीला शक्य तितके जास्त विस्तृत क्षेत्र करून देणे हे आजच्या समाजात अत्यंत अगत्याचे आहे.

विवाहाचा आदि हेतु, एकनिष्ठा, शाश्वतता, संतती, अपत्यसंगोपन, स्त्री-स्वातंत्र्य, विवाहांचे वय, पुनर्विवाह, प्रेमविवाह, घटस्फोट, स्त्रीचे

द्रव्यार्जन, सगोत्रविवाह, इत्यादि या बाबतीतल्या बहुतेक सर्व महत्वाच्या प्रश्नांचा विचार आपण केला. या बाबतीत आणखीही काही कल्पना प्रचलित आहेत. गांधर्वपद्धतीने विवाह केल्यास एक प्रकारची संतती होते, ब्राह्मपद्धतीने केल्यास दुसऱ्या प्रकारची, क्षत्रियांना, विवाहाचा एक प्रकार हितकर तर ब्राह्मणांना दुसरा व वैश्यांना अगदीच निराळा हितकर, विवाहानंतर प्रथम होणारी संतती चांगली सुदृढ व बृद्धिमान असते, व पुढील दुबळी असते किंवा आरंभीची दुबळी असून पुढची सुदृढ असते इत्यादि अनेक समज आपल्याकडे रूढ आहेत. पण शास्त्र या पदवीच्या आसपासही येण्याची त्यांची योग्यता नसल्यामुळे त्यांचा विचार येथे केला नाही.

गेल्या दोनतीन लेखात अर्वाचीन शास्त्राअन्वये विवाहसंस्थेचे जे स्वरूप असावयास हवे आहे त्याचे दिग्दर्शन केले. त्याअन्वये आपल्या समाजात सुधारणा झाल्या तर येथले बरेच सामाजिक प्रश्न सुटतील, आणि त्यामुळे येथील अनेक दुखे कमी होऊन समाजाच्या सुखात व सामर्थ्यात बरीच भर पडेल असे वाटते. समाज नव्या शास्त्रीय विचाराला व तदनुसारी कृतीला कितपत तयार आहे, यावर सर्व अवलंबून आहे.

पूर्वेचे पश्चिमीकरण.

तुर्कस्थान व जपान यांचा अर्वाचीन इतिहास फार उद्बोधक आहे. जगामध्ये जेथे कोठे म्हणून वस्तिक्षम प्रांत असेल तेथे तो युरोपियांच्या अमलाखाली असलाच पाहिजे असा जणू काही नियमच ठरून गेला असावा असे वाटण्याजोगी परिस्थिती एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात निर्माण झाली होती. ऑस्ट्रेलिया, अमेरिका, आफ्रिका हे विरळ व रानटी वस्तीचे देशच फक्त युरोपियांनी जिंकले असे नसून हिंदी, चिनी, आरबी हे जे एकाकाळी अत्यंत सुधारलेले लोक यांच्याही भूमी त्यांनी जिंकून घेतल्या आणि युरोपीय संस्कृतीला तोंड देण्यास जगावर एकही प्रांत समर्थ नाही हे निरपवाद सिद्ध करून टाकले.

युरोपच्या वर्चस्वाखाली नसलेले इराण, अफगाणिस्थान वगैरे आणखीही काही देश आहेत. पण त्यांना अजून मानाचे स्थान प्राप्त झालेले नाही; हे एक, आणि युरोपीय लोकांशी त्यांचा प्राणांतिक झगडा होण्याचा अजून कधी प्रसंगच आलेला नाही, हे दुसरेही कारण आहे. तुर्कस्थान व जपान यांची गोष्ट तशी नाही. या दोनही राष्ट्रांनी युरोपियांशी झगडून आपल्या तोफांचा धूर त्यांना पाजून आपले स्वातंत्र्य टिकविले आहे आणि जपानने तर आता युरोपियांनाच उलट शह देण्यास सुरुवात केली आहे; आणि वरच्या पदावर गेल्याबरोबर आम्ही श्रेष्ठ, आमचा वंश श्रेष्ठ, इत्यादि जी भाषा राष्ट्रे बोलू लागतात तशी भाषा या दोनही राष्ट्रांनी सुरू केली आहे; आर्यवंश सर्व जगात श्रेष्ठ असे मध्यंतरी काही दिवस ठरले होते. गेली काही वर्षे नॉर्डिक वंशाला ऊर्जितावस्था आलेली आहे. आर्यवंश म्हणजे त्याचीच एक शाखा असे पंडित म्हणत आहेत. पण यूसफ झिया या तुर्की पंडिताने व्युत्पत्ती, जुने गाडून गेलेले अवशेष वगैरे अर्वाचीन साधनांच्या साह्यानेच आपल्या आर्य व तुर्क नावाच्या पुस्तकात आर्य व नॉर्डिक हे दोघेही तुर्कांचेच वंशज असून खरे कर्तृत्व तुर्की रक्तातच असते असे सांगितले आहे.

इतरांना जे साधले नाही ते तुर्कस्थान व जपान या दोनच राष्ट्रांना का साधले याचा अगदी थोडा जरी विचार केला तरी असे दिसेल की, या

राष्ट्रांचे आमूलाग्र पश्चिमीकरण झाले आहे. राजकारण, व्यापार, शिक्षण-संस्था, युद्धशास्त्र, विज्ञानाचा अभ्यास इत्यादि राष्ट्रीय जीवनाच्या बहुतेक सर्व शाखांत या लोकांनी युरोपी धोरण अंगीकारले आहे. केमालपाशाने तर सामान्य आचारविचारात सुद्धा कायद्याच्या सक्तीने युरोपीयता आणून सोडली आहे. याचा अर्थ असा की युरोपी मनुष्याशी यांनी टक्कर दिली हे जरी खरे असले तरी युरोपी संस्कृतीशी मात्र त्यांना झगडता आले नाही. वेळीच सावध होऊन तिचा अगदी बिनतक्रार अंगीकार त्यांनी केला. आणि तसे त्यांनी केले म्हणूनच त्यांना मान वर ठेवून जगता आले.

पश्चिमेने पूर्वेवर हा जो अलौकिक विजय मिळविला आहे त्याच्या बुडाशी पश्चिमेजवळ असलेल्या तोफा, विषारी धूर किंवा विमाने हीच आहेत असे वरवर पाहाता वाटते. पण खोल विचार केला तर असे ध्यानात येईल की तोफा व विमाने ही केवळ बाह्य चिन्हे आहेत. तेवढीच निराळी काढून पूर्वेच्या हातात दिली तर पूर्वेला जय मिळेल हे खरे नाही. या तोफा व ही विमाने यांची पाळेमुळे फार फार खोलवर गेलेली आहेत. काही विशिष्ट प्रकारची समाजरचना, विशिष्ट प्रकारची विचारपद्धती, जगाबद्दलची अगदी निराळी दृष्टी, इतकेच नव्हे तर धर्म, नीती, सौंदर्य, संपत्ती, यांहीबद्दलचा निराळा दृष्टिकोन, येथपर्यंत त्या तोफांचा व विमानांचा संबंध जाऊन पोचतो. म्हणजे पूर्व आणि पश्चिम यांच्यात तोफांचा अभाव व अस्तित्व एवढाच फरक नसून या दोघींच्या जीवनाच्या धाग्याधाग्यांत आढळून येईल असा तो फरक आहे. हा फरक काय आहे. कोणच्या मूलतत्त्वावर हा फरक झालेला आहे, आपल्या-कडची सनातन म्हणून ठरलेली तत्त्वे टाकून देऊन त्यांचा अंगीकार करणे कितपत इष्ट आहे, तुर्कस्थान व जपान यांच्या यशाचे बीज त्यातच आहे असे म्हणतात त्यात कितपत तथ्य आहे. आणि त्यात खरोखरीच काही तथ्य असल्यास आपण त्यामुळे कोणचे धोरण आखले पाहिजे इत्यादि प्रश्नांचा या लेखात विचार करावयाचा आहे.

‘ प्रयोगनिष्ठा ’ हे अर्वाचीन युरोपी जीवनाचे मुख्य लक्षण आहे. रसायन पदार्थविज्ञान, इत्यादि विज्ञानाच्या शास्त्रांतच तेथे प्रयोग चालू आहेत असे नाही. तर समाजव्यवस्था, धर्म, नीति, राजकारण, वाङ्म, कला इत्यादि मानवी जीवनाच्या प्रत्येक अंगोपांगातही ते चालू आहेत. आणि त्यांचे बरे-

वाईट परिणाम पाहून त्याप्रमाणे निर्णय करण्याची पद्धत तेथे रूढ होऊन गेली आहे.

या एका प्रयोगनिष्ठेच्या मार्गं समाजधारणेस अवश्य अशा किती तरी गुणांची मालिका लागलेली दिसते. जुन्या ग्रंथात जे ज्ञान सांगितलेले आहे, जे नीती किंवा धर्म यांचे नियम सांगितलेले आहेत, ते सर्व काळी, सर्व स्थळी, सारखेच लागू पडतील, ही वेडगळ श्रद्धा नाहीशी होणे हे प्रयोगनिष्ठेचे पहिले प्राणतत्त्व होय. त्यावाचून नवीन प्रयोग करून पाहणे याला अर्थच उरत नाही. पृथ्वीचा गोलपणा, तिचे भ्रमण, जीवाची उत्पत्ती. इत्यादिबद्दल बायबलात सांगितलेले ज्ञान चूक आहे असे वाटल्यामुळेच गॅलिलिओ, कोपर्निकस, डार्विन इत्यादि शास्त्रज्ञांना नवीन ज्ञान मिळविण्याची बुद्धी झाली. रोगांच्या कारणांची जुनी मीमांसा चूक आहे असे वाटल्यानेच डॉ. पार्श्वर याने रोगजंतूंचा तलास लावण्याचा प्रयत्न केला व जंतू हे रोग होण्यास मुख्य कारण होतात. हे नवीन ज्ञान जगाला सांगितले. विज्ञानाप्रमाणे इतर प्रत्येक बाबतीत घडामोडी चालू आहेत. राजशाही, लोकशाही, पक्षशाही, हुकूमशाही इत्यादि नवे प्रकार राज्यव्यवस्थेसाठी लोक चोखाळून पाहत आहेत. फ्रेंच राज्याक्रांतीतून निघालेल्या व वेदवत् मानल्या गेलेल्या तत्त्वांची हीच स्थिती आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ही तत्त्वे काही दिवस प्रभावी ठरली होती. मध्यंतरी वंशशास्त्राचा अभ्यास सुरू होऊन या तत्त्वांना बराच बायबंद बसला. काही ठिकाणी आनुवंशावर सर्व समाज हालत आहे असे वाटल्यामुळे त्यावर भर दिला गेला. तेथूनही काही पंडित आता लोकांना ढासळवित आहेत. अर्धामध्ये सर्व सुखदुःखाचे मूळ आहे असे वाटून त्याअन्वये काही देशात समाजरचना चालू आहे. शिक्षणशास्त्रातही अशाच घडामोडी नित्य चालू आहेत. डाल्टनप्लॅन विनेटकाप्लॅन, प्रॉजेक्टमेथड, हॉवर्डप्लॅन, रोज नित्य नवी पद्धत—जास्त सुलभ, जास्त कार्यक्षम पद्धत—विचारी लोक हुडकून काढीत आहेत आणि जुनी त्याज्य म्हणून टाकून देत आहेत. हे मोठे विषय सोडून देऊन अगदी सामान्य विषयाकडे जरी लक्ष दिले, तरी तेच दिसेल. घर बांधण्याच्या पद्धती, पोषाखाच्या पद्धती यांहीमध्ये अहमूलाग्र फरक पडत चालला आहे. अलिकडे तर प्रयोगाने नित्य पालटणे हेच जीवनाचे मुख्य लक्षण तेथे होऊ पहात आहे. कालची मोटार आज चालत नाही, कालची बंदूक आज रद्द ठरते व कालचे

सिनेमाचे यंत्रही आज मागे पडलेले दिसते; आणि कालची बंदूक, मोटार, किंवा शिक्षणपद्धती आज नकोशी वाटते त्याचे कारण, केवळ नवीनतेची हीस हे नसून ती बंदूक, मोटार किंवा शिक्षणपद्धती कमी कार्यक्षम आहे व नवीन पद्धत ही जास्त कार्यक्षम होईल असा भरंवसा वाटतो, हे आहे.

जुने ग्रंथ किंवा पंडित हे सर्वज्ञ होते ही समजूत जाणे हे प्रयोगनिष्ठेला जितके आवश्यक आहे, तितकेच नवीन ज्ञान सांगण्याची व स्वीकारण्याची तयारी असणे हेही आवश्यक आहे. या बाबतीत असे दिसते की बहुजन समाजाची प्रवृत्ती सगळीकडे सारखीच असते. नव्या गोष्टीला पूर्वेकडे जितका तीव्र विरोध होतो तितकाच पश्चिमेकडे होते. पंधरासोळाव्या शतकापर्यंत पूर्वपश्चिमेची स्थिती या बाबतीत जवळजवळ सारखीच होती. किंबहुना पश्चिमेकडे ती जास्त भयंकर होती. कारण बायबलविरुद्ध ब्र काढल्याबरोबर तिकडे जाळून टाकीत असत. पण पूर्वेकडे मुख्य उणीव पडली ती नवी संशोधन करून आलेले निर्णय लोकांपुढे निर्भयपणे ठासून मांडणाऱ्या शूर पुरुषांची कोपर्निकस, गॅलिलिओपासून न्यूटन-डाविनपर्यंत शेकडोशेवीरांनी आपल्या रक्ताचे व प्राणाचेही मोल देऊन नवीन ज्ञानाचा नंदादीप पाजळत ठेवला. ती परंपरा पूर्वेकडे निर्माणच झाली नाही इतकेच नव्हे तर संतवाङ्मयात भौतिक ज्ञानाची, तर्कशास्त्राची, पांडित्याची, टवाळीच करण्याची प्रथा पडली होती. आता यावरून समाज जुन्या श्रुतिस्मृतींना सर्वस्वी चिकटून राहिला होता असे वाटण्याचा संभव आहे. पण तेही खरे नाही. आपापल्या सुखसोयीस व क्वचित् समाजाच्या सुखसोयीसही अनुकूल असे बदल येथल्या काही समाजधुरीणांना केलेले दिसतात; पण तसे करताना जुन्या ग्रंथांची गुलामगिरी तोडून टाकण्याचा प्रयत्न तर त्यांनी केला नाहीच; पण आपल्या म्हणण्यास ते अनुकूलच आहेत असे दाखविण्याचा अश्लाघ्य व विघातक प्रयत्न मात्र त्यांनी केला. बुद्धीला पिरगळून टाकून शब्दनिष्ठ होण्याचा प्रयत्न केला की हा अनिष्ट परिणाम टाळताच येणार नाही. रेननंने म्हटलेच आहे की माणसाचा स्वभाव बदलणे शक्य नाही. त्याला ग्रंथाला जखडून टाकलेत तर त्या ग्रंथावर आपल्याला अनुकूल असे भाष्य लिहून तो त्यातून सुटून जाणार हे ठरलेच आहे तीच स्थिती पूर्वेकडच्या पंडितांची झाली. आणि त्यातूनच 'समन्वया'चा जन्म झाला. या समन्वयपद्धतीने हिंदुस्थानची किती बौद्धिक हानी झाली

असेल याची कल्पनाच करणे शक्य नाही. कोणचेही मत सांगावे आणि गीतेतला आधार द्यावा, कोणचाही आचार करावा आणि मनूचा आधार दाखवावा. असला मिथ्याचार या पद्धतीमुळेच सुरू होतो. गेली हजार वर्षे हिंदुस्थानात हेच चालले आहे. पण यामुळे मानसिक गुलामगिरीच्या शृंखला तुटणे लांबच राहून त्या दृढतर मात्र झाल्या. व व्यक्तीच्या मनाला स्वातंत्र्य मिळून त्याचा जो विकास व्हावयाचा तो मुळीच झाला नाही. जुने शास्त्र मला मान्य नाही, माझ्या काळचे शास्त्र मी ठरवीन असे निर्भयपण सांगणारा महाराष्ट्रातला पहिला महापुरुष म्हणजे आगरकरच होय. तोपर्यंत आचरावे एक, बडबडावे दुसरे, मुळात असावे तिसरेच, अशी स्थिती होती. आणि ही तिन्ही परस्पर-विरुद्ध मुळीच नाहीत, असा समज उराशी धरून बहुजनसमाज शांतपणे चालला होता.

प्रयोगनिष्ठेला तिसरी आवश्यक गोष्ट म्हणजे व्यक्तिस्वातंत्र्य. मला नवीन संशोधन करण्याचा व माझी मते समाजात पसरविण्याचा जितका अधिकार आहे तितकाच तो दुसऱ्याला आहे हे प्रत्येकाला मान्य असले पाहिजे. रसायन, वैद्यक, आनुवंश इत्यादी शास्त्रातीलच फक्त प्रयोग येथे अभिप्रेत नसून धर्म, राजकारण, समाजकारण, याही क्षेत्रांतले प्रयोग विचारात घेतले आहेत, हे लक्षात घेतले म्हणजे तेथे व्यक्तिस्वातंत्र्य किती जरूर आहे हे ध्यानात येईल.

व्यक्तिस्वातंत्र्य हा युरोपच्या अर्वाचीन वैभवाचा केवळ आत्माच होय. व्यक्तीच्या सुखाच्या दृष्टीने याचे किती महत्त्व आहे हे मागे संस्कृती व प्रगती या प्रकरणात सांगितलेच आहे. समाजाच्या दृष्टीनेही व्यक्तिस्वातंत्र्य अत्यंत अवश्य आहे. धर्मकारण, राजकारण, समाजकारण यात एकाच्याच नेतृत्वाने चालावे अशी जुनी पद्धत होती. पण तो एक कोण हे ठरविण्याच्या ज्या पद्धती होत्या त्या अगदी अयशस्वी व विघातक आहेत असे अनुभवास आले आहे. बापासारखा तंतोतंत पुत्र निर्माण व्हावा अशी निसर्ग योजना असली तर कोणाचे नेतृत्व पत्करावे हे ठरविणे फारसे अवघड गेले नसते. एकदा एक मनुष्य निवडला की काम झाले. याच कल्पनेने वंशपरंपरा राजपद किंवा गुरुपद मागे दिले जात असे. पण बापासारखा मुलगा होत नाही. म्हणून प्रत्येक व्यक्तीला आपले सामर्थ्य, गुण, कर्तृत्व ही प्रगट करण्यास अवसर

देऊन त्यांतून जो सर्व समाजाला योग्य दिसेल तो निवडावा ही पद्धत प्रचारात आली. ही सर्वथा निर्दोष आहे असे मुळीच नाही. पण युरोपचा अर्वाचीन इतिहास पाहिला तर ही पद्धत जुन्या पद्धतीपेक्षा किती तरी पटीने जास्त कार्यक्षम आहे असे दिसून येईल. केवळ राजकारणी व मुत्सद्दीच याने वर येतात असे नसून प्रत्येक क्षेत्रामध्ये या व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या पद्धतीने मोठमोठे पुरुष निर्माण होतात. इसवीसनापूर्वीचा हिंदुस्थानचा इतिहास पाहिला तर तेथेही हाच प्रकार आढळून येतो. समाजातल्या कोणच्याही थरातल्या कोणच्याही पुरुषाला वाटेल त्या क्षेत्रांतला वाटेल तितका उच्च विचार सुचू शकतो किंवा कोणचीही व्यक्ती कोणचाही पराक्रम करू शकते. आणि असा स्फुरलेला विचार त्या पुरुषाला सांगू दिला नाही, किंवा व्यक्तीच्या पराक्रमाला अवसर मिळाला नाही तर, जग अनेक महापुरुषांना मुकते. म्हणून व्यक्तिस्वातंत्र्य हे समाजव्यवस्थेचे मूलतत्त्व असावयास पाहिजे.

प्रयोगनिष्ठेला अवश्य म्हणून जे गुण येथपर्यंत सांगितले त्यांच्याव विशेषतः व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या वाढीला लोकशाही ही फार पोषक असते. लोकशाहीत सर्व समाज खालपासून वरपर्यंत डहुळला जातो. समाजाच्या उत्कर्षापकर्षाची जाणीव तरी निदान लोकशाहीत प्रत्येक व्यक्तीला जितकी चांगली असते तितकी राजशाहीत नसते. म्हणून व्यक्तिस्वातंत्र्य व लोकशाही यांचे संबंध अविभाज्य आहेत असे म्हणावे लागते. म्हणूनच पूर्वेच्या पश्चिमीकरणात राजशाही जाऊन लोकशाही येणे याला फार महत्त्व आहे. पण गेल्या दहापांच वर्षांत युरोपात मुसोलिनी, हिटलर, स्टॅलिन वगैरे पुरुषांनी हुकूमशाही चालवून व्यक्तिस्वातंत्र्य, आणि त्या स्वातंत्र्याचो जननी जी लोकशाही तिचा अगदी नायनाट करून टाकला आहे, आणि त्यामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्याचा व लोकशाहीचा प्रयोग युरोपात फसला आहे असे वाटून पूर्वेकडची पूर्ण निर्बंधाची व राजशाहीची तत्त्वेच समाजधारणेस हितकर आहेत असे लोकांचे मत होऊ लागले आहे. तेव्हा त्याचा थोडासा विचार केला पाहिजे.

'मॉडर्न सिव्हिलिझेशन ऑन् ट्रायल' या ग्रंथांत बर्नसने या प्रश्नाची चांगली चर्चा केली आहे. तो म्हणतो की ज्या देशांत सध्या हुकूमशाही स्थापन झाली आहे, त्या देशात पूर्ण लोकशाही अशी कधी स्थापनच झालेली नव्हती. जर्मनी, रशिया, इटली या देशात राजेच राज्य करीत होते. म्हणून

लोकशाही पूर्णतेला गेली आणि तो प्रयोग फसला असे या देशाची उदाहरणे दाखवून म्हणताच येणार नाही. या बाबतीत मला आणखी असे सुचवावेसे वाटते की या बरील देशांतही लोकशाहीच्या अनेक तत्त्वांपैकी व्यक्तिस्वातंत्र्य हे प्राणतत्त्व जरी मुरगळले जात असले तरी सरकार हे लोकांच्यासाठी असले पाहिजे, राज्य ही राजाची दौलत नाही, हे जे लोकशाहीचे दुसरे मुख्य तत्त्व ते अजूनपर्यंत तरी पाळले जात आहे.

दुसरे असे की हुकूमशाही जेथे चालली आहे अशा देशांपैकी प्रमुख जो रशिया त्याने आता नुकतीच लोकशाहीची प्राणप्रतिष्ठा केली आहे. जुन्या रानटी अवस्थेतून लोकांना नवीन वातावरणात आणण्यापुरतीच तेथली लोकशाही होती हे यावरून स्पष्ट आहे. तुर्कस्थानात केमालपाशाचे हेच धोरण आहे. तेथली लोकशाही अगदी थेट रशियासारखी होणार नाही हे खरे; पण इंग्लंड-फ्रान्ससारखी खास होईल. इटाली व जर्मनीमध्ये पडत्या भांडवलशाहीला सावरण्याच्या प्रयत्नांतून दोन हुकूमशहा निर्माण झाले आहेत पण तेथेही बाह्यणतः तरी देशांतील बहुसंख्य लोकांच्या मतानेच हे हुकूमशहा निवडून आलेले आहेत. तेव्हा लोकशाहीचा प्रयोग फसला असे तर नाहीच म्हणता येत, पण उलट अगदी पूर्ण राजशाही असलेले देशही हुकूमशाही या पायरीवरून संपूर्ण लोकशाहीकडेच येत आहेत असे म्हणावे लागते.

इंग्लंड व अमेरिका या देशांत लोकशाही वगैरे काही नसून काही भांडवलवाल्यांचे हाती सर्व सत्ता आहे असे विधान अलीकडे पुष्कळ ऐकू येते. हे विधान जरी काही अशी खरे असले तरी त्यावरून जे अनुमान काढण्यात येते ते मात्र सर्वस्वी चूक आहे. समता, व्यक्तिस्वातंत्र्य यांचे हे परिणाम आहेत अशी सध्या हाकाटी चालू आहे; पण थोडा विचार केला तर समता व व्यक्तिस्वातंत्र्य यांचे हे परिणाम नसून समता व व्यक्तिस्वातंत्र्य हे काही कारणाने कमी झाल्यामुळेच ही आपत्ती ओढवली आहे असे दिसून येईल. 'प्रोग्रेस अँड प्रॉव्हर्टी' या आपल्या पुस्तकात हेन्री जॉर्ज याने या प्रश्नाचे विवेचन केले आहे. हिंदी, मिसरी, चिनी, बाबिलोनी या संस्कृती उदयास आल्या व नाहीशा झाल्या; तशीच सध्याची युरोपची संस्कृती एक दिवशी नाहीशी होईल की काय, या प्रश्नाचा युरोपमधील बरेच पंडित सध्या विचार करीत आहेत. हेन्री जॉर्ज हा त्यांपैकीच एक आहे. त्याच्या मते संघटना,

समता व स्वातंत्र्य ही प्रगतीची मूलतत्त्वे होत हे सांगून त्याने पुढीलप्रमाणे विवेचन केले आहे. जेव्हा संकृतः उदयास येते तेव्हा या तत्त्वानुसार समाजरचना झालेली असते पण पुढे समाजाचा उत्कर्ष होऊ लागला की विशिष्ट कार्य विशिष्ट लोकांकडे जाऊन त्यांचा एक वर्ग तयार होतो. आणि मग समाजाचे लवचिक स्वरूप जाऊन तेथल्या व्यवस्थेला कडकपणा येतो. आपल्या हातातले ठावके जाऊ नये म्हणून कोणच्याही सुधारणेला समाजांतले हे स्थिर झालेले वर्ग विरोध करू लागतात. व हा विरोध यशस्वी व्हावा म्हणून त्यांना दुसऱ्यांचे स्वातंत्र्य हिरावून घ्यावे लागते. येथूनच संस्कृतीच्या अधःपातास प्रारंभ होतो. म्हणजे समता व स्वातंत्र्य यांनी समाजाचा नाश होत नसून त्यांची गळचेपी झाल्याबरोबर नाश सुरू होतो.

हिंदुस्थानांत कडक वर्गवारी प्रथम मनूने सुरू केली आणि तेथूनच हिंदुस्थानच्या अधःपातास सुरुवात झाली असे मला वाटते. पण मनूने घातलेले निर्बंध हे अगदी कडक नव्हते. इसवी सनाच्या सातव्या-आठव्या शतकांत मनूने सुरू केलेले कार्य पूर्ण झाले आणि तेथून मग प्रगती आणि स्वातंत्र्य यांना हा देश बव्हंशी मुकलेलाच आहे. इ. स. १००० पासून गझनीच्या महंमदाच्या स्वाऱ्या सुरू झाल्या. त्यांचा प्रतिकार कोणीच करू शकला नाही ! महंमदाचा एकदाही पराभव झाला नाही ! पुढे साम्राज्याच्या रूपानेच मुसलमानी आक्रमण सुरू झाले. त्याला प्रतिकार करून ते जवळ-जवळ नाहीसे करण्यात यश आले ते फक्त मराठ्यांनाच. आणि ते का तर मनूचे वर्गबंध त्यांनी सर्वस्वी झुगारून दिले म्हणून. म्हणजे समतेच्या व व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या तत्त्वानेच येथे उत्कर्ष झाला असे दिसते. एरवी मुसलमानी लाटेखाली सर्व देश बुडून गेला असता.

प्रयोगनिष्ठा, समता, व्यक्तिस्वातंत्र्य व लोकसत्ता या अर्वाचीन पश्चिमेच्या चार ठळक लक्षणांचा येथवर विचार झाला. पश्चिमेच्या जीवनात खोल रुजलेली म्हणून जी तत्त्वे मागे उल्लेखिली होती ती हीच. या तत्त्वामुळे सर्व समाज अंतर्बाह्य बदलून जाऊन त्याचे जे दृश्य परिणाम आज सर्व जगाला दिसत आहेत त्यांचा विचार आता करावयाचा आहे.

पश्चिमेकडे अगदी सहज नजर फेकली तरी यंत्र हा तिचा सर्वांत तेजस्वी अलंकार आहे हे कोणासही दिसून येईल. वाहतुकीची, डोंगरफोड-

ण्याची, समुद्र किंवा आकाश तरण्याची मोठमोठी कामेच यंत्रे करतात असे नसून झाडणे, सारवणे, धुणे, पुसणे हीही कामे आता पश्चिमेकडे यंत्रे करू लागली आहेत. हाताने किंवा काठीने जमीन उकरणाऱ्या मानवाला नांगराचा जेव्हा शोध लागला तेव्हा त्याच्या स्थितीत जो फरक पडला तोच वास्तविक त्या पुढच्या प्रत्येक शोधाने पडत गेलेला आहे. तो पहिला शोध जितका निषिद्ध किंवा ग्राह्य तितकाच शेवटचा असावयास पाहिजे. पहिल्याने मानवाला पशुकोटीतून उचलून मनुष्यतेप्रत आणण्यास जर मदत केली असेल तर शेवटचाही खास करील आणि तो करित नसला तर त्याच्या वापरात काही तरी चूक होत असली पाहिजे हे उत्रड आहे. पण हे ध्यानात न घेता काही लोक यंत्राला संतानी, राक्षसी इत्यादी शिव्या देताना आढळतात व ते पाहून आपणाला मोठा विस्मय वाटतो.

अलीकडील यंत्राने हजारो मानवांच्या तोंडचा घास काढून घेतला असा यंत्रावर पहिला आरोप आहे. पूर्वी जे काम दहा लोक करित असत तेच आता यंत्रांच्या साहाय्याने एकटा मनुष्य करतो आणि त्यामुळे नऊ माणसे उपाशी मरतात असा हा मुद्दा आहे. या मुद्द्यात अनेक प्रकारच्या चूका आहेत. दहा माणसांपैकी एकाने काम करून नवांना उपाशी ठेवावे असे काही यंत्राने सांगितलेले नाही. काम सोपे व कमी झाल्यास प्रत्येकाने एक दशांश काम करून जास्त सुखी होणे हेही शक्य आहे. आणि या दृष्टीने पाहिल्यास यंत्राने घास तर काढून नाहीच घेतला पण एकदशांश श्रमात तितकाच घास मिळवून देण्याची व्यवस्था केली आहे असे दिसून येईल. आणि असे असूनही मानवाला हे सुख मिळत नसेल तर तो दोष यंत्रांचा नसून यंत्र वापरणाऱ्या समाजाचा आहे असे म्हणणे प्राप्त आहे.

अलीकडच्या यंत्रांची संहारशक्ती फार प्रचंड आहे व त्यामुळे शेवटी मानवी संस्कृतीचा व मानवाचाही पृथ्वीच्या पाठीवरून नायनाट होऊन जाईल असे काही पंडितांचे मत आहे. ही भीती अगदीच निरर्थक आहे असे म्हणता येणार नाही. पण याचाही बारकाईने विचार केला तर हा दोष यंत्रांकडे नसून मानवाच्या मनाच्या दुसऱ्या काही स्वाभाविक दुर्गुणाकडे आहे असे दिसून येईल.

पूर्वीच्या व अलिकडच्या मानव समाजाकडे पाहिले तर असे दिसून येते की हल्ली मानवाचे मोठमोठाले गट राष्ट्र या नावाने रहात आहेत. एकाच इंग्लंडमध्ये पाचशे निरनिराळ्या टोळ्या असण्याऐवजी आता इंग्लंड व स्कॉटलंड मिळून एकच टोळी म्हणजे राष्ट्र आहे आणि मानवाची दुष्ट प्रवृत्ती किंवा मारामारीची हीस हल्ली कमी झाली आहे असे जरी म्हणता येत नसले तरी एवढे खास म्हणता येईल की इंग्लंडमधल्या पाचशे टोळ्यांमध्ये रोज ज्या मारामाऱ्या व रक्तपात पुरातन काळी होत असत त्या आता खास टळल्या असून मानव तितका सुखी झाला आहे. स्टोरी ऑफ सिव्हिलिझेशन-मध्ये विल डुरंट याने म्हटले आहे की समाजात माणसाला आपल्याला रोज अन्नवस्त्र नक्की मिळेल अशी खात्री असेल व कोणच्याही क्षणाला मरण येऊ शकेल, किंवा कोणी तरी जबरदस्त येऊन खंडणी उपटू शकेल हा धसका नाहीसा झाला असेल तरच संस्कृती जन्मास येऊन वाढू शकते. म्हणजे अन्न व स्वास्थ्य हे संस्कृतीचे मुख्य घटक होत आणि आज या दोहोंबद्दल सुधारलेल्या समाजात जी मागल्यापेक्षा जास्त खात्री निर्माण झाली आहे तिचे सर्व श्रेय राष्ट्र या कल्पनेला आहे. यापुढे थोडा विचार केला तर असे दिसून येईल की सध्याची राष्ट्र ही कल्पना केवळ यंत्रामुळेच शक्य झालेली आहे. टेम्स नदीच्या काठी राहणारे सरकार स्कॉटलंडमध्ये वचक बसवू शकते ते केवळ यंत्रे आहेत म्हणून. त्याला तेथे पोचावयासच दहा दिवस लागणार, आणि तेथला किल्ला घ्यायला आणखी दोन महिने लागणार अशी स्थिती असती तर सर्व राष्ट्र एका मध्यवर्ती सत्तेखाली ठेवणे महामुष्कील झाले असते. पण सध्याचे सरकार दोन तासात स्कॉटलंडमध्ये जाऊन एकाच तासात किल्ल्यात प्रवेश मिळवू शकते, म्हणून किल्लेदार हा बंड करूच शकत नाही. बंदुकीच्या दारुमुळे सरदारवर्ग नाहीसा होऊन सर्व इंग्लंडची सत्ता केन्द्रित झाली ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे. यंत्रसामर्थ्य असूनही दुसऱ्या काही दोषांमुळे सत्तेचे केन्द्रीकरण करता येत नाही अशी स्थिती असणे शक्य आहे. पण यंत्र नसताना सतत लढाई न करता दीर्घकाल सत्तेचे केन्द्रीकरण करणे म्हणजे तो चमत्कारच होय. ती अशक्य कल्पना आहे. हे जर खरे असले तर इंग्लंडमधल्या पाचशे टोळ्या व फ्रान्समधल्या पाचशे टोळ्या यांच्यातला नित्याचा रक्तपात टाळून संबंध इंग्लंड व संबंध फ्रान्स यांच्यामध्येच तो होईल व तोही पाचपंचवीस वर्षांनी

एकाद वेळी होईल अशी जी स्थिति आज प्राप्त झाली आहे तिला यंत्रच कारण आहे असे म्हटले तर ते अमान्य होणार नाही असे वाटते. यंत्राने माणसांची आयुर्मर्यादा वाढविली आहे; पूर्वीच्यापेक्षा दसपट धान्य निर्माण करून जगाची लोकसंख्या तिप्पट किंवा चौपटही वाढली तरी पोमणे शक्य करून ठेवले आहे; चार वर्षांच्या महायुद्धात जेवढे लोक मेले त्याच्या दसपट लोक एक वर्षात प्लेग नेत असे. त्याला युरोपातून कायमचा हाकून लावणे यंत्रानेच शक्य केले आहे. या व अशाच प्रकारच्या आणखी गोष्टी ध्यानात घेतल्या व राष्ट्रकल्पना यंत्रानेच शक्य आहे, ही वर सांगितलेली गोष्ट त्यात भरीला घातली तर मानवाचा यंत्राने जो संहार केला आहे तो त्याने केलेल्या उपकारापुढे काहीच नव्हे हे ध्यानात येईल. सिव्हिलिझेशन ऑफ दि ईस्ट अँड वेस्ट या आपल्या निबंधात ह्यू-शी या चिनी लेखकाने यंत्रनिदकांना चांगले उत्तर दिले आहे. त्याचे म्हणणे थोडक्यात असे आहे. रिक्षा औढणाच्या माणसांना पशूपेक्षा जास्त काही संस्कृति नसते. त्या रिक्षापासून त्या मानवांना सोडविण्याचे काम यंत्राने केले आहे. कोणच्याही धर्मोपदेशाला किंवा उच्च तात्त्विक सिद्धान्ताला हे शक्य झाले नव्हते. याचा अर्थ असा की, यंत्र हा कोणच्याही मानवी संस्कृतीचा आधारस्त्र आहे. पूर्वेत संस्कृती उभारली ती यंत्रसामर्थ्याने. मध्यंतरीच्या काळात तिने यंत्र सोडून देऊन अध्यात्मचित्तन केले त्यामुळे तिचा न्हास झाला. त्याच वेळी पश्चिम ही यंत्रोपासना करीत होती. आणि त्या सामर्थ्याने तिने पूर्वेला गुलाम करून ठेवून तिच्या अध्यात्मिक व ऐहिक अशा दोही संस्कृतीचा नाश करून टाकला आहे.

यंत्राचे सामर्थ्य व महत्त्व हे असे स्पष्ट असतानाही काही लोक त्याकडे मुद्दाम डोळेझाक करून त्याचा निषेध करतात. आणि चरख्यामारख्या साधनांचा जीर्णोद्धार करू पहातात. काही एका काळापुरता उपाय म्हणून जर चरखा आला असेल, तर त्याला थोडासा अर्थ आहे असे म्हणता येईल. तलवार, बंदूक हातात नाही म्हणून काठीचा उपयोग करणे जसे बरोबर ठरेल तसेच गिरण्या उभारता येत नाहीत म्हणून, किंवा शेतकऱ्यांना दुसरा काहीच उद्योग नाही म्हणून, चरखा सांगणे काही लोकांच्या मते बरोबर ठरेल. पण तसे काही नसून यंत्रांशी विरोध म्हणून जर चरखा येणार असेल तर, आणि प्रत्येक माणसाने आपले अन्नवस्त्र आपण करावे अशी कल्पना असेल तर, ती कल्पना

बरोबर नाही. कारण श्रमविभाग करून माणसांना अन्नवस्त्राच्या रोजच्या जिकिरीतून सोडविणे हे तर सुधारणेचे पहिले लक्षण आहे.

पण सध्या यंत्रालाच लोक शिव्या देतात असे नसून त्या यंत्राने निर्माण केलेल्या समृद्धीलाही शिव्या देतात असे दिसते. समृद्धीला शिव्या देणाऱ्या या लोकांचा मुद्दा अगदी निराळा आहे. यंत्राने अन्नाचा घास काढून घेतला, किंवा संहार केला हा त्यांचा मुद्दाच नाही. त्यांचा मुद्दा आध्यात्मिक आहे. भोग हे मानवाचे ध्येय नसून त्याग हे आहे; गरजा वाढविणे हे ध्येय नसून त्या कमी करित आणणे हे आहे असे त्यांना वाटते. भोग ही जड. तामसी संस्कृती असून त्याग ही उच्च सात्त्विक संस्कृती आहे असे त्यांचे म्हणणे आहे. त्यांची मुख्य कल्पना अशी आहे की भोगाने भोगेच्छा वाढत जाते आणि तृप्ती अशी कधीच होत नाही, अग्नीत तूप घातल्याने तो जसा वाढतो तशा वासना या विषयांच्या उपभोगाने कमी न होता वाढतच जातात हे गीतावचन प्रसिद्धच आहे. पण या गीतेला असे विचारावेसे वाटते की भोगाने भोगेच्छा वाढत जाते, हे जरी क्षणभर खरे असले तरी त्यागाने ती कमी होते हे खरे आहे काय? आज हजारो वर्षे शेतकरी व मजूर हे साहेब भोगीत असलेल्या सुखाचा त्यागच करित आले आहेत. पण त्यांची भोगेच्छा कमी झालेली नसून नुसत्या तुकड्यासाठी ते वाण्याबामणाच्या दाराशी लोळत असतात. यावर गीता म्हणेल की शेतकऱ्यांचा त्याग सक्तीचा आहे. त्याग मनाने करावयास हवा. पण मनाने केलेला त्याग हा जर श्रेष्ठ तर तेथे श्रीमंती-गरिबीचा प्रश्न येतोच कोठे? मनःसंयम ज्याला करता येतो, तो श्रीमंतीत किंवा गरिबीत सारखाच वागेल. भोवतालच्या श्रीमंती-गरिबीवर मनःसंयम अवलंबून आहे हे खरे, पण तेथेही असे दिसेल की संतुष्ट झालेला म्हणजे श्रीमंत आत्माच जास्त संयम करू शकेल. गरजा मारून त्याग करता आलाच तर तो एखाद्यालाच येईल. बहुजन समाजाला गरजा मारण्याचे तत्त्व शिकविणे म्हणजे भिकाऱ्याला जिलबी खाऊ नकोस असा उपदेश करण्यासारखेच आहे. अनेक पक्वान्नांच्या राशी भरून ठेवाव्या, मनमुराद खाऊ द्यावे आणि मग त्या खाणाऱ्याला बजावावे की बाबा तुला संयम अवश्य आहे. नाश होईल इतका भोग घेऊ नकोस. यात खरा शहाणपणा आहे. आणि पाश्चात्यभोगवादी समाज नेमक हेच करित आहे. भांडवलवाले हे स्वार्थी आहेत. त्यांचा पक्ष कोणीच

घेत नाही. पण पश्चिमेकडेचे जे समाजवादी लोक आहेत, जे कामकऱ्यांचे कैवारी आहेत त्यांचे हेच प्रतिपादन आहे. रशियांतल्या प्रत्येक व्यक्तीच्या गरजा जास्तीत जास्त वाढल्या पाहिजेत व त्या पुरविण्यासाठी तेथे जास्तीत जास्त माल निर्माण झाला पाहिजे, असेच सध्याच्या तेथल्या धुरीणांचे मत आहे. 'भोगवादी' या नावाने हिंदूंच्या मनात संस्थानिक, इनामदार असा जो अजागळ वर्ग येतो तसला पंथ युरोपात मुळीच नाही. अगदी भांडवलवाले लोक घेतले तरी तेही असे नाहीत. काही कारखानदार तर मजूर करणार नाही इतके काम करीत असतात. मालाचा खप, बाजार यावर त्यांना सदैव लक्ष ठेवावे लागते. मजुरात व त्यांच्यांत फरक इतकाच की काम संपले की ते तितक्याच वेगाने सुखोपभोगांत निमग्न होतात. आणि मजुराला ते मिळत नाही. यातील अन्यायाचा व अनीतीचा भाग काढून टाकून जो भोग शिल्लक राहिल त्याची तपासणी केली तर असे दिसेल, की प्रत्येक समाजाने हेच ध्येय आपल्यापुढे ठेवले पाहिजे. गरजा वाढवून त्या पुरविणे यातच खरे मनुष्यत्व आहे. संयम हवा याबद्दल वादच नाही. पण संयमहीन भोग हा पश्चिमेकडे कोणीच कधी मान्य केलेला नाही. तसा तेथे चालू असलाच तर तो पूर्वेपेक्षा जास्त खास नाही. गरजा वाढवाव्या, भोगेच्छा वाढवाव्या व त्या पुऱ्या कराव्या हे गरजा मारण्यापेक्षा जास्त चांगले हे मात्र पश्चिमेने नवीन धोरण आखले आहे यात शंकाच नाही. पण ही उन्नती असून परागती मुळीच नाही. त्याग हे निराश वेदान्ताचे तत्त्व आहे. वर्धिष्णु, जयिष्णु राष्ट्राला किंवा व्यक्तीला ते सर्वथैव हानिकारक होय. आणि प्रत्येक राष्ट्राने वर्धिष्णु व्हावे असे आपले तत्त्वज्ञान असल्यामुळे त्याग ही कल्पना केव्हाच ग्राह्य नाही.

असंतोषः श्रियो मूलम् । हे व्यासमहामुनीचे वचनच प्रत्येकाने ध्यानात धरणे अवश्य आहे. (येथे वापरलेल्या त्याग शब्दाचा स्वार्थत्यागाशी काही संबंध नाही. स्वार्थत्याग हा दुसऱ्यासाठी असतो. तो महासद्गुण आहे. त्याग म्हणजे स्वतःच्या गरजा उगीचच मारणे. तो महा दुर्गुण आहे) पाश्चात्यांच्या भोगवादाची टर करण्याची अलीकडे चाल पडू लागली आहे. त्यात, ते स्वार्थी असतात, विषयांघ असतात, नीच असतात इत्यादी कल्पना उगीचच घुसडल्या जातात. त्या खोट्या आहेत. वेश्यामदिरा लांबच राहिल्या, पण सिगारेटही न ओढणारा हेन्री फोर्ड हा भोगवादी आहे. सर्व जगातील कामकऱ्यांच्या

हितासाठी झटणारे लेनिन, स्टॉलिन हे पुरुष भोगवादी आहेत. हे ध्यानात घेतले तर भोगवाद म्हणजे काय हे ध्यानात येऊन पश्चिमेप्रमाणे पूर्वेलाही भोगवादाकडेच वळले पाहिजे हे ध्यानात येईल. पूर्वेला यात फारसे कष्टप्रद वाटण्याचे काही कारण नाही. कारण उपनिषदापूर्वीच्या वेदकाळी ती तशीच होती असे काही पंडितांचे म्हणणे आहे.

यंत्रामुळे समृद्धी वाढली व समृद्धीमुळे भोगवाद निर्माण झाला हे तर खरेच आहे. पण तो बळावण्यास आणखीही एक कारण झालेले आहे. ज्या प्रयोगनिष्ठेतून यंत्र निर्माण झाले तीतूनच जडवाद निर्माण झाला या जीविता-पलीकडे काही नाही आणि असले तरी त्यामुळे येथील आचारविचारावर परिणाम व्हावा इतके त्याचे ज्ञान मानवास मुळीच नाही, हा सुविचार विज्ञानाच्या अभ्यासामुळे व प्रसारामुळे देशात रुजत गेला आणि त्यामुळेच त्यागवाद जाऊन तेथे भोगवाद आलेला आहे. गरजा मारणे, वासना खंडणे यांनी परमार्थ साधावयाचा असतो. तो परमार्थच नाहीसा झाल्यामुळे त्यागवाद अर्थातच लंगडा पडला. या संबंधाचे आणखी विवेचन 'राइट टु बी हॅपी' या सी. डोरा रसेल यांच्या पुस्तकांत सापडेल. एकोणिसाव्या शतकांत प्रबल असलेला जडवाद आता लोपत चालला आहे असे अनेक शास्त्रज्ञ सांगत आहेत. ३१ जुलैच्या 'केसरीत' ईश्वराबद्दल सात शास्त्रज्ञांची मते दिली आहेत. ते सर्वजण जडवादाच्या विरुद्ध आहेत. आणि जगाला हेतू असून त्याच्यामागे ईश्वर आहे असे ते सांगतात. पण त्यांचे मूळ लिखाण पाहिले तर असे दिसेल की पदार्थविज्ञान व रसायन यांनी सृष्टीचे संपूर्ण पृथक्करण करता येत नाही एवढेच त्यांनी सिद्ध केले आहे. काही एका मर्यादिपर्यंत मानव जाऊ शकतो. त्यापलीकडच्या सृष्टीत व्यक्त होणाऱ्या शक्ती त्याला अद्याप जाणता आलेल्या नाहीत व कदाचित् कधीच जाणता येणार नाहीत. शास्त्रज्ञांनी सिद्ध केले आहे ते एवढेच. पण यावरून त्यागवाद किंवा भोगवाद यावर किंवा मानवाच्या कोणत्याही आचारविचारावर परिणाम होण्याइतके अजून काही सिद्ध झाले आहे असे मुळीच नाही. जडसृष्टीपलीकडे चेतनसृष्टी आहे असे ते म्हणतात. असेलही ! पण त्यावरून जगाला हेतू आहे किंवा त्याच्यामागे ईश्वर आहे असे म्हणता येणार नाही. मोठेमोठे शास्त्रज्ञ तसे म्हणत असल्यास तशी त्यांची श्रद्धा आहे इतकेच फार तर सिद्ध होईल. प्रयोग करून त्यांनी तसे

मुळीच दाखविलेले नाही.

जडसृष्टीपलीकडे काही तरी असले पाहिजे या शास्त्रज्ञांच्या तर्कांच्या पुराव्यापेक्षाही एक जास्त प्रबळ व प्रत्यक्ष असा पुरावा अध्यात्मवाद्याला अलीकडे मिळू पहात आहे. त्याचाही थोडा विचार आपणास केला पाहिजे. पण अध्यात्मिक व आधिभौतिक या मोठ्या सदरातच त्याला घेऊन त्याचा विचार करणे जास्त युक्त आहे. तेव्हा पश्चिमेची व पूर्वेची भिन्न म्हणून जी संस्कृती सांगितली जाते तिचाच आता विचार करू.

पूर्व व पश्चिम या दोन जगद्विभागांचा विचार करणाऱ्या लेखकांच्या बोलण्यात अध्यात्मिक व आधिभौतिक संस्कृती किंवा त्याहीपेक्षा जास्त स्पष्ट म्हणजे दैवी आणि आसुरी संपत्ती हे शब्द नेहमी येत असतात. पूर्वेची संस्कृती अध्यात्मिक असून पश्चिमेची आधिभौतिक आहे व दैवी आणि आसुरी अशी विशेषणे देण्याइतक्या त्या भिन्न आहेत असा या बोलण्याचा भावार्थ आहे. आणि पूर्व व पश्चिम यामधील हाच महत्त्वाचा फरक आहे असे सांगण्यात येते. तेव्हा या दैवासुर संपत्तीचा प्रथम विचार केला पाहिजे.

अध्यात्मिक संस्कृतीची मुख्य खूण म्हणजे मृत्यूनंतरचे अस्तित्व मानणे ही होय. अध्यात्मिक हे नांव आहे तेव्हा आत्मा मानणे या संस्कृतीत अवश्य आहे हे खरे. पण बौद्ध संस्कृतीत तो मुळीच मानित नाहीत तरी अध्यात्मिक या शब्दाला जो व्यापक अर्थ आहे त्यात ती येऊ शकते. मृत्यूनंतर, देहपातानंतर व्यक्तीचे जीवन तसेच पुढे सुसंगत रहाते की नाही हा प्रश्न केवळ बौद्धिक क्षेत्रातच असता तर त्यावर इतकी रणे कदाचित माजली नसती. पण मृत्यूनंतरचे अस्तित्व गृहीत धरून तेच मुख्य जीवन मानून त्या अन्वये येथले आचारविचार ठरविले पाहिजेत, असे नेहमी सांगितले जाते म्हणूनच या प्रश्नाला महत्त्व आले आहे.

या बाबतीतल्या काही महत्त्वाच्या प्रश्नांचा विचार 'आधिभौतिक शास्त्रांचे अधिकार' आणि 'संस्कृती व प्रगती' या दोन प्रकरणात आपण केला आहे. अध्यात्मिक जगताचे अस्तित्व जिच्या साह्याने आपण ठरवितो ती अंतर्दृष्टी किती पंगू आहे आणि मनुष्याची बुद्धी ही, तिला कितीही मर्यादा पडत असल्या तरी आहे या साधनांत कशी श्रेष्ठ आहे, ते तेथे दाखविलेच आहे. त्याचप्रमाणे कर्मवाद आणि मोक्ष या भ्रामक कल्पनांचीही चर्चा तेथे

केली आहे. आता येथे त्याच बाबतीतल्या आणखी काही प्रमाणांचा व अध्यात्मिक संस्कृतीशी संबंध असलेल्या इतर काही गोष्टींचा विचार करावयाचा आहे.

अलिकडे युरोपमध्ये मृत्यूनंतरच्या जीवनाचा बराच अभ्यास सुरू झाला आहे. त्यासाठी अनेक संस्था स्थापन झाल्या आहेत. आणि सर ऑलिव्हर लॉज, कॉनन् डॉइल, मायरस्; डॉ. व्हेरॉल यासारख्या थोर लोकांचा त्यावर पूर्णपणे विश्वास बसला असून इतरही अनेक पंडित त्या बाबतीत संशोधन करीत आहेत. मृतात्म्यांचे सदेश काही ठराविक व्यक्तींच्या मार्फत या जगात येऊ शकतात, कोणच्याही बाह्य साधनांवाचून व्यक्तींच्या मनातले विचार ओळखले जातात, इतकेच नव्हे तर मृत आत्म्यांचे आचारविचार समजणे शक्य झाले असून त्याचे फोटोही काढता येतात असे सध्या सांगितले जाते. या बाबतीत उलटसुलट अनेक ग्रंथ आहेत. आणि असे का व्हावे याच्या अनेक शास्त्रीय किंवा काल्पनिक उपपत्ती सांगितल्या जातात. जोसेफ मॅककेब् याने या सर्व कल्पनांची अगदीच टर केली आहे व या सर्वांच्या बुडाशी लुच्चेगिरीवाचून दुसरे काही नाही असे सांगितले आहे. पण इतका एकांतिक पक्ष टाकून देऊन सी. ई. एम्. जोड याने त्यांचा जरा सहानुभूतीने विचार केला आहे. व त्याने शेवटी असे म्हटले आहे की हे सर्व फसवेगिरीचे प्रकार आहेत असे जरी म्हणता येणार नाही तरी या क्षेत्रात येणाऱ्या सर्व अनुभवांचे स्पष्टीकरण करील अशी समाधानकारक एकही उपपत्ती अजून बसविता येत नाही. (गाइड टु मॉडर्न थॉट पृ. १७९) जोडचे हे म्हणणे सर्वांना मान्य येत नाही व मृत्यूनंतरचे जीवन, कोणच्याही स्वरूपात का होईना, आहे असे जरी त्यांनी मानले तरी एक गोष्ट अगदी निश्चित आहे की त्या जीवनाचे खरे स्वरूप, येथील पापपुण्याचा त्या जीवनावर होणारा परिणाम, किंवा त्या अव्यक्त जीवनांतर पुन्हा प्राप्त होणारे व्यक्त जीवन याबद्दल अजून काहीही निश्चित झालेले नाही. आणि धर्मशास्त्र तर या कल्पना निश्चित धरूनच उभारलेले असते. तेव्हा आत्मा, परलोक, पुनर्जन्म इत्यादि आध्यात्मिक संस्कृतीचे जे मुख्य खांब त्यांना अजून शास्त्राचा र्यत्किचित्ही आधार मिळाला आहे असे समजण्याचे मुळीच कारण नाही.

पण हे तात्त्विक क्षेत्र सोडून दिले तरी या दोन संस्कृतीमध्ये आणखी

काही महत्त्वाचे फरक आहेत असे मानण्यात येते. पाश्चात्य हे जडवादी व म्हणूनच अगदी राक्षसी व क्रूर आहेत, जेथे जातील तेथे मूळच्या लोकांचा संहार करतील व ते नच साधले तर अत्यंत अन्यायाने दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्याचा, राज्याचा व वित्ताचा अपहार करून आपला तळिराम गार करतील असे आपल्याकडे त्यांने वर्णन करण्यात येते. अबिसिनिया इटालीने घेतला तरी इंग्लंड वगैरे युरोपी राष्ट्रे अबिसिनियाच्या मदतीस धावली नाहीत, याची कारणमीमांसा सांगताना पुण्याच्या एका म्हाताऱ्या वर्तमानपत्राने म्हटले आहे की उदारता, दया ही बुद्धीच या जडवादी राष्ट्रात नाही. दुसऱ्याचा संहार झालेला पाहाण्यातच यांना आनंद होतो. आफ्रिकेची लूटमार करून मूळच्या मालकांना युरोपी लोकांनी नागविले व अडाणी निग्रोंना सुसंस्कृत केले नाही हे सांगून दुसऱ्या एकाने त्याच वर्तमानपत्रात युरोपी संस्कृती कशी राक्षसी आहे ते दाखविले आहे. डार्विनचे वगैरे उतारे देऊन काही समाजशास्त्रज्ञही तसा प्रयत्न करीत आहेत.

या न्यायदयावादी मंडळीनी युरोपवर हे आरोप करताना आर्यांचा जुना इतिहास विसरण्याची सोयीची पद्धत पाडली आहे. नाही तर स्वतःचा वेडगळपणा ध्यानात येण्यास त्यांना मुळीच उशीर लागला नसता. आफ्रिकेत शिरण्याचा इटलीला जर हक्क नाही तर हिंदुस्थानात येण्याचा आर्यांना काय हक्क होता ? येथे एक ठराविक पोपटी उत्तर देण्यात येते, की आर्यांनी हिंदुस्थान जिंकला हे खरे; पण मूळच्या लोकांना स्वधर्मात शूद्र म्हणून का होईना, त्यांनी जागा दिलीच आहे ! हं उत्तर मोठे मासलेवाईक आहे. दुसऱ्याच्या घरात शिरून त्यालाच चोर ठरवून वर घर झाडण्याचे हक्क त्याला दिल्याबद्दल तेंभा मिरवावयाचा अशापैकीच हे आहे. मालकाला मारून टाकला तर अगदी आसुरी कृत्य. मालकाला झाडू करून टाकला तर मात्र ते अगदी दैवीपणाचे लक्षण ! पण दैवीपणाचे लक्षण हेच असेल तर युरोपातले बहुतेक लोक दैवी संपत्तीनेच युक्त आहेत असे दिसेल. आर्यांनी अस्पृश्यांना ज्या सुखात ठेवले आहे, तितक्या सुखात अमेरिकेत सध्या निग्रो आहेतच. आफ्रिकेतल्या अनेक जातींचा संहार झाला असला तरी अस्पृश्यांइतक्या सुखात असलेल्या काही जाती अफ्रिकेतही सापडतील. आणि मुसोलिनी हबशी लोकांचा संहार न करता त्यांना झाडू इतपत मानाचे पद देऊन आर्यपणा करील याबद्दल

मला तर शंकाच नाही. साम्राज्यविस्तार हे आसुरीपणाचे लक्षण धरले तरी तेथेही आर्यांची पंचाइतच आहे. कारण पूर्वी हिंदुस्थान सोडूनही ब्रह्मदेश, सयाम, अनाम, अफगाणिस्थान या देशात हिंदूंचे साम्राज्य होते असा पुरावा अलिकडे उपलब्ध होत आहे. पण अगदी संहार केला तरच आसुरी, त्याच्या अलिकडे काहीही केलें तरी दैवी, अशी सोईची व्याख्या मान्य केली तरीही फारसे निभत नाही. कारण आपल्या पुराणांतील अतिशयोक्ती काढून टाकून अगदी अल्प हाती लागणारे सत्य जरी पाहिले तरी आर्यांनी येथील रानटांचा अनेक ठिकाणी अनेक प्रकारे संहार केला आहे, असेच दिसून येईल. आज मितिला अमेरिकेत रेड इंडियन लोकांची जी स्थिती आहे तीच येथे वन्य जातींची आहे. आफ्रिकेत जसा निग्रो, किंवा अमेरिकेत जसा रेड इंडियन तसाच येथील कातकरी किंवा संताळ हा मालक होता. पण आर्यांनी त्याला आज गिरिकंदरात धाडले आहे. येथील लोकांचा पूर्ण संहार झाला नसेल तर तो आर्यांच्या शस्त्रास्त्रांचा दोष आहे. दयाशीलता, विश्वबंधुत्व वगैरे गुणांची ती महती नव्हे. माझ्या मते आर्यांनी केले हेच फार चांगले केले. आजचे दैवी आर्य विश्वबंधुत्व करून स्वतःच्याच घरात उपरे होऊन बसले आणि आम्ही पारशांना, मुसलमानांना जो कोणी येईल त्याला पोटात घेतले आहे म्हणून, त्यातच दळभद्री ऐट करित आहोत. त्यापेक्षा साम्राज्य वाढविणारे, अक्षरशः पराक्रम करणारे ते आसुरी आर्य फार बरे असे वाटते. युरोपियांनी आफ्रिकेच्या मूळ रहिवाशांना सुसंस्कृत केले नाही म्हणून ते राक्षसी हाही मुद्दा उलटल्यास वरच्या इतक्याच गैरसोयीचा आहे. कारण, कृण्वन्तो विश्रमार्यम् । ही घोषणा करणाऱ्या आर्यांनी अस्पृश्यांना व येथल्या गोंडसंताळांना किती सुसंस्कृत केले, किंवा तेही सोडून चातुर्वर्ण्यांत घेतलेल्या शूद्रवर्गाला काय संस्कृती दिली हे प्रसिद्धच आहे.

यावरून असे दिसेल की पूर्वेची संस्कृती दैवी आहे व पश्चिमेची आसुरी आहे या म्हणण्यांत काही अर्थ नाही. व्यक्तीच्या व राष्ट्राच्या चारित्र्यात उदात्तता, स्वार्थत्याग, भूतदया, इत्यादि थोर सद्गुणांच्या ज्या परासीमा पूर्वेकडे दिसतात, त्या पश्चिमेकडेही तितक्याच उज्ज्वलपणे दिसतात. व लालसा, स्वार्थ, क्रूरता हे दुर्गुणही दोन्हीकडे सारखेच दिसतात. शस्त्रास्त्रांच्या प्रचंड शक्तीच्या शोधानंतर पूर्वेकडच्या लोकांच्या नशिबी जगद्विजय कर-

प्याची पाळीच आली नाही म्हणून हा पोक्त उपदेश त्यांना सुचतो आहे इतकेच.

प्रयोगनिष्ठा, बुद्धिवाद, समता, व्यक्तिस्वातंत्र्य ही पाश्चात्य संस्कृतीची आदिमहातत्त्वे आहेत यंत्र, जडवाद भोगवाद हा त्या तत्त्वांचा केवळ फुलारा आहे. या तत्त्वांच्या आचरणाने पश्चिम आज दिग्विजयी झालेला दिसत आहे. पूर्वेकडे जे देश तिला जिंकता आले नाहीत त्यांनी सर्वस्वो जरी नाही तरी अंशतः यांतील काही तत्त्वांचा आश्रय केला आहे आणि म्हणूनच त्यांना यश आले आहे हे आपणास स्पष्ट दिसत आहे. या वरील गोष्टी एकापुढे एक मांडल्या की यातून निर्णय काय निघतो, ते सांगावयास पाहिजे असे नाही. आपल्या प्राचीन वैभवाने पुन्हा जगात तळपावे ही पूर्वेला इच्छा असेल तर, तिचे सर्वस्वी पश्चिमीकरण होणे अवश्य आहे. मागल्या काळाकडे थोडी दृष्टी टाकली तर असे दिसेल की हे पश्चिमीकरण तिला अगदी जड जाईल असे नाही. कारण जडवाद व लोकशाही ही तत्त्वे, वगळली तर बाकीची तत्त्वे, अगदी बोजड, व प्राथमिक स्वरूपाने का होईना, नकळत का होईना, प्राचीन काळी हिंदुस्थानात माणसांनी आकलन करून थोडीबहुत आचरणातही आणली होती. त्याच तत्त्वांचा आता पश्चिमेकडे पूर्ण विकास झालेला आहे. तेव्हा नव्या व शास्त्रशुद्ध स्वरूपात पूर्वेने त्या तत्त्वांचा फिरून अधिकार करून आपले गतवैभव पुन्हा प्राप्त करून घेण्याची ईर्ष्या बाळगली तर त्यात काही अश्लाघ्य किंवा अवमानाचे आहे, असे मुळीच म्हणता येणार नाही.

विज्ञान-प्रणीत समाजरचना —

कै. डॉ. प्रा. पु. ग. सहस्रबुद्धे विज्ञानवादी होते. हिंदू समाजाच्या उन्नतीसाठी विज्ञानाच्या आधारे नवसमाजरचना करण्याविषयी त्यांनी या पुस्तकात जे विवेचन केले आहे ते आजही उपयुक्त ठरेल असे वाटते त्यांची भूमिका शास्त्रशुद्ध असून त्यांनी समाजशास्त्राच्या मूलभूत तत्त्वांचा विचार आपल्या साजाजिक इतिहासाच्या आधारे केला आहे.

गेल्या वीस पंचवीस वर्षांत विज्ञानाच्या योगाने जीवनाला नवे वळण लावण्याकडे समाजाचा कल दिसू लागला आहे. त्या संदर्भात या पुस्तकातील विचार आधारभूत ठरतील अशी अपेक्षा आहे.

— व. ग. सहस्रबुद्धे

या ग्रंथाला भोर संस्थानचे “श्रीमंत शंकराजी नारायण पारितोषिक” मिळाले. भोर येथे कै. डॉ. पु. ग. सहस्रबुद्धे यांचा सत्कार करून ते देण्यात आले.

मधुवन ग्रंथ प्रकाशन, मुंबई ६९.